

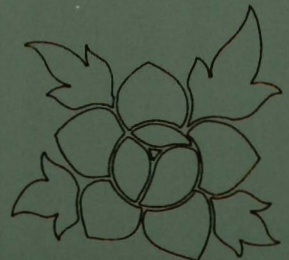
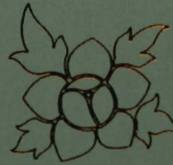
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการถวายผ้าพระกรลินพระราชทาน พุทธศักราช ๒๕๖๐

วันศุกร์ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๖๐

ณ วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร จังหวัดชลบุรี

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน พุทธศักราช ๒๕๖๐

วันศุกร์ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๖๐

ณ วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร จังหวัดชลบุรี

คำนำ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานประจำปีพุทธศักราช ๒๕๖๐ ไปถวาย ณ วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร พระอารามหลวงอีวาระหนึ่ง การถวายผ้าพระกฐินพระราชทานครั้งนี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้เชิญชวนประชาคมจุฬาฯ ตลอดจนองค์กรและหน่วยงานต่างๆ ที่อยู่ในอาณาบริเวณใกล้เคียงร่วมเป็นเจ้าภาพดังที่เคยปฏิบัติมา ทั้งนี้ มหาวิทยาลัยจะมอบเงินที่ได้รับจากผู้มีจิตศรัทธาร่วมบำเพ็ญกุศลในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทานครั้งนี้ แก่วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร เพื่อประโยชน์ในการทำนุบำรุงพระอาราม และพระศาสนาให้วัฒนาสถาพรสืบไป รวมทั้งยังได้จัดพิมพ์หนังสือที่ระลึกในโอกาสดังกล่าว ซึ่งกล่าวถึงประวัติความเป็นมาและสถาปัตยกรรมที่สำคัญในวัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร มาเป็นธรรมบรณการ พร้อมด้วยประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับอนุญาตจากกรมศิลปากรให้เผยแพร่ในวาระนี้ เพื่อเป็นอรรถประโยชน์แก่สาธุชนทั่วไปด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในฐานะผู้รับพระมหากฐนาเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน ขอเชิญชวนทุกท่าน พร้อมใจกันน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายกุศลอันพึงบังเกิดมีในทุกส่วน แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ และขอให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกุศลในครั้งนี้ ได้รับอานิสงส์โดยทั่วกัน

ศาสตราจารย์ ดร.บัณฑิต เอื้ออาภรณ์
อธิการบดี

กำหนดการ

พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี ๒๕๖๐

วันศุกร์ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๖๐

ณ วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร ในพระบรมราชูปถัมภ์

ตำบลห้วยใหญ่ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

เวลา ๐๖.๔๕ น. ผู้ร่วมพิธีพร้อมกัน ณ หน้าเรืออนุสาวรีย์

เวลา ๐๗.๐๐ น. ออกเดินทางจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ไปยังวัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร
ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดชลบุรี

เวลา ๑๑.๑๕ น. ผู้ร่วมพิธีพร้อมกัน ณ พระอุโบสถ

เวลา ๑๐.๓๐ น. นายกสภากุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประธานในพิธีเดินทางไปถึงโต๊ะหมู่
ที่ตั้งผ้าพระกฐินพระราชทานไว้ ผู้ร่วมพิธีทุกคนลุกขึ้นยืน

นายกสภากุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถวายความเคารพ

พระบรมฉายาลักษณ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ

บดินทรเทพยวรางกูร และเปิดกรวยดอกไม้

แล้วหยิบผ้าพระกฐินพระราชทาน อุ่มประคองไว้ ยืนตรง

แสดงความเคารพพระบรมฉายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

มหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร

(วงดุริยางค์บรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี)

นายกสภากุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน

เข้าสู่พระอุโบสถ

นายกสภากุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จุดธูป เทียน บูชาพระรัตนตรัย

ที่โต๊ะหมู่บูชาหน้าพระพุทธรูปปฏิมาประธาน กราบ แล้วไปที่

พานแว่นฟ้าหยิบผ้าห่ม หน้าพระประธานที่วางอยู่บน

ผ้าพระกฐินพระราชทานส่งให้โยยวัจกร ยกผ้าพระกฐินพระราชทาน

ขึ้นประคองหันหน้าไปทางพระประธาน ประณมมือว่า

นะโมตัสสะ ภาคะวะโต ะระหะโต สัมมา สัมพุทฺธัสสะ (๓ จบ)

แล้วหันหน้ามาทางพระสงฆ์ กล่าวคำถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน

(พระภิกษุรับสาธุพร้อมกัน)

นายกสภากุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วางผ้าพระกฐินพระราชทาน

บนพานแว่นฟ้า ยกประเคนภิกษุรูปที่ ๒ ซึ่งนั่งอยู่ตรงพานแว่นฟ้า

(ยกทั้งพาน) แล้วประเคนเทียนปาฏิโมกข์

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นั่ง ณ ที่จัดไว้
ผู้ร่วมพิธีนั่งพร้อมกัน)

พระสงฆ์ประกอบพิธีกฐินกรรม

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถวายเครื่องบริวาร

พระภิกษุพระราชาทาน ถวายพัตรอง ถวายย่ามและถวาย

เครื่องไทยธรรมของมหาวิทยาลัย แต่พระสงฆ์องค์ประธาน

อธิการบดีและรองอธิการบดี (รองศาสตราจารย์ ดร.บุญไชย สถิตมั่นในธรรม)

ถวายผ้าไตรและเครื่องไทยธรรมแต่พระคู่สวด ทั้ง ๒ รูป

กรรมการสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้บริหาร และผู้ร่วมพิธี

ในพระอุโบสถถวายผ้าไตรแต่พระอันดับและสามเณร

อธิการบดีอ่านคำปวารณาถวายปัจจัยโดยเสด็จพระราชกุศลบำรุงพระอาราม

พระสงฆ์อนุโมทนาประธานสงฆ์ถวายอดิเรก

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและอธิการบดีกรวดน้ำ รับพร

รองอธิการบดี (รองศาสตราจารย์ ดร.บุญไชย สถิตมั่นในธรรม)

กล่าวมอบเงินบำรุงการศึกษาแก่ผู้แทนโรงเรียนผู้รั้ง ญสส. ๘๐

อธิการบดีถวายเงินบำรุงการศึกษาแก่ผู้แทนโรงเรียนผู้รั้ง ญสส. ๘๐

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยกราบพระพุทธรูปปฏิมาประธาน

แล้วกราบประธานสงฆ์

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี กรรมการสภา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้บริหารและผู้ร่วมพิธี ออกจากพระอุโบสถ
เสร็จพิธี

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี กรรมการสภา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้บริหารและผู้ร่วมพิธี

ขึ้นประทานอาหารกลางวันร่วมกัน

ณ ศาลาสมเด็จพะศรีนครินทร์ทราบพระราชชนนี

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี กรรมการสภา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้บริหารและผู้ร่วมพิธีเดินทางกลับ

การแต่งกายในพิธี กรรมการสภามหาวิทยาลัย

เครื่องแบบปกติขาวไว้ทุกข์ สวมหมวก/
ชุดเบลเซอร์ / ชุดสากลนิยม / ชุดผ้าไทย

ผู้บริหารมหาวิทยาลัย

เครื่องแบบปกติขาวไว้ทุกข์ สวมหมวก

ผู้ร่วมพิธี

ชุดเบลเซอร์ / ชุดสากลนิยม / ชุดผ้าไทย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระนามเดิม เจริญ คชวัตร ประสูติเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ ณ ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี พระชนกชื่อนายน้อย คชวัตร และพระชนนีชื่อนางกิมน้อย คชวัตร เป็นบุตรคนที่ ๑ ในจำนวนพี่น้อง ๓ คน โดยป่าเถิงผู้เป็นพี่สาวของพระชนนีได้รับเจ้าพระคุณสมเด็จพระมาอุปกะตั้งแต่ทรงพระเยาว์

เมื่อเจริญพระชันษาได้ ๑๔ ปี ได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดเทวสังฆาราม จังหวัดกาญจนบุรี มีพระเทพมงคลรังสี (ดี พุทธิโชติ) หรือ หลวงพ่อวัดเหนือ เป็นพระอุปัชฌาย์ และพระโสภณสมาจาร (เหรียญ สุวณฺณโชติ) เจ้าอาวาสวัดศรีอุปลาราม จังหวัดกาญจนบุรี เป็นพระอาจารย์ หลังจากทรงบรรพชาแล้ว ได้จำพรรษาที่วัดเทวสังฆารามระยะหนึ่ง และมาเรียนบาลีไวยากรณ์ ณ วัดเสนาหา จังหวัดนครปฐมในความดูแลของพระครูสังวรวิสัย (อาจ ชุตินฺธโร)

ในปีพุทธศักราช ๒๔๗๒ พระเทพมงคลรังสี (ดี พุทธิโชติ) ได้นำเจ้าพระคุณสมเด็จพระมาอุปกะ มาถวายตัวต่อ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้รับประทานฉายาใหม่ว่า สุวฑฺฒโน (ผู้เจริญดี) ทรงตั้งใจศึกษาเล่าเรียนจนสอบได้นักธรรมชั้นเอก และเปรียญธรรม ๔ ประโยคตั้งแต่ยังทรงเป็นสามเณร และยังเป็นสามเณรเปรียญองค์เดียวที่ได้รับพระราชทานผ้าไตร ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปทรงถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในปีพุทธศักราช ๒๔๗๔

เมื่อพระชนมายุครบที่อุปสมบท ได้เสด็จกลับไปอุปสมบท ณ วัดเทวสังฆาราม และจำพรรษาอยู่ ๑ พรรษา จึงเสด็จกลับมาทำทัฬหีกรรม (บวชซ้ำ) เป็นธรรมยุติกนิกาย ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๗๖ โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ ตลอดระยะเวลาที่ทรงอุปสมบท ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจนานับประการ ทั้งด้านการศึกษาทรงสนพระทัยในการเรียนภาษาต่างๆ อาทิ ภาษาอังกฤษ ภาษาเยอรมัน และภาษาฝรั่งเศส จนสามารถพูด ฟัง อ่าน เขียนได้เป็นอย่างดี ซึ่งช่วยส่งเสริมด้านการเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปยังนานาประเทศเป็นอย่างมาก

นอกจากพระกรณียกิจหลักที่ได้ทรงปฏิบัติอย่างเต็มที่แล้ว ยังทรงมีพระกรณียกิจพิเศษที่ได้รับความไว้วางพระทัยจาก สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงโปรดให้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ครั้งยังทรงเป็นที่ พระโศภนคณาภรณ์ เป็นพระอภิบาล (พระพี่เลี้ยง) ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เมื่อทรงเสด็จออกผนวช ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในปีพุทธศักราช ๒๕๑๙ และยังทรงเป็นพระอาจารย์ของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร เมื่อครั้งที่ยังคงดำรงพระอิสริยยศ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงออกผนวช ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในปีพุทธศักราช ๒๕๒๑ พระสมณศักดิ์ในขณะนั้นที่ สมเด็จพระญาณสังวร

ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๒ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร) เป็น สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๒ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม นับเป็น สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกาย

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจทั้งในและต่างประเทศ มากมาย ในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เช่น การช่วยฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศอินโดนีเซียและประเทศเนปาล การเสด็จไปทรงเป็นประธาน ในการประชุมสุดยอดผู้นำพุทธศาสนาโลก ณ ประเทศญี่ปุ่น เป็นต้น นอกจากนี้ ยังทรงพระนิพนธ์หนังสือพระธรรมเทศนา ธรรมบรรยาย และพุทธประวัติ ซึ่งทรงนิพนธ์ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ รวมทั้งยังทรงดำริให้มีการแปลคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส เป็นภาษาอังกฤษอีกหลายเล่มด้วย

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้ทรงเข้ารับการรักษาพระอาการประชวร ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เรื่อยมา จนกระทั่งวันที่ ๒๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ ได้สิ้นพระชนม์เมื่อเวลา ๑๙.๓๐ น. สิริพระชันษา ๑๐๐ ปี กับ ๒๑ วัน

พุทธศิลปกรรม วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร

ศูนย์บูรณะศิลปกรรมศึกษา

วัดญาณสังวรารามฯ เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิด วรมหาวิหาร ตั้งอยู่ ตำบลห้วยใหญ่ อำเภอบางละมุง ได้รับอนุญาตให้สร้างเป็นสำนักสงฆ์ ญาณสังวราราม เมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๒๐ ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๕๒๕ มีสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เป็นประธานในการจัดสร้าง และตั้งชื่อตามสมณศักดิ์ของพระองค์

วัดญาณสังวรารามฯ ในคราวแรกสร้างได้รับบริจาคที่ดินจำนวน ๑๐๐ ไร่ ๑ งาน ๙๒ ตารางวา จากนายแพทย์ขจร และคุณหญิงนิวัติ อันตระการ ต่อมา มีศิษยานุศิษย์และผู้มีจิตศรัทธาร่วมกันซื้อที่ดินโดยรอบถวายเพิ่มเติมจนมีพื้นที่ ๓๖๖ ไร่ ๒ งาน ๑๑ ตารางวา ซึ่งที่ดินบริเวณนี้เดิมเป็นไร่มันมาก่อน จึงมีสภาพค่อนข้างแห้งแล้ง เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงวางแผนในการพัฒนาพื้นที่ให้เป็นสำนักปฏิบัติธรรม เน้นทางด้านสมถะและวิปัสสนาธุระที่อยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพฯ เพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ ๙ รวมทั้งบูรณมหากษัตริย์พระองค์ก่อนๆ

เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช จึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำรวจเพื่อพัฒนาพื้นที่โดยรอบวัดญาณสังวรารามฯ ทรงพบว่าสามารถพัฒนาด้านการเกษตรและแหล่งน้ำได้ จึงเกิดเป็นโครงการในพระราชดำริและโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น มีพื้นที่ประมาณ ๒,๕๐๐ ไร่ เพื่อประโยชน์กับวัดญาณสังวราราม และประชาชนที่อาศัยอยู่โดยรอบ
ฝั่งบริเวณ วัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร

บริเวณสถานที่ตั้งของวัดญาณสังวรารามฯ มีสภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบเชิงเขา มีภูเขาสูงเล็กๆ ล้อมรอบทางด้านข้างและด้านหลัง ทางด้านหน้าวัดหันออกสู่ทะเล นับเป็นภูมิประเทศอันก่อให้เกิดภูมิทัศน์ที่งดงาม เหมาะสมกับ

การเป็นที่ตั้งของพระอารามสำคัญที่สถาปนาขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์อันแสดงถึงความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสน์ กษัตริย์ และความผูกพันระหว่างสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายกและพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ด้วยความสำคัญดังกล่าวการออกแบบภูมิทัศน์ตลอดจนสถาปัตยกรรมและสิ่งปลูกสร้างภายในพระอารามจึงอยู่ในการกำกับดูแลของสถาปนิกและผู้ทรงคุณวุฒิอันมีความเชี่ยวชาญในหลากหลายสาขา อาทิ คุณสนิท และคุณปริยา จิมโฉม อดีตผู้อำนวยการสำนักผังเมือง และอธิบดีหญิงคนแรกของกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้ออกแบบงานภูมิทัศน์และคอยควบคุมงานก่อสร้างอาคาร ในส่วนงานออกแบบสถาปัตยกรรมสำคัญภายในพระอารามเป็นผลงานของศิลปินแห่งชาติหลายท่าน อาทิ อาจารย์โหมต ว่องสวัสดิ์ หม่อมราชวงศ์ มิตรารุณ เกษมศรี อาจารย์ประดิษฐ์ ชูระพุกกะ อาจารย์ช่วง มูลพินิจ เป็นต้น

วัดญาณสังวรารามฯ ได้รับความวางผัง โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๔ เขต ได้แก่ เขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาส เขตฆราวาส เขตโครงการพระราชดำริและโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ

เขตพุทธาวาส

เขตพุทธาวาสของวัดญาณสังวรารามฯ ตั้งอยู่ตอนกลางของพื้นที่พระอาราม มีลักษณะของภูมิประเทศเป็นที่ราบเชิงเขา หันทางด้านหน้าออกสู่ทะเลทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีแนวเขาโอบล้อมอยู่เป็นภูมิหลังตามแบบแผนในเรื่องของชัยภูมิที่ตั้งอันเป็นมงคล กลุ่มอาคารสำคัญในเขตพุทธาวาสวางตำแหน่งเรียงกันอยู่ในแนวแกนหลัก จากซุ้มประตูทางเข้าพระอารามเป็นลำดับไป ได้แก่ พระอุโบสถ พระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ ไปจนถึงพระมหามณฑปพระพุทธบาท ๒๒. สก. บนยอดเขา นอกจากนี้ในเขตพุทธาวาสยังประกอบด้วยอาคารสำคัญอื่นๆ อาทิ หอพระไตรปิฎก เจดีย์พุทธคยา พระวิหารพระศรีอาริยเมตไตรย พระปัทมเกล้าอาริยเขต ศาลาสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ศาลาอเนกกุศล สว. กว. ศาลาอเนกกุศล มวก.สธ. รวมถึงพระพุทธรูปหรือตุ๊กตโสมาสศาสดา ณ บริเวณเขาชีจรรย์

สถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างภายในเขตพุทธาวาสของพระอาราม นอกจากจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธสถานสำหรับประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์และใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญต่างๆ แล้ว ยังมีวัตถุประสงค์เพื่อถวายเป็นพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ โดยจะเห็นได้ว่าสถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างทั้งหลายในเขตพุทธาวาสนี้ จะมีชื่ออาคารอันแสดงถึงความเกี่ยวเนื่องกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์

เขตสังฆาวาส

เขตสังฆาวาสของวัดญาณสังวรารามฯ เป็นที่ตั้งของเสนาสนะอาคารกุฏิของพระภิกษุสงฆ์ที่จำพรรษาภายในพระอาราม โดยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน พื้นที่ส่วนที่ ๑ หรือพื้นที่ส่วนล่าง เป็นพื้นที่ของกุฏิพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ตั้งอยู่ริมถนนทางขึ้นเขาซีไอנטลอดแนวทางด้านขวามือ พื้นที่ส่วนที่ ๒ คือพื้นที่บนเขาซีไอนต์ด้วยมีลักษณะเป็นพื้นที่อันมีความสงบวิเวก เหมาะสมกับเป็นสถานที่ของพระภิกษุสงฆ์ซึ่งเน้นการปฏิบัติภาวนาอย่างจริงจัง

เขตฆราวาส

เขตฆราวาส หรือ เขตอุบาสก อุบาสิกา ตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของถนนทางเข้าวัดญาณสังวรารามฯ เป็นสถานที่ตั้งของศาลาโรงธรรม ที่พักอาศัยของผู้ที่เดินทางมาปฏิบัติธรรม รวมทั้งเป็นที่ตั้งของเทวาลัยท้าววิรุฬหมหาราช พุทธบัณฑิต

เขตโครงการพระราชดำริ และโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ

ในราวปีพุทธศักราช ๒๕๒๕ ซึ่งเป็นระยะแรกของการสถาปนาวัดญาณสังวรารามฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดญาณสังวรารามฯ ได้ทอดพระเนตรเห็นสภาพพื้นที่ซึ่งมีการทำการเกษตรบริเวณโดยรอบวัดมีปัญหาในการใช้ที่ดินและการพัฒนาการเกษตร ด้วยสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นพื้นที่เสื่อมโทรม หนาดินถูกทำลายจากการปลูกพืชไร่ มีปัญหาขาดแคลนน้ำเพื่อการอุปโภค บริโภค จึงได้พระราชทานพระราชดำริให้มีการพัฒนาที่ดินบริเวณติดต่อกับวัดญาณสังวรารามฯ เพื่อเป็นแหล่งพัฒนาการเกษตร เพื่อให้ราษฎรในพื้นที่สามารถประกอบอาชีพทางการเกษตรให้ดีขึ้น

โครงการพระราชดำริ โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ตลอดจนโครงการอันเกิดขึ้นเพื่อสาธารณประโยชน์อื่นๆ ในบริเวณวัดญาณสังวรารามฯ มีหลากหลายโครงการ อาทิ ศูนย์ฝึกและพัฒนาอาชีพเกษตรกรรวมวัดญาณสังวราราม อันเนื่องมาจากพระราชดำริ พื้นที่ทดลองปลูกพืชในโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ ศูนย์เพาะเลี้ยงและขยายพันธุ์สัตว์ป่าบางละมุง เขตห้ามล่าสัตว์ป่าเขาชีโอน โรงพยาบาลวัดญาณสังวราราม เป็นต้น

สถาปัตยกรรมและสิ่งปลูกสร้างสำคัญภายในวัดญาณสังวรารามฯ มีอยู่หลายแห่ง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พระอุโบสถ

พระอุโบสถวัดญาณสังวรารามฯ สร้างขึ้นเพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช สังกัดได้จากกฤษฎีกาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงมีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เสด็จมาประดิษฐานไว้เหนือกรอบประตูทางเข้าด้านหน้าพระอุโบสถ

รูปแบบสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถ ดัดแปลงจากรูปแบบของอุโบสถเก่าคณะรังษี วัดบวรนิเวศวิหาร มีผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นอาคารขนาด ๗ ห้องเสา ออกมุขทางด้านหน้าเป็นมุขทางเข้าอาคาร หลังคาทรงจั่ว ทำหลังคาปีกนกครอบมุงกระเบื้องเคลือบสีส้ม หน้าบันมุขหน้าของพระอุโบสถ เป็นภาพดอกบัวบาน ประกอบด้วยภาพพุทธบริษัท ๔ โดยมีภาพกอบัวเป็นภูมิหลังประดับด้วยกระเบื้องเคลือบสี ส่วนผนังพระอุโบสถมีความเรียบง่าย ไม่ประดับบัวปลายเสา และกรอบซุ้มประตูหน้าต่าง

ตำแหน่งของเสมาตั้งอยู่บริเวณลานประทักษิณโดยรอบพระอุโบสถ มีลักษณะเป็นหลักเสมาศิลาจำหลักตั้งอยู่บนเสาย่อมุมไม้สิบสอง ที่ลานประทักษิณด้านหน้าบันไดทางขึ้นพระอุโบสถ เป็นหลักศิลาจำหลักรูปสิงห์เทินธรรมจักร โดยรอบลานประทักษิณแสดงเขตปริมนทลด้วยกำแพงแก้วมีลักษณะเป็นพนักลูกกรงคั่นด้วยหัวเม็ดเป็นระยะ

สอดคล้องกับแนวคิดในการสร้างพระอุโบสถเพื่อน้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระพุทธปฏิมาประธานซึ่ง

ประดิษฐานอยู่ภายในพระอุโบสถ จึงเป็นพระพุทธรูปปฏิมาซึ่งสร้างขึ้นเพื่อ
น้อมเกล้าฯ ถวายเป็นพระราชกุศลแด่สมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีพระนามว่า
“สมเด็จพระพุทธญาณนเรศวร” เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย จำลองแบบมาจาก
พระพุทธรูปชินสีห์ วัดบวรนิเวศวิหาร มีขนาดหน้าตัก ๕ ศอก ๑ คืบ ๗ นิ้ว มีรูป
พระอัครสาวกคือพระโมคคัลลานะ และพระสารีบุตรยืนประนมหัตถ์ขนาบอยู่
ด้านข้าง

เบื้องหน้าแท่นที่ประดิษฐานสมเด็จพระพุทธญาณนเรศวร ตั้งโต๊ะหมู่เป็น
ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปกษัตริย์มงคลสมมติ พระพุทธรูปปางลีลา ซึ่งสมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงสร้างถวายแด่พระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เพื่อพระราชทานไปยังจังหวัดต่างๆ ในโอกาส
สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๕

พระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์

พระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ สถูปเจดีย์ประธานของวัดญาณสังวรารามฯ
ตั้งอยู่ในแนวแกนหลักของพื้นที่ ทางด้านหลังพระอุโบสถสร้างขึ้นเพื่อเทิดพระเกียรติ
สมเด็จพระบูรพมหากษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดั่งนามของพระมหาธาตุ
เจดีย์ซึ่งมีความหมายว่า “พระเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุเพื่อความวัฒนาถาวร
ของพระราชวงศ์จักรี”

พระบรมธาตุเจดีย์เป็นสถูปเจดีย์ทรงระฆังในลักษณะสถาปัตยกรรมไทย
ประยุกต์ มีฐานกว้าง ๓๙.๐๐ เมตร สูง ๓๙.๐๐ เมตร องค์พระบรมธาตุเจดีย์
ตั้งอยู่บนลานประทักษิณ ซึ่งมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสลบมุม มีบันไดทางขึ้น ๔ ด้าน
ปลายบันไดทั้ง ๔ ด้านตั้งบาตรน้ำมนต์ขนาดใหญ่ขนาบอยู่ทั้ง ๒ ข้าง จำนวนทั้งสิ้น
๘ ลูก มีลักษณะเป็นบาตรน้ำมนต์ รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสลบมุม สลักจากหินแกรนิต
จากแหล่งหินบริเวณเขาโตน ตำบลไม้งาม อำเภอเมือง จังหวัดตาก ต่อเนื่องมาจาก
บาตรน้ำมนต์เป็นแนวพนักแสดงปริมณฑลของลานประทักษิณโดยรอบพระบรม
ธาตุเจดีย์ มีลักษณะเป็นกัลปาวสานสลักจากหินแกรนิตเช่นเดียวกัน

ฐานชั้นล่างขององค์พระบรมธาตุเจดีย์มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสลบมุม
มีประตูทางเข้าอยู่ที่กึ่งกลางของแนวแกนหลักทั้ง ๔ ด้าน ส่วนผนังของฐานชั้นล่าง

เจาะช่องหน้าต่างเรียงรายไปโดยรอบ ระหว่างช่องหน้าต่างก่อเป็นเสาโค้งทรงดอกบัวตูม ดอกบัวตูมแต่ละดอกเจาะช่องกลมติดตั้งดวงโคมทำหน้าที่เป็นทั้งเสาโคมดวงประทีปและเป็นผนึกให้กับลานประทักษิณชั้นบนไปพร้อมกัน

ฐานชั้นบนขององค์พระบรมธาตุเจดีย์ มีลักษณะเป็นฐานปัทม์ ฝังรูปหกเหลี่ยม ก่อเป็นซุ้มประตู ๓ ตำแหน่งอยู่ที่มุมของฐาน วางตำแหน่งประตูกลางไว้ในแนวแกนหลักทางด้านหน้าของพระบรมธาตุเจดีย์ ซุ้มประตูทรงดอกบัวตูมเป็นทางออกสู่พื้นที่ลานประทักษิณชั้นบน

ถัดขึ้นไปเป็นส่วนขององค์พระบรมธาตุเจดีย์ซึ่งมีผังเป็นรูปวงกลม เริ่มจากส่วนฐานมีลักษณะคล้ายฐานสิงห์แบบลดรูป ก่อซุ้มทรงดอกบัวตูมจำนวน ๓ ซุ้ม เป็นที่ประดิษฐานตรามหาจักรี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน เมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๒๔

เหนือส่วนฐานสิงห์ เป็นชั้นมาลัยเถา ๓ ชั้น แต่ละชั้นมีเส้นรอบนอกคล้ายกับชั้นบัวกลุ่มน ที่มาลัยเถาชั้นกลางก่อซุ้มทรงดอกบัวตูมจำนวน ๓ ซุ้ม วางตำแหน่งอยู่ในแกนตรงกับซุ้มประตูฐานตรามหาจักรีและซุ้มประตูของลานประทักษิณชั้นบน เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาสำคัญ ๓ องค์ ได้แก่ พระ ภาปร. ประดิษฐานที่ซุ้มด้านหน้า พระไพริพินาศ อยู่ทางด้านขวาของพระภาปร. และพระชินราชสี่ศาสดา อยู่ทางด้านซ้ายของพระ ภาปร.

เหนือชั้นมาลัยเถาตั้งองค์ระฆัง ที่ตอนล่างขององค์ระฆังเจาะช่องแสงรูปกลมบรรจุอยู่ในกรอบทรงกลีบบัวประดับอยู่โดยรอบ เหนือองค์ระฆังเป็นส่วนของปล้องโหนด จำนวน ๙ ชั้น รองรับส่วนปลียอดและเม็มน้ำค้างทรงดอกบัวตูมปลาดยยอดสุดประดับฉัตร ๙ ชั้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เสด็จพระราชดำเนินทรงยกฉัตรขึ้นประดิษฐานเหนือยอดพระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๓๑

ภายในองค์พระบรมธาตุเจดีย์ ส่วนฐานชั้นล่างเป็นห้องโถงสำหรับจัดพิธีบำเพ็ญกุศลหรืองานนิทรรศการชั่วคราวในโอกาสต่างๆ ในปัจจุบันตรงกลางพื้นที่โถงชั้นล่างนี้ ตั้งบุษบกศิลาเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐิสมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ส่วนฐานชั้นบนภายในเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง ชั้นบนสุดในส่วนฐานขององค์พระบรมธาตุเจดีย์ ภายในเรียกว่า “ห้องทอง” มีผังเป็นรูปวงกลม ตรงกลางประดิษฐานพระเจดีย์ทองบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ มีรูปแบบเป็นพระเจดีย์ทรงระฆังซึ่งจำลองแบบมาจากพระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ ประดิษฐานอยู่บนชั้นฐาน ๘ เหลี่ยม ประดับลวดลายปูนปั้นปิดทองประดับกระจกสี บรรยายภาพภายในตกแต่งอย่างงดงาม มีภาพรวมขององค์ประกอบตกแต่งทั้งหมดเป็นสีทอง เพดานเจาะเป็นช่องกลมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป ประดับด้วยลายเฟืองระย้า เพดานกลางฝังรูปกลม งาน stained glass รูปดอกบัวกระจายออกเป็นรัศมี ตรงกลางประดับดาวเพดาน งานปูนปั้นปิดทองประดับกระจกสี

พระมหามณฑปพุทธบาท ภปร. สก.

พระมหามณฑปพุทธบาท ภปร. สก. ตั้งอยู่บนยอดเขา วางตำแหน่งอยู่ในแนวแกนหลักของพระอาราม ต่อเนื่องมาตั้งแต่ซุ้มประตูทางด้านหน้าวัดญาณสังวรารามฯ พระอุโบสถ และพระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชากุศล ส่งเสริมพระบุญญาธิการพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๙ ตลอดจนเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลองเพื่อเป็นปูชนียสถานที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชน

กลุ่มอาคารสิ่งปลูกสร้างในบริเวณพระมหามณฑปพุทธบาท ภปร. สก. เป็นผลงานการออกแบบของ หม่อมราชวงศ์มิตรารุณ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ ประกอบไปด้วย ศาลาที่พัก ๒ หลัง บันไดนาถ องค์พระมหามณฑป และพลับพลาที่ประทับ การกำหนดตำแหน่งที่ตั้งและการออกแบบผังบริเวณได้รับแนวพระราชดำรินในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ให้ออกแบบโดยคำนึงถึงสภาพแวดล้อมและป่าไม้ที่มีอยู่เดิมให้มากที่สุด

ทางขึ้นสู่องค์พระมหามณฑป เริ่มจากลานจอดรถ มีบันไดทางขึ้นสู่ลานชั้นบน เป็นที่ตั้งของศาลา ๒ หลังตั้งอยู่คู่กัน สำหรับเป็นศาลาอเนกประสงค์ของลานเชิงบันไดนาถ อันเป็นทางเดินขึ้นสู่องค์พระมหามณฑป นอกจากนี้ยังมี

ส่วนช่วยในการกำหนดกรอบภาพ และช่วยนำสายตาให้ทัศนียภาพของทางขึ้น
สู่องค์พระมหามณฑปมีความสง่างามมากยิ่งขึ้น

ศาลาทั้ง ๒ หลัง มีลักษณะเป็นศาลาโถงรูปแบบงานสถาปัตยกรรมไทย
ประเพณี โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก หลังคาทรงตรีมุข มุงกระเบื้องดินเผา
เคลือบตกแต่งด้วยเครื่องลายองแบบตัวรอย ซ่อฟ้าเป็นทรงหัวนกเจ้า งานปูนปั้น
ทาสีครีม

ถัดจากศาลาคู่ที่ลานทางขึ้น จะมีบันไดอีกชั้นหนึ่งทอดขึ้นสู่ลานชั้นบน
ซึ่งเป็นลานเชิงบันไดนาค เกิดขึ้นจากการปรับพื้นที่ให้เป็นลานโล่งธรรมชาติ มีหิน
ก้อนใหญ่ยื่นออกมาจากเชิงเขาประกอบด้วยแมกไม้ตามสภาพธรรมชาติ ส่งผลให้
เกิดบรรยากาศที่ร่มรื่นเป็นทั้งลานทางขึ้น เป็นที่พักและเป็นจุดชมทัศนียภาพ
ไปพร้อมกัน

บันไดนาคทางขึ้นสู่พระมหามณฑป แบ่งเป็น ๑๐ ช่วง แต่ละช่วงมี ๒๐ ขั้น
พนักบันไดประดับด้วยลวดนาค มีลักษณะเป็นนาค ๓ เศียร งานปูนปั้นทาสีขาว
ที่ขานพักตอนบนสุดนี้ตั้งประติมากรรมกุ่มภัณฑ์ ๒ ตน ทำหน้าที่อารักขาทางขึ้น
สู่องค์พระมหามณฑป

พระมหามณฑปพุทธบาท ตั้งอยู่บนลานประทักษิณ ซึ่งแสดงเขต
บริมณฑลด้วยนักลูกกรงที่คั่นด้วยเสาหัวเม็ดเป็นระยะ ที่ลานประทักษิณทาง
ด้านข้างองค์พระมหามณฑปทั้ง ๒ ข้าง เป็นที่ตั้งของซุ้มเขว่นระฆัง รูปแบบทาง
สถาปัตยกรรมของพระมณฑปพุทธบาทเป็นงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ซึ่งมี
การประยุกต์องค์ประกอบให้เข้ากับแนวคิดในการออกแบบใหม่ รูปแบบเป็นอาคาร
ทรงมณฑป เครื่องยอดทรงจอมแห มีชั้นบันแถลงจำนวน ๕ ชั้น ผังรูปสี่เหลี่ยม
จัตุรัส ย่อมุมไม้สิบสอง ลักษณะเด่นอันเป็นเอกลักษณ์ของพระมหามณฑป
พุทธบาท วัดญาณสังวรารามฯ คือการที่หม่อมราชวงศ์ มิตราภรณ์ฯ ออกแบบให้
เครื่องยอดของอาคาร มีลักษณะเป็นทรงมงกุฎ ซึ่งมีผังเป็นรูปแปดเหลี่ยม
นอกจากจะเป็นสัญลักษณ์อันสื่อความหมายถึงการเฉลิมพระเกียรติพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ
ในรัชกาลที่ ๙ แล้ว รูปแบบของเครื่องยอดอันสง่างามดังกล่าวยังมีส่วนช่วยแก้ปัญหา
ในด้านมุมมอง โดยส่งเสริมให้รูปทรงของเครื่องยอดสามารถมองเห็นได้ชัดเจนขึ้น

จากมุมมองในระยะไกล โครงสร้างทั้งหมดเป็นงานคอนกรีตเสริมเหล็กองค์ประกอบประดับตกแต่งในส่วนเครื่องยอด อาทิ ชุ่มบันแถลง นาคปัก และกระจังเป็นงานกระเบื้องเคลือบสีขาว สอดคล้องกับแนวคิดในการเพิ่มความทนทานให้กับอาคาร

ส่วนผนังของพระมหामณฑป มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ย่อมุมไม้สิบสอง แต่ละมุมเป็นเสาศึ่งมีผิวประดับด้วยแผ่นหินอ่อน ตอนล่างรองรับด้วยฐานปัทม์และกาบพรมศร ตอนบนประดับบัวปลายเสาศึ่ง ผนังทั้ง ๔ ด้านเป็นซุ้มประตู มีลักษณะเป็นซุ้มทรงประจําเหนือซุ้มประตูก่อเป็นซุ้มโค้งแหลมคล้ายทรงดอกบัวตูมเดินเส้นกรอบสีทองแบ่งพื้นที่ซุ้มโค้งแหลมออกเป็นช่องย่อยๆ แต่ละช่องประดับกระจกสี (stained glass) ลายแก้วชิงดวง ทางด้านทิศเหนือและทิศใต้ประดิษฐานพระนามาภิไธยย่อ “ภปร.” ส่วนทางด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ประดิษฐานพระนามาภิไธยย่อ “สก.” ผนังทั้ง ๔ ด้านของพระมหामณฑปรวมทั้งบัวปลายเสาศึ่งและส่วนฐานเสาศึ่งประดับด้วยโมเสกสีทอง ซึ่งได้รับพระราชทานมาจากผิวผนังขององค์พระศรีรัตนเจดีย์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อคราวบูรณะครั้งใหญ่ในคราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕ องค์พระมหामณฑปตั้งอยู่บนฐานย่อมุมไม้สิบสองชั้นกัน ๒ ชั้น เป็นฐานบุผิวด้วยหินอ่อน ชั้นบนเป็นฐานสิงห์ ชั้นล่างเป็นฐานปัทม์ กึ่งกลางฐานทั้ง ๔ ด้าน ทำบันไดขึ้น-ลง ผนังบันไดประดับนาคสามเศียรงานปูนปั้นทาสีขาว ที่มุมทั้ง ๔ เหนือฐานปัทม์ ตั้งพนมหมาก งานปูนปั้นประดับกระจก ปลายยอดของพนมหมากติดตั้งโคมดวงประทีป

ภายในพระมหामณฑป ตรงกลางเป็นแท่นประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทจำลอง ซึ่งออกแบบโดยอาจารย์ โหมต ว่องสวัสดิ์ ศิลปินแห่งชาติ รอยพระพุทธรูปบาทจำลอง สลักจากหินแกรนิต กลางรอยพระพุทธรูปบาทสลักเป็นลายมงคล ๑๐๘ ประการ มีรูปพระสาวกยืนพนมมืออยู่โดยรอบ

พื้นพระมหामณฑปปูด้วยแผ่นหินอ่อน ผนังทาสีแดงชาด มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสลบมุม ตอนล่างของผนังกรุแผ่นหินอ่อน เหนือขอบแผ่นหินอ่อนเขียนจิตรกรรมชุดลายกรวยเริงในแม่ลายพฤกษชาติ ถัดขึ้นไปเขียนเป็นลายดอกไม้ร่วงที่มุมทั้ง ๔ เหนือขอบแผ่นหินอ่อน ก่อเป็นช่องโค้งแหลมเป็นที่

ประดิษฐานพระพุทธรูปมาประทับขึ้นปางต่างๆ ได้แก่ ปางรำพึง ปางลีลา ปางถวายเนตร และ ปางเปิดโลก เหนือกรอบประตูคั่นด้วยหน้ากระดานฐานพระ ขอบด้านบนและล่างประดับกระจังเจมและกระจังรวน งานไม้แกะสลักปิดทองประดับกระจังสี ผนักตอนบนตกแต่งด้วยลวดลายดอกไม้ร่วงในลักษณะเดียวกัน แต่ปรับใช้กรรมวิธีงานลายฉลุปิดทองแทนงานเขียนสี เพดานภายในพระมหามณฑป ตรงกลางประดับดาวเพดานประธานล้อมรอบด้วยดาวบริวารอีก ๘ ดวง รวมเป็น ๙ ดวง ปิดทองประดับกระจังสีต่างตามลักษณะของดวงดาวานพรัตนวิภาซอสิริยาภรณ์

ที่ลานทางด้านทิศเหนือของพระมหามณฑปเป็นที่ตั้งของพลับพลาที่ประทับ สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ในตำแหน่งซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของพลับพลาชั่วคราว เมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๙ เสด็จมาประทับเพื่อประกอบพระราชพิธี ยกฉัตรพระมหามณฑป พลับพลาประดับเศียรช่อชั่วคราวในครั้งนั้นสร้างขึ้นโดยมีเสาทำจากต้นมะพร้าว หลังคามุงแฝก ปัจจุบันได้ชำรุดไปตามสภาพ คงเหลือเพียงเสาด้านมะพร้าวตั้งอยู่ที่ลานด้านหน้าพลับพลา

อาคารพลับพลาที่ประทับในปัจจุบัน มีลักษณะเป็นอาคารโถง รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ผนังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า หลังคาทรงจตุรมุข มุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบ เครื่องล่ายองแบบตัวรอย ช่อฟ้าทรงหัวนกเจ้า งานปูนปั้นทาสี คล้ายกับศาลาที่พัก ๒ หลัง บริเวณลานทางขึ้นพระมหามณฑป

พระวิหารพระศรีอารียเมตไตรย

พระวิหารพระศรีอารียเมตไตรย เป็นผลงานออกแบบของหม่อมราชวงศ์มิตรารุณ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ ตั้งอยู่ริมถนนสายหลัก ทางเข้าวัดญาณสังวรารามฯ ตัวอาคารหันหน้าไปทางทิศเหนือ ทางด้านทิศตะวันตกเป็นอ่างเก็บน้ำในโครงการพระราชดำริ ที่ลานทางด้านหน้าพระวิหารมีซุ้มประตูขนาดใหญ่ เป็นทางเข้าสู่พระวิหาร

พระวิหารเป็นอาคารโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ผนังฉาบอาคารรูปจตุรมุข มุขด้านหลังเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาประธาน มุขทางด้านหน้าและด้านข้างทำเป็นเฉลียง มีเสารับชายคาเป็นโถงทางเข้า ทั้ง ๓ ด้าน ตัวอาคารยกฐานสูงในชั้นฐานให้พื้นที่เป็นห้องอเนกประสงค์และส่วนเก็บของ

ผนังภายนอกพระวิหาร รวมทั้งเสารับชายคามุขทางเข้าทั้ง ๓ ด้าน ผิวฉาบปูนเรียบทาสีขาว ผนังของมุขประดับด้วยลูกกรงกระเบื้องเคลือบสีเทา อมฟ้า กรอบประตูและหน้าต่างเป็นกรอบแบบเรียบง่าย บานประตูและบานหน้าต่าง มี ๒ ชั้น ภายนอกเป็นบานกรอบไม้ทาสีแดงชาดลูกฟักกระจกลาย ภายในเป็น บานไม้ที่ทาสีแดงชาด

หลังคาพระวิหารทรงจตุรมุข ซ้อนลดหลั่นกัน ๓ ชั้น หลังคามุขกระเบื้อง ดินเผาลอนากบกล้วย ประดับกระຈັงที่ชายคาแต่ละชั้น เครื่องล้อยองเป็นแบบตัวรอย หางหงส์ทรงห้วนาค ซ่อฟ้าทรงห้วนกเจ้า งานปูนปั้นทาสีเหลืองทอง หน้าบันของ พระวิหารประดับด้วยภาพขุ้มเรือนแก้ว เป็นพระวิมานที่ประทับของมหาเทพ ได้แก่ รูปพระพรหมที่หน้าบันด้านทิศเหนือ (ด้านหน้าของพระวิหาร) รูป พระนารายณ์ที่หน้าบันทิศตะวันออก รูปพระอินทร์ที่หน้าบันด้านทิศใต้ และ รูปพระอิศวรที่หน้าบันด้านทิศตะวันตก ภาพหน้าบันทั้ง ๔ ด้านเป็นงานปูนปั้น ทาสี

ภายในพระวิหารเป็นห้องโถงมีแผนผังรูปจตุรมุข มุขทางด้านหน้าและ ด้านข้างเป็นมุขยาว ส่วนทางด้านหลังเป็นมุขสั้น อันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาประธาน อันได้แก่ พระศรีอารยเมตไตรย มีพุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูป ปางสมาธิ เบื้องหลังองค์พระมีขุ้มเรือนแก้วปิดทอง บรรจุลายใบโพธิ์ในกรอบ ของขุ้มเรือนแก้ว ประดับด้วยรูปหงส์ รูปคชสีห์และราชสีห์

พระพุทธรูปปฏิมาองค์นี้ปั้นโดย อาจารย์เพ็ญ หริพิทักษ์ ศิลปินแห่งชาติ สาขาประติมากรรม ประดิษฐานอยู่เหนือชั้นฐานชุกชี มีลักษณะเป็นฐานปัทม บุกินอ่อนสีขาว ผนังด้านหลังองค์พระบุไมเคลสีน้ำเงิน ช่วยขับให้องค์พระปฏิมา มีความงดงามโดดเด่นยิ่งขึ้น ผนังภายในพระวิหารฉาบปูนเรียบทาสีครีม ผนังตอน ล่าง ได้กรอบช่องหน้าต่างบุหินอ่อนสีขาว มีความสูงเสมอชั้นฐานชุกชี เพดาน พระวิหารทาสีแดงชาด แบ่งออกเป็นกรอบรูปสี่เหลี่ยมตามลักษณะโครงสร้าง หลังคา แต่ละกรอบฝ้าเพดานประดับลายดาวเพดาน และกรอบหน้ากระดาน ตกแต่งด้วยการปิดทองประดับกระจกสี

พระเจดีย์พุทธคยา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระดำริให้สร้างอาคารที่ระลึกในสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง ขึ้นในวัดญาณสังวรารามฯ เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อมาจึงได้มีโครงการก่อสร้างพระเจดีย์พุทธคยาขึ้น โดยมีหม่อมราชวงศ์มิตราภรณ์ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ เป็นผู้ออกแบบ

พระเจดีย์พุทธคยา วัดญาณสังวรารามฯ มีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมคล้ายกับพระเจดีย์พุทธคยา ประเทศอินเดีย โดยผู้ออกแบบได้ปรับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมให้มีลักษณะเป็นงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ตลอดจนปรับขนาดอาคาร รูปแบบทางโครงสร้าง ระบบเทคโนโลยีอาคารและการประดับตกแต่งให้เหมาะสมสอดคล้องกับสถานที่ตั้งภายในวัดญาณสังวรารามฯ องค์พระเจดีย์ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอ่างเก็บน้ำ อยู่ใกล้กับพระวิหารพระศรีอาริยเมตไตรย

พระเจดีย์แห่งนี้มีผังโดยรวมเป็นแบบสมมาตรรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ลานโดยรอบพระเจดีย์แสดงขอบเขตด้วยกำแพงแก้ว ผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมไม้สิบสอง กว้างด้านละ ๖๖ เมตร มีประตูทางเข้าที่กึ่งกลางกำแพงแก้วทั้ง ๔ ด้าน ถัดเข้าไปเป็นแนวของพระระเบียงมีความกว้างด้านละ ๕๒ เมตร ล้อมรอบพระเจดีย์ประธานซึ่งตั้งอยู่ตรงกลาง พระเจดีย์ประธานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างด้านละ ๒๒.๕๐ เมตร

พระระเบียงโดยรอบพระเจดีย์พุทธคยา มีรูปแบบเป็นงานสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ผังพื้นแบบสมมาตร รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส หลังคาทรงจั่วมุงด้วยกระเบื้องดินเผาทุกสั้ยวย เครื่องล้อยองงานปูนปั้นทาสีขาว ที่มุมทั้งสี่มีผิงหลังคาตัดกันแบบจตุรมุข กึ่งกลางพระระเบียงทั้ง ๔ ด้าน ทำหลังคาจตุรมุขซ้อนชั้นและออกมุกยื่นออกมาเป็นมุขโถงรับบันไดเป็นทางเข้าสู่พระเจดีย์ ฐานพระระเบียงมีลักษณะเป็นฐานปัทมแทรกบัวอกไก่ งานปูนปั้นทาสี ผินงายนอกเป็นผนังทึบ มีช่องแสงที่ตอนบน ภายในตั้งเสาเรียงรายกัน ส่งผลให้เกิดความต่อเนื่องของพื้นที่ภายในพระระเบียง และลานชั้นในโดยรอบฐานพระเจดีย์ ในปัจจุบันพื้นที่ภายในพระระเบียง จัดแสดงนิทรรศการผลงานศิลปกรรมร่วมสมัย ภาพพุทธประวัติ และภาพปริศนาธรรม

องค์พระเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีลักษณะเป็นฐานปัทม์วางซ้อนกัน ๒ ชั้น แต่ละชั้นสูงประมาณ ๔.๕๐ เมตร ตกแต่งผิวด้วยงานปูนปั้นทาสีขาว ฐานชั้นล่างรองรับด้านบนปัทม์ ที่กึ่งกลางผนังแต่ละด้านเป็นประตูทางเข้าสู่พื้นที่ภายในชั้นฐานขององค์พระเจดีย์ มีหลังคาคลุมต่อเนื่องมาจากหลังคาของพระระเบียง ผนังด้านข้างของทางเข้าเจาะช่องหน้าต่างด้านละ ๒ ตำแหน่งระดับซุ้มหน้าต่างทรงบันแถลง รูปโค้งคล้ายกระบังหน้า ฐานชั้นบนเจาะช่องซุ้มหน้าต่างจำนวน ๓ ช่อง ลักษณะเป็นซุ้มทรงบันแถลง อยู่กึ่งกลางเหนือประตูทางเข้าแต่ละด้าน ปัจจุบันพื้นที่ภายในส่วนฐานของพระเจดีย์ จัดแสดงนิทรรศการเรื่อง “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร” ส่วนโถงภายในเป็นตำแหน่งของบันได้ขึ้นสู่พื้นที่ชั้นบน

หลังคาของส่วนฐานชั้นบนเป็นที่ตั้งขององค์พระเจดีย์ โดยมีพระเจดีย์องค์ใหญ่ตั้งอยู่กลางเป็นพระเจดีย์ประธาน มีพระเจดีย์องค์เล็กเป็นพระเจดีย์บริวารตั้งอยู่ที่มุมทั้ง ๔ ในแผนผังแบบสมมาตร รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ทางด้านทิศตะวันออก กึ่งกลางระหว่างพระเจดีย์บริวาร ออกแบบเป็นอาคารคล้ายศาลาขนาดใหญ่อยู่เหนือทางเข้า เพื่อเน้นความสำคัญให้เด่นชัดกว่าด้านอื่นๆ

พระเจดีย์ประธานมีภาพรวมคล้ายกับพระเจดีย์พุทธคยา ประเทศอินเดีย โดยผู้ออกแบบได้นำเอาลักษณะองค์ประกอบงานสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณีมาปรับใช้ในการออกแบบ จนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะตัวอันงดงามของพระเจดีย์พุทธคยา วัดญาณสังวรารามฯ องค์พระเจดีย์มีโครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็ก ระบบเสาและคาน แผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสวัดขนาดความกว้างที่ฐาน ด้านละ ๑๒.๐๐ เมตร มีผนังเอียงสอบเข้าสู่ศูนย์กลาง ภายในองค์พระเจดีย์เป็นห้องโถงโล่งซ้อนกัน ๙ ชั้น มีความสูงชั้นละประมาณ ๓.๐๐ เมตร มีบันได้ขึ้น-ลงถึงกันได้ในระหว่างชั้น ตรงกลางอาคารเป็นที่ตั้งของลิฟท์โดยสาร ผนังภายนอกแต่ละชั้นขององค์พระเจดีย์ก่อเป็นซุ้มหน้าต่าง ตรงกลางเป็นซุ้มขนาดใหญ่ ด้านข้างทำซุ้มหน้าต่างขนาดเล็กด้านละ ๒ ซุ้ม มีลักษณะเป็นซุ้มทรงบันแถลง

ยอดพระเจดีย์ประธาน ทำเป็นพระเจดีย์ทรงระฆัง ขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางราว ๔.๕๐ เมตร ที่มุมทั้ง ๔ ตั้งเจดีย์ทรงระฆังขนาดย่อมเป็นเจดีย์บริวาร พระเจดีย์ทรงระฆังทั้ง ๕ ยอด ประดับผิวด้วยโมเสกสีทอง ส่งผลให้ยอดพระเจดีย์พุทธคยามีความงดงามโดดเด่น

ที่มุมทั้ง ๔ ของพระเจดีย์ประธาน ตั้งเจดีย์บริวาร มีลักษณะคล้ายกับพระเจดีย์ประธาน แต่มีขนาดย่อมกว่ามาก มีส่วนผนังซ้อนกัน ๓ ชั้น ยอดบนสุดตั้งเจดีย์ทรงระฆัง มีขนาดเล็กลงตามสัดส่วน

หอพระไตรปิฎก

หอพระไตรปิฎก วัดญาณสังวรารามฯ ตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือของพระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ อยู่ใกล้กับหอกกลาง สร้างขึ้นตามธรรมเนียมของพระอารามในพระพุทธศาสนา ที่มักจะสร้างหอพระไตรปิฎกไว้เก็บพระไตรปิฎกตลอดจนคัมภีร์และหนังสือข้อหลักธรรมคำสอนเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไว้ประจำวัด หอพระไตรปิฎกวัดญาณสังวรารามฯ จึงเป็นอาคารที่ตั้งอยู่กลางสระน้ำ เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดดังกล่าวข้างต้น

อาคารหอพระไตรปิฎก ออกแบบโดยหม่อมราชวงศ์มิตรารุณ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ มีรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณีอันงดงาม อาคารมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า วางอาคารไปตามแนวทิศเหนือ-ใต้ มีลักษณะเป็นหอพระไตรปิฎกตั้งอยู่บนชั้นฐานยกสูง ซึ่งผู้ออกแบบได้รับแรงบันดาลใจมาจากหอพระไตรปิฎกวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ โดยได้ปรับให้มีลักษณะสถาปัตยกรรมไทยประเพณีแบบภาคกลาง ตลอดจนมีรูปแบบของโครงสร้าง วัสดุก่อสร้าง และการใช้สอยพื้นที่ให้เหมาะสมกับสภาพปัจจุบัน ภาพรวมของอาคารเป็นโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ระบบเสาและคาน ฐานฐานยกสูงมีลักษณะเป็นฐานบัว ฉาบปูนเรียบทาสีขาว เจาะช่องหน้าต่างโดยรอบ ที่กึ่งกลางฐานทางด้านยาว ทั้ง ๒ ด้าน เจาะช่องประตูเป็นทางเข้าสู่พื้นที่ภายในชั้นฐาน ซึ่งมีลักษณะเป็นห้องโถงอเนกประสงค์

ส่วนฐานด้านสกัดทางด้านทิศเหนือ ทำบันไดทางขึ้นสู่หอพระไตรปิฎกชั้นบน ประดับด้วยเสาหัวเม็ดและพนักพลสิงห์ งานปูนปั้นสีขาว ชั้นบนทำเฉลียงทางเดินรอบ มีเสาคอนกรีตเสริมเหล็กรับชายคาหลังคา ปีกนกโดยรอบ ระหว่างเสากั้นพนักประดับลูกกรงกระเบื้องเคลือบ ส่วนห้องภายในเป็นงานโครงสร้างไม้ ตั้งเสาไม้กลึงกลมรับแผงฝาถูกฟ้าไม้ ทำประตูทางเข้าที่ผนังด้านสกัด ตรงกับบันไดทางขึ้น ฝ้าด้านอื่นๆ เจาะช่องหน้าต่างกรอบขีดหน้าไม้ ตอนล่างประดับด้วยหย่องหน้าต่างลูกกรงไม้กลึง

หลังคาของหอพระไตรปิฎก มีลักษณะเป็นหลังคาทรงจั่ว ๒ ชั้น ๒ ตับ ออกมุขทะลุช่องที่ผืนหลังคาด้านข้าง เป็นส่วนของหลังคาหลักคลุมพื้นที่ของห้องพระไตรปิฎกที่เป็นงานโครงสร้างไม้ ถัดลงมาทำหลังคาปีกนกรอบ คลุมพื้นที่ส่วนเฉลียงทางเดินรอบประดับคันทวยงานไม้แกะสลักปิดทองที่เสารับชายคาหลังคาปีกนก หลังคาหอพระไตรปิฎกมุงด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบ ประดับเครื่องล่ายอง ซ้อฟ้า ไบระกา หางหงส์ งานไม้แกะสลักปิดทอง หน้าบันของมุขประดับตราพระราชพิธีกาญจนาภิเษก เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชทรงครองราชย์ครบ ๕๐ ปี ประกอบลายกระหนกเป็นพื้นหลังงานไม้แกะสลักปิดทอง

หอกลอง และหอรະฆัง

หอกลอง และหอรະฆัง วัดญาณสังวรารามฯ เป็นผลงานออกแบบของหม่อมราชวงศ์ มิตราภรณ์ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ สร้างขึ้นตามธรรมเนียมของพระอารามในพระพุทธศาสนา ซึ่งจะมีหอกลองและหอรະฆังไว้เพื่อตีให้สัญญาณเพื่อการแสดงกำหนดนัดหมายต่างๆ ตามข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ ทั้งหอกลองและหอรະฆัง เป็นอาคารรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประเพณี ในระบบโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก ซึ่งผู้ออกแบบได้ปรับให้มีรูปแบบที่งดงาม และมีการใช้สอยที่เหมาะสมกับสภาพปัจจุบัน

หอกลอง

ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของหอพระไตรปิฎก ผู้ออกแบบได้รับแรงบันดาลใจจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรมของป้อมมหากาฬี เขิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ กรุงเทพมหานคร มีแผนผังเป็นรูป ๘ เหลี่ยม ตั้งอยู่บนฐานสิงห์ มีบันไดทางขึ้น ๔ ด้าน ผนังของหอกลองฉาบปูนเรียบทาสีขาว ตอนล่างของผนังเป็นฐานสิงห์ ออกมุขเล็กๆ ตั้งเสารับหลังคาจั่วเป็นมุขทางเข้า ๔ ด้าน ตรงกับตำแหน่งบันได ผนังด้านข้างเสากรุกระเบื้องปูแบบจีนเป็นกระเบื้องเคลือบสีเขียว หลังคาของมุขทางเข้ามุงด้วยกระเบื้องดินเผาลอนนากบกล้วย ประดับเครื่องล่ายอง ซ้อฟ้าห้วนเกล้า งานปูนปั้นทาสีน้ำตาล หน้าบันประดับตราเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๙ ทรงเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ อีกด้านหนึ่งประดับตราพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกสมโภช หน้าบันที่เหลืออีก ๒ ด้านประดับลายกระหนกงานปูนปั้นทาสี บานประตูแผ่นไม้ทึบทาสีแดงชาด

ส่วนหลังคาของหอกลองแบ่งออกเป็น ๒ ตอน มีผังเป็นรูป ๘ เหลี่ยม มุงกระเบื้องดินเผา ลอนกาบกล้วย หลังคาตอนล่าง ๒ ตับ ตับล่างยื่นเป็นปีกนกรอบ ตั้งเสากลมทาสีแดงชาดรับโครงสร้างหลังคา ยื่นคันทวยไม้แกะสลักทาสีแดงชาด รับชายคาโดยรอบ หลังคาตอนบน ๓ ตับ ยอดบนสุดประดับปูนปั้นเป็นยอด ดอกบัวตูม

หอรระฆัง

ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของพระอุโบสถ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมไม้สิบสอง ตั้งอยู่บนฐานสิงห์ มีบันไดทางขึ้น ๒ ทาง มีลักษณะเป็นอาคาร ๒ ชั้น ชั้นล่างตั้งอยู่บนฐานสิงห์ ผนังฉาบปูนเรียบทาสีขาว ผนังแต่ละด้านออกมุงรองรับด้วยเสาปูนปั้น ทำเป็นประตูทางเข้า ๒ ด้าน บานประตูไม้ทึบทาสีแดงชาด ส่วนอีก ๒ ด้านก่อเป็นผนังทึบ หลังคาของซุ้มเป็นหลังคาทรงจั่ว มุงด้วยกระเบื้องดินเผา ประดับเครื่องล่ายอง ซ่อฟ้าทรงหัวนกเจ้า งานปูนปั้นทาสีน้ำตาล หน้บันประทับตราเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๙ ลักษณะเดียวกับหอกลอง

ชั้นบนเป็นอาคารโถง ออกมุขโถงทั้ง ๔ ด้านมองเห็นระฆังที่แขวนอยู่ภายในอาคาร ส่วนหลังคามีลักษณะเป็นหลังคางานเครื่องยอด แผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมไม้สิบสองซ้อนกัน ๒ ชั้น ถัดขึ้นไปเป็นชั้นบัวดลิ่งกั บัวกลุ่ม ๓ ชั้น รองรับปลียอดและหยาดน้ำค้าง เครื่องยอดของหอรระฆังเป็นงานปูนปั้นทาสีขาว

ซุ้มประตูทางเข้า

ซุ้มประตูทางเข้าวัดญาณสังวรารามฯ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของถนนสายประธาน อันเป็นเส้นทางหลักเข้าสู่พระอาราม วางตำแหน่งอยู่ในแนวแกนประธาน ต่อเนื่องไปถึงพระอุโบสถ พระบรมธาตุเจดีย์มหาจักรีพิพัฒน์ ไปจนถึงพระมณฑปพระพุทธรูปยืนปางประทานพร ต่อมาภายหลังเมื่อถนนทางเข้าพระอารามได้เปลี่ยนแนวไป ซุ้มประตูทางเข้าเดิมจึงตั้งอยู่กลางลาน ทางวัดได้ดำเนินการจัดสร้างซุ้มประตูทางเข้าชั้นใหม่ มีรูปแบบคล้ายเดิม แต่มีขนาดใหญ่ขึ้นในตำแหน่งทางเข้าวัดตามแนวถนนตัดใหม่นั้น

ซุ้มประตูทางเข้าวัดหลังเดิม เป็นผลงานออกแบบของ หม่อมราชวงศ์ มิตรารุณ เกษมศรี ศิลปินแห่งชาติ เช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมส่วนใหญ่ภายในวัดญาณสังวรารามฯ มีลักษณะเป็นซุ้มประตูงานสถาปัตยกรรมเครื่องยอดเรียงกัน ๓ ซุ้ม ซุ้มกลางคลุมประตูประธานซึ่งมีขนาดใหญ่กว่า ทางด้านข้างทั้ง ๒ ด้านเป็นซุ้มขนาดลดหลั่นลงมาเป็นประตูรอง รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของซุ้มประตูกลาง มีผังรูปจตุรมุข มุขทั้ง ๔ ด้านทำเป็นหลังคาทรงจั่ว ๒ ชั้น หลังคามุงกระเบื้องดินเผาเคลือบ ประดับเครื่องล่ายอง ช่อฟ้าทรงหัวนกเจ้า งานปูนปั้นทาสีขาว กึ่งกลางหลังคาถือเป็นแท่นสี่เหลี่ยมจัตุรัสฝังย่อมุมไม้ยี่สิบ งานปูนปั้นทาสีขาว ส่วนองครักษ์ประดับกระเบื้องดินเผาเคลือบ

มุขทั้ง ๒ ข้างของซุ้มประตูกลาง ทำหลังคาลดชั้น ยื่นต่อเนืองออกมาเป็นหลังคาของประตูรอง มีรูปแบบคล้ายคลึงกับซุ้มประตูกลาง แต่มีขนาดลดหลั่นลงมา ส่วนยอดของซุ้มประตูรองทั้ง ๒ ข้าง มีลักษณะเป็นเครื่องยอดทรงพระเจดีย์เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง หน้าบันของมุขทั้งหมดประดับลายดอกบัวงานปูนปั้นทาสี

ส่วนตัวเรือนของซุ้มประตู มีลักษณะคล้ายเสาย่อมุมรับส่วนหลังคาฐานด้านล่างเป็นฐานสิงห์ มีระดับความสูงเสมอกัน ส่วนตัวเรือนและฐานของซุ้มประตูงานปูนปั้นทาสีขาว บานประตูทั้ง ๓ ช่องเป็นบานเปิดคู่ ลักษณะเป็นบานลูกทักไม้ทาสีแดง

ศาลานานาชาติ หรือศาลามังกรเล่นน้ำ

เป็นศาลาที่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมประจำชาติของแต่ละชาติ ซึ่งต่างได้จัดสรรงบประมาณมาก่อสร้างศาลานานาชาติ และอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า “ศาลามังกรเล่นน้ำ” ศาลาดังกล่าวตั้งอยู่บริเวณอ่างเก็บน้ำคลองบ้านอำเภอ มีรูปมังกรเล่นน้ำเป็นสัญลักษณ์ประจำศาลาแต่ละชาติ ซึ่งมีความหมายว่า น้ำพระราชหฤทัยอันเปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมแห่งพระบาทสมเด็จพระปรมิหรมหาภูมิพลอดุลยเดช ที่ทรงมีต่อพสกนิกรทุกหมู่เหล่า สว่างขึ้นเนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๐

ศาลามังกรเล่นน้ำทั้งหมด ๕ ชาติ รวม ๗ ศาลา คือ

๑. ศาลาไทยภาคกลาง ของพสกนิกรชาติไทย
๒. ศาลาไทยล้านนา ของพสกนิกรชาติไทย
๓. ศาลาจีนใน ของพสกนิกรชาติไทย
๔. ศาลาจีนนอก ของชาติสิงคโปร์
๕. ศาลาญี่ปุ่น ของชาติญี่ปุ่น
๖. ศาลาฝรั่ง ของชาติสวีเดนและแคนาดา
๗. ศาลาอินเดีย ของชาติอินเดีย

พระพุทธมหาวชิรอุตตโมภาสศาสดา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระดำริให้จัดสร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชากุศลแด่ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ในโรกาสนที่ทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙ อีกทั้งเพื่อเป็นการสร้างปูชนียสถานทางพระพุทธศาสนาและถือเป็นการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมอันสมบูรณ์ของเขาสัจจวรย์

พระพุทธปฏิมาที่สร้างขึ้นมีนามว่า “พระพุทธมหาวชิรอุตตโมภาสศาสดา” มีพุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยประทับบนดอกบัว แกะสลักเป็นรูปองค์พระด้วยภาพลายเส้น นับเป็นพระพุทธรูปแกะสลักบนหน้าผาองค์แรกของประเทศไทย มีขนาดความสูง ๑๕๐ เมตร หน้าตักกว้าง ๑๐๐ เมตร

ภาพมุมสูงวัดญาณสังวรารามวรมหาวิหาร

พระอุโบสถ

พระพุทธญาณเรศวร พระประธานภายในพระอุโบสถ

พระบรมธาตุเจดีย์
มหาจักรีพิพัฒน์

ภายในพระบรมธาตุเจดีย์
มหาจักรีพิพัฒน์

ภายในพระบรมธาตุเจดีย์
มหาจักรีพิพัฒน์

พระมหาณตปพุทธบาท ภปร. สก.

ภายในพระมหาณตปพุทธบาท ภปร. สก.

พระวิหารพระศรีอาริยมตไตรย

พระศรีอาริยมตไตรย

พระเจดีย์พุทธคยา

หอพระไตรปิฎก

หอกกลาง

หอรบั้ง

พระพุทธรูปมหาวิจิตรอุตโมภาสศาสดา

ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ด

ใน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

—*—

กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๕๓

คำนำ

หนังสือเป็นเหมือนทรัพย์สินทางปัญญาอันทรงคุณค่าที่ถ่ายทอดเรื่องราว ความรู้ สรรพวิทยาต่าง ๆ ให้แก่ผู้สนใจได้ศึกษา ค้นคว้า เลือกรวบรวมมาประดับสติปัญญาแห่งตน ในฐานะที่กรมศิลปากรเป็นหน่วยงานหนึ่งของรัฐ มีหน้าที่สร้างสรรค์ อนุรักษ์ ดูแล และสืบทอด ศิลปวัฒนธรรมอันเป็นมรดกของชาติให้คงอยู่สืบไป การคัดสรรหนังสือเก่าที่น่าสนใจหายาก และมีได้มีการจัดพิมพ์มาเป็นเวลานาน นำมาจัดพิมพ์ เพื่อเป็นการต่ออายุ สงวนรักษาต้นฉบับและสืบทอดจรรโลงไว้ จึงเป็นภารกิจสำคัญอีกประการหนึ่งของกรมศิลปากรที่ได้ปฏิบัติเสมอมา

หนังสือเรื่อง “ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นหนังสือรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชหัตถเลขา พระบรมราชาธิบาย พระบรมราชวินิจฉัยที่ว่าด้วยการศึกษาราชประเพณี ขนบธรรมเนียม ศิลปะ และประวัติศาสตร์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในโอกาสต่าง ๆ จำนวน ๑๒ เรื่อง ได้แก่

พระราชหัตถเลขาว่าด้วย พระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ฯลฯ พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องเจ้าต่างกรม ธรรมเนียมขุนนางไทย เรื่องพระราชมนเทียรในกรุงเก่า พระบรมราชาธิบายเรื่องแบบกราบบังคมทูลฯ พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องพระราชพิธีลงทรง พระนามพระเจ้าแผ่นดิน พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องกองแก้วกองทอง พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องบายศรี เรื่องพลับพลาเสวยกับเรื่องเสาหงส์ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยลายจีนฯ พระราชหัตถเลขานิมัยปัจฉิมลิขิตในรัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้เรื่องแต่ละเรื่องได้เคย

ตีพิมพ์อยู่ในหนังสือต่าง ๆ เช่น วารสารศิลปากร นิตยสารศิลปากร หนังสือพระราชวิจารณ์เรื่องความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เรื่องสมเด็จพระบรมศพ และอื่น ๆ เรื่องทั้งหมดนี้ นอกจากจะให้สาระความรู้แก่ผู้อ่านแล้ว ยังเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงพระราชอุตสาหะและพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีได้ทรงเชี่ยวชาญแต่เฉพาะด้านการปกครองเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังทรงสนพระทัยในการศึกษาค้นคว้าวิชาการแขนงอื่นอีกมาก พร้อมทั้งทรงมีพระมหากษัตริย์คุณ พระราชนิพนธ์เรื่องราวเหล่านั้นไว้เป็นมรดกอันวยความรู้แก่ประชาชนในสมัยต่อมาด้วย

หนังสือเรื่องนี้ ได้รับการจัดพิมพ์รวมเรื่องเป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงประจวบ กัลยไ้ม้ (จมีนเทพสุรินทรว) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘ และการพิมพ์ครั้งนี้ นับเป็นครั้งที่ ๒ โดยพิมพ์ตามต้นฉบับ พ.ศ. ๒๕๐๘ ทุกประการ

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือ ประมวลพระราชนิพนธ์ เบ็ดเตล็ดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะอำนวยประโยชน์ทางวิชาการแก่ผู้สนใจโดยทั่วกัน

(นายแอนน สีนามาตย์)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

มิถุนายน ๒๕๕๗

สารบัญ

หน้า

คำนำ	๕
บทนำ	๗
พระราชหัตถเลขาว่าด้วย พระราโชบาย เกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ฯลฯ	๑๙
พระบรมราชวินิจฉัย เรื่องเจ้าต่างกรม ธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณ	๔๓
เรื่องพระราชมนเทียรในกรุงเก่า	๕๖
พระบรมราชาธิบาย เรื่องแบบกราบบังคมทูลฯ	๖๘
พระบรมราชวินิจฉัย เรื่องพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้าลูกหลวงเอก ว่าด้วยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน	๗๘
กองแก้วกองทอง	๑๐๘
พระบรมราชวินิจฉัย เรื่องบายศรี	๑๑๑
เรื่องพลับพลาที่เสวยกับเรื่องเสาหงส์	๑๒๘
พระบรมราชาธิบาย ว่าด้วยลายจีนฯ	๑๓๖
พระราชหัตถเลขานิมยปัจฉิมลิขิตในรัชกาลที่ ๕	๑๔๗

บทนำ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ลำดับที่ ๕ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ พระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงปกครองพสกนิกรชาวสยามให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขมาตลอดระยะเวลาอันยาวนานที่ทรงครองราชสมบัติ พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเปี่ยมด้วยพระคุณธรรม ทรงปกครองประเทศชาติด้วยพระปรีชาสามารถและพระราชอุตสาหะ ประกอบด้วยความสุขุมคัมภีรภาพตลอดรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจนานัปการซึ่งล้วนเป็นคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติอย่างอเนกอนันต์ นับเป็นยุคสมัยที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองในทุกด้าน ยังผลให้สยามประเทศรอดพ้นจากวิกฤตการณ์ต่างๆ มาได้โดยสวัสดิและเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศ สามารถธำรงรักษาเอกราชไว้ได้ตราบจนถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้อาณาประชาราษฎร์จึงพร้อมใจกัน ถวายพระราชสมัญญาว่า "สมเด็จพระปิยมหาราช" หมายถึง พระราชาผู้ยิ่งใหญ่อันเป็นที่รักของราษฎร

นอกจากพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ทั้งด้านการบริหารราชการแผ่นดิน ด้านเศรษฐกิจการคลัง ด้านการต่างประเทศ ด้านการศึกษาและสังคม ด้านการทหาร ด้านคมนาคม ด้านกฎหมายและการศาล และด้านสาธารณสุขโรคระบาดแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระอัจฉริยภาพในด้านอักษรศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ขณะยังทรงดำรงพระชนม์ชีพ ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือไว้หลายเรื่อง ทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง ประเภทร้อยแก้วนั้นแบ่งได้เป็นหมวดคือ

พระบรมราชาธิบาย พระบรมราชาวาท จดหมายเหตุเสด็จประพาส และ พระราชนิพนธ์เป็นอย่างถ้อยคำผู้อื่น ทั้ง ๔ หมวดนี้ พระองค์ได้ทรงใช้ โวหารเรียบเรียงแบบบรรยายโวหาร สาธกโวหาร โดยเฉพาะพรรณนา โวหารนั้น ถือว่ามีความยอดเยี่ยม ชัดเจนละเอียดลออ จนทำให้ผู้อ่านเห็น ภาพพจน์ได้อย่างแจ่มชัด เช่น พระราชนิพนธ์เกี่ยวกับการเสด็จประพาสที่ ต่าง ๆ ส่วนด้านร้อยกรอง ทรงพระราชนิพนธ์งานได้ทุกชนิดอย่างยอดเยี่ยม ไม่แพ้กัน จึงทรงได้รับการยกย่องพระเกียรติคุณว่า ทรงบริบูรณ์ด้วยลักษณะ ของกวีตามคติของพระพุทธศาสนา ๔ ประการคือ ทรงเป็นจินตกวีที่มี พระราชดำริเป็นของพระองค์เองและทรงพระราชนิพนธ์เรื่องขึ้นได้ เช่น เรื่องเงาะป่า ทรงเป็นสุตกวีที่ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องตามที่สดับมาได้อย่าง ดีเลิศ เช่น เรื่องลิลิตนิทราชาคริต ทรงเป็นอรรถกวี คือ ทรงพระราชนิพนธ์ เรื่องได้ตามสภาพที่เป็นจริง เช่น โคลงสุภาสิตและข้อธรรมต่าง ๆ และทรง เป็นปฏิภาณกวี คือ ทรงพระราชนิพนธ์ผลงานได้ในฉับพลัน ไม่ต้องมีการ ตระเตรียมมาก่อน เช่น พระราชดำรัส สักรวา นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระมหากษัตริย์คุณอย่างหาที่สุดมิได้ต่อ วงการหนังสืออีกประการหนึ่ง กล่าวคือ โปรดให้มีการจัดตั้งหอพระสมุด วชิรญาณขึ้นเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ซึ่งในเวลาต่อมาได้วิวัฒนาการ มาเป็น หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งวรรณคดี สโมสร เมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ผลงานพระราชนิพนธ์ของ พระองค์นั้นนับได้เกินกว่าครึ่งร้อย และมีหลากหลายประเภท ดังนี้

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน บทระบำตลก โคลงพระราชพิธี แห่สัคนัด พระราชกรณยานุสร โคลงนิราศของท้าวสุภักดีการภักดี พระ ราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรีและอักษรานุกรมภูมิศาสตร์จังหวัดจันทบุรี ลิลิตนิทราชาคริต ลิลิตยอพระเกียรติและโคลงพระนามพระเจ้าลูกเธอใน รัชกาลที่ ๔ พระราชนิพนธ์กาพย์เห่เรือ เรื่องพระเชี้ยวแก้วที่เมืองลังกา

พระราชนิพนธ์ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องประเพณีการตั้ง
พระมหากษัตริย์ ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาเมื่อปีชว. พ.ศ. ๒๔๒๑
พระบรมราชาธิบายเรื่องสามัคคี พระราชพิธีสิบสองเดือน เรื่องประเพณี
ทำบุญวันเกิด บทละครเรื่องเงาะป่า พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรม
ราชินีนาถ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเมื่อ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕
ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ และปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ พระราชวิจารณ์เรื่อง
จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พระราชนิพนธ์เรื่อง
ไกลบ้าน พระราชนิพนธ์กลอนไดอริซิมทราบ พระราชนิพนธ์กลอน
เรื่องตามเสด็จไทรโยค พระราชนิพนธ์กลอนนารีรมย์ วงศ์เทวราช
พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
พระราชนิพนธ์คำเจรจาละครเรื่องอิเหนา ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก ๒๒ ๑๐๙
(พ.ศ. ๒๔๓๓) พระราชปรารภเรื่องพระพุทธชินราช พระราชหัตถเลขา
เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘, ๑๐๙, ๑๑๗ และ
๑๒๐ พระบรมราชาบาทในรัชกาลที่ ๕ ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕
ภาคปภินกะ ภาค ๑ โคลงสุภาษิต พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำ
มะขามเฒ่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ พระราชกระแสเรื่องจัดการมณฑลกรุงเทพฯ
ในรัชกาลที่ ๕ พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวง
มหาดไทย เล่ม ๑-๒ พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๔๔ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และเรื่องของเสด็จอภิบดีฝ่ายใน พระราชหัตถเลขามีพระราชทานพระยา
บุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคม
ทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรี
พจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. ๑๑๓ - ๑๑๘ พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุ

รายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาส
ชวาคครั้งหลัง ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน พระราชหัตถเลขาถึง
เจ้าพระยาธรรมมาธิบดีกรณาริบัติ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) พระราชหัตถเลขามีไป
มากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โคลงพิธิธิอนัน
และคเชนทร์ศิวสนาน พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ว่าด้วยราชการแผ่นดิน
โคลงรามเกียรติ์ เรื่องธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม ประมวลพระราช
นิพนธ์เบ็ดเตล็ดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องวัดสมอราย
อันมีนามว่าราชาธิวาส เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ พระราชหัตถเลขา
พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพใน
เวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระราช
หัตถเลขาเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) พระราช
ดำรัสแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน เรื่องเสด็จประพาส
คลองแสนแสบ พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนเมื่อ ร.ศ.
๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๗ - ๒๔๕๓ ด้วยผลงานพระราชนิพนธ์ที่ปรากฏ
ดังกล่าวมาข้างต้น จึงเป็นเครื่องยืนยันถึงพระปรีชาชาญทางด้านอักษร
ศาสตร์และกวีนิพนธ์โดยแท้ สมดังถ้อยคำในบทร้อยกรองพระนิพนธ์ของ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรที่ทรงร้อยกรองถวายราชสดุดี
แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ความว่า

๑- กวพยกลอนพจน์พากย์ล้วน	แสนสนาะ
ทรงนิพนธ์ไพเราะ	ไต่ดล้า
ทุกอย่างอ่อนละเพาะ	แต่นั้น นี้เลย
เป็นมหัศจรรย์ล้ำ	โลกช่องสดุดี

“ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นหนังสือที่รวบรวมบทความเกี่ยวกับพระราชหัตถเลขา พระบรมราชวินิจฉัย พระบรมราชาธิบาย และเรื่องนานาสาระที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ต่างวาระ นำมาพิมพ์ร่วมกัน พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ได้มีการพิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวง ประจวบ กล้วยไม้ (จมีนเทพสุรินทร์) ณ เมรุวัดสังเวชวิศยาราม เมื่อวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๘ เรื่องราวในเล่มประกอบด้วยบทความ ๑๒ เรื่อง ได้แก่ พระราชหัตถเลขาว่าด้วย พระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ฯลฯ พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องเจ้าต่างกรม ธรรมเนียมขุนนางไทย เรื่องพระราชมณฑิรในกรุงเก่า พระบรมราชาธิบายเรื่องแบบกราบบังคม ทูลนำแขกเมืองถวายเครื่องบรรณาการ แลการทูลเบิกกราบถวายบังคมลา พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องพระราชพิธีลงทรง ว่าด้วยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน กองแก้วกองทอง พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องบายศรี เรื่องพลับพลาเสวยกับ เรื่องเสาหงส์ พระบรมราชาธิบายว่าด้วยลายเงินซึ่งเขียนเครื่องถ้วยกระเบื้อง กังไส พระราชหัตถเลขานิมนต์ปัจฉิมลิขิตในรัชกาลที่ ๕

พระราชหัตถเลขาว่าด้วย พระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ฯลฯ บทความเรื่องนี้เป็นพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานแก่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ขณะยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ เจ้ากรมตรวจการศึกษาในกระทรวงธรรมการ และหนังสือกราบบังคมทูลฯ ถวายความเห็นของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ เกี่ยวกับเรื่องการศึกษาในเวลานั้น ข้อความในพระราชหัตถเลขาได้แสดงถึงความทุกข์ร้อนเรื่องการศึกษาของราษฎรในรัชสมัยของพระองค์ที่ดำเนินไปอย่างล่าช้า เนื่องด้วยมีพระราชประสงค์ให้ราษฎรได้มีความรู้ แต่เพราะการศึกษาเป็นสิ่งใหม่ของชาวสยาม ผู้คนส่วนมากยังไม่เห็นถึงความสำคัญ

ของการศึกษา ดังนั้นการดำเนินงานของหน่วยงานและผู้รับผิดชอบจึงเต็มไปด้วยปัญหาที่ต้องแก้ไขสะสม แม้ว่าจะทรงตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวนี้เป็นอย่างดี กระนั้นก็ยังทรงขัดเคืองพระทัย ดังความที่ทรงพระราชปรารภในหลายพระราชหัตถเลขาไว้หลายประเด็น ประเด็นแรกคือ ความไม่รู้เรื่องบ้านเมืองของตนเอง ประเด็นที่สองคือ การที่มิมีความรู้ความคิดค้นคว้า ประเด็นที่สามคือ การพูดไม่ชัดออกสำเนียงเป็นฝรั่งของคนไทย

พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องเจ้าต่างกรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับเรื่องนามของเจ้าต่างกรมว่าเหตุใดจึงมีนามแซกเช่นเดียวกับเจ้ากรมในแต่ละพระองค์ เช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพย์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ที่มีเจ้ากรมคอยควบคุมไพร่พลในสังกัดคือ หลวงโยธาเทพย์ และหลวงโยธาเทพ เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีการออกพระนามเจ้านายที่ผิดเพี้ยนพันเพือนมากขึ้น จึงได้มีการออกพระราชบัญญัติว่าด้วยเรื่องคำนำหน้านามเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๙๕ ได้แก่ สมเด็จพระปฐมอัครมหาราชซึ่งพระปรมาภิไธยเป็นเจ้ากรม ให้ขานพระนามว่า สมเด็จพระปฐมอัครมหาราช เพื่อจะได้ไม่เหมือนกับสมเด็จพระราชาคณะ เป็นอาทิ นอกจากนี้ก็ยังทรงลงความเห็นด้วยว่า ในรัชสมัยของพระองค์ การออกพระนามเจ้านายควรจะเป็นแบบใดดังที่ทรงยกตัวอย่างมาประกอบ

ธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงความเป็นมาเกี่ยวกับธรรมเนียมการรับราชการ และการสืบตระกูลของขุนนางไทยในอดีต ว่ามิได้เหมือนกับขุนนางในประเทศทางตะวันตก แต่ก่อนขุนนางไทยนิยมรับราชการตลอดอายุขัยและเมื่อมีบุตรก็มักจะนำเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กรับราชการใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งจะเป็นโอกาสอันดีให้ได้เรียนรู้ในการปฏิบัติราชการ สั่งสมความรู้ไปตามลำดับขั้น ทั้งนี้ขุนนางที่รับราชการสนองเบื้องพระยุคลบาทในกรมมหาดเล็กมักจะได้รับความนับถือและเป็นทีเกรงใจของคนทั้งปวง เนื่องด้วยเป็นบุตร

ของขุนนางผู้มีตระกูลและเป็นผู้ที่คอยถวายงานใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัว พร้อมกันนั้นยังทรงกล่าวความย้อนไปถึงตำแหน่งของขุนนางในสมัยอยุธยา ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งได้มีการวางแผนการปกครองโดยมีการแบ่งอัครมหาเสนาบดีออกเป็น ๒ ฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายพลเรือน คือ เจ้าพระยาจักรี และฝ่ายกลาโหม คือ เจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดี รองลงไปเป็นเสนาบดีจตุสดมภ์ ประกอบด้วย วัง นครบาล คลัง และเกษตราธิบดี อันเปรียบเสมือนเครื่องค้าจุนทั้ง ๔ จากนั้นเป็นเสนาบดีที่เป็นแม่ทัพบกเสนาบดีที่เป็นแม่ทัพเรือ และขุนนางสำคัญอีก ๖ ตำแหน่งที่กำกับราชการกรมล้อมพระราชวัง กรมพระสุรัสวดี กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมสังฆการี กรมอาลักษณ์และกรมพระภูษามาลา

เรื่องพระราชมนเทียรในกรุงเก่า เรื่องพระราชมนเทียรครั้งกรุงเก่า นั้น ยังมีข้อปัญหาเกี่ยวกับพระที่นั่งแต่ละองค์ที่ได้มีการบันทึกในพระราชพงศาวดารต่างๆ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวถึงปราสาทในพระราชวังครั้งต้นกรุงเก่าว่าเมื่อแรกก่อตั้งนั้น ประกอบด้วยพระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท ที่มีลักษณะเป็นวิหารยอด ต่อมาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงกัลปนายกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ ในเวลานั้นมีพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่งกับพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ส่วนพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระที่นั่งนิษฐานว่าชื่อเดิมคือ มังคลาภิเศกมหาปราสาท สร้างขึ้นเมื่อศักราช ๙๙๙ ครั้นถึงรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา ได้ปรากฏชื่อปราสาท ๓ องค์ คือ วิหารสมเด็จพระสรรเพชญ์ปราสาท และเบญจรัตนมหาปราสาท ในการนี้ได้ทรงวิเคราะห์ในหลากหลายประเด็นว่า ได้มีการแปลงนามพระที่นั่งเบญจรัตนเป็น พระที่นั่งสุริยามรินทร์ หรือ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ในภายหลังตามลำดับ

พระบรมราชาธิบายเรื่องแบบกราบบังคมทูลนำแขกเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการ แลการทูลเบิกกราบถวายบังคมลา เนื่องด้วยพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี ขณะยังเป็นราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ได้มีข้อสงสัยบางประการเกี่ยวกับการนำแขกเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการและการทูลเบิกกราบถวายบังคมลา จึงได้ขอพระราชทานแนวปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้เป็นแบบแผน ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานคำแนะนำไว้เพื่อเป็นแบบอย่างต่อไป ดังเช่นเรื่องการทูลเบิกกราบถวายบังคมนั้น ได้ทรงอธิบายแบบปฏิบัติว่า ถ้าผู้ใดได้รับตำแหน่งราชการที่จะต้องออกไปประจำอยู่ที่หัวเมืองเป็นเวลานาน ผู้นั้นต้องนำดอกไม้ธูปเทียนมากราบถวายบังคมลา แต่ถ้าเป็นข้าราชการออกไปนอกพระนครด้วยราชการจร ไม่ต้องมีดอกไม้ธูปเทียนมากราบถวายบังคมลา พร้อมทั้งได้พระราชทานแบบขึ้นต้นและลงท้ายคำกราบบังคมทูลทั้งของข้าราชการและแขกเมืองซึ่งแตกต่างกันไว้ด้วย

พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้าลูกหลวงเอก
เรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชวินิจฉัยถึงการพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้าลูกหลวงเอก ที่นายกุหลาบ หรือ ก.ศ.ร.กุหลาบ ได้คัดลอกมาโดยระบุว่า เป็นงานของเจ้าพระยาอภัยมนตรี เมื่อครั้งกรุงเก่าได้แต่งไว้ ทั้งนี้เมื่อพระองค์ได้ทรงอ่านเนื้อความโดยละเอียดแล้ว ได้มีพระราชวิจารณ์ว่า นายกุหลาบได้ประดิษฐ์งานขึ้นนี้จากการคัดลอกเก็บความในหนังสือต่างๆ แล้วนำมาเรียบเรียงขึ้นเอง เนื่องจากถ้อยคำสำนวนและข้อมูลมีความคลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปจากประเพณีเดิมเป็นค่างมาก พร้อมทั้งนี้พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์เติมข้อความในส่วนที่เป็นวงเล็บต่อท้ายความเดิมเป็นช่วงๆ เพื่อให้เห็นถึงโทษของการแอบอ้างปลอมแปลงแต่งหนังสือ

ว่าด้วยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพระนามของพระเจ้า

แผ่นดิน ถ้าเป็นกษัตริย์ฝ่ายเหนือ มักจะเป็นพระนามที่ไม่เกี่ยวกับพระอิศวร พระนารายณ์ แต่จะเป็นพระนามที่เกี่ยวข้องในทางพุทธศาสนา และอาจมีคำพม่า คำญวน คำเขมร เจือปนบ้าง แต่ในกรณีที่เป็นนามของเจ้าแผ่นดิน ในแถบละโว้ อโยธยา พระนครหลวง จาม จะมีความเกี่ยวข้องกับพระอิศวร พระนารายณ์ อย่างไรก็ดี การวิเคราะห์ถึงความเป็นมาของนามพระเจ้าแผ่นดิน หรือผู้ปกครองบ้านเมืองนั้น คงต้องอาศัยการศึกษาพงศาวดารมาเป็นส่วนประกอบด้วย นอกจากนี้ยังทรงสันนิษฐานถึงการใช้ตราพระราชลัญจกรกับเมืองและผู้ครองเมืองว่ามีความเป็นมาและสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างไร

กองแก้วกองทอง พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องกองแก้วกองทองนี้ มีความเป็นมาจากการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เจ้า นายผู้ทรงเป็นสถาปนิกชั้นเอกในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ทรงรับหน้าที่การรังสรรค์ ภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม อันเกี่ยวกับพุทธประวัติ ตอนราชาภิเษกสมโภชพระสิทธารถ ทรงมีข้อสงสัยบางประการ เรื่องที่จะเขียนภาพอย่างไรที่ว่าด้วยเรื่องการประทับบนกองแก้วกองทอง ได้ตั้ง ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชวินิจฉัยและทรงตีความ และพระราชทานความเห็นว่าเป็นการประทับบน พระที่นั่งหรือราชบัลลังก์ที่ประดับด้วยแก้วกมณี ดังคำที่ว่า “สถิตเหนือ พระที่นั่งบัลลังก์แก้วกระหนกมณี เบื้องบนรัตนราชอินโสภาส” หาได้นั่งทับ ลงไปบนกองแก้วกองทองตามคำพูดนั้นไม่

พระบรมราชวินิจฉัยเรื่องบายศรี เรื่องนี้มีความสืบเนื่องกับเรื่อง กองแก้วกองทอง และการเขียนภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ดุสิตวนารามเช่นเดียวกัน กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงสืบค้นความรู้ในเรื่องการอภิษกเพื่อนำมาใช้ในการเขียนภาพจากหนังสือ วรรณคดีเรื่องต่างๆ และทรงพบว่าในการอภิษกนั้น มีการระบุถึง “บายศรี” เป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งในพิธี แต่ทั้งนี้ทรงติดขัดว่าจะเขียนภาพที่มี

องค์ประกอบภาพอย่างไรจึงจะดูงดงามสมและถูกต้องตามความเป็นจริง จึงได้ทำหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ขอพระราชทานข้อวินิจฉัยในหลายประเด็น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีลายพระราชหัตถเลขาพระราชทานข้อคิดเห็นมาเป็นข้ออย่างละเอียด โดยเฉพาะเรื่องการจัดบายศรีนั้นมีอยู่เพียง ๒ อย่าง คือ บายศรีแก้วทองเงิน หรือบายศรีทองเงิน ส่วนบายศรีนาก นั้นไม่เคยปรากฏ

เรื่องพลับพลาที่เสวยกับเรื่องเสาหงส์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ผู้ทรงรับหน้าที่ในการออกแบบพระเสาวคนธกุฎีหรือพลับพลาที่เสวย ณ สวนแง่เต็ง ได้ทรงนำแบบของพลับพลาและเสาหงส์ที่จะใช้ประดับสถานที่ดังกล่าวขึ้นทูลเกล้าฯ เพื่อทรงเลือกและขอพระราชทานข้อวินิจฉัยว่าควรปรับแก้ประการใด ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแนวทางว่า ในส่วนของพลับพลานั้นโปรดให้ทำเป็นแบบพื้นเสมอกันทั้งด้านในและด้านนอก ลายสลักนั้นถ้าเป็นลายสลักเปลือย ไม่มีการลงรักทาสี เมื่อตั้งอยู่กลางแจ้ง ต้องตากแดดตากฝนก็จะผุกร่อนได้ง่าย ปราศจากซึ่งความทนทาน ซึ่งข้อสรุปเรื่องนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงรับแนวทางมาเพื่อปรับรูปแบบให้เหมาะสมต่อไป อนึ่ง เรื่องเสาหงส์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยและไม่ทรงขัดข้องที่จะทำเสาหงส์ในลักษณะเสารงยอดฉัตรมีหงส์คาบดวงโคมมีพู่ห้อยประดับดังภาพประกอบในบทความเรื่องนี้

พระบรมราชาธิบายว่าด้วยลายจีนซึ่งเขียนเครื่องถ้วยกระเบื้องกังไส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชาธิบายถึงลวดลายจีนบนเครื่องถ้วยกระเบื้องที่มาจากเมืองจีนว่า มีที่มาจากกรณีที่พระเจ้าแผ่นดินจีนองค์หนึ่งได้โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตระดมความคิดผูกลายขึ้นมาในลักษณะภาพนิมิตมงคลอันเป็นนามธรรม ที่สำคัญได้แก่ ลายภาพอก (คือ วาสนา) ลก (คือ บริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ บริวารสมบัติ) ชิว (คือ ความยั่งยืน) และลายไปิเยเขียน อันหมายถึง เทวดาผู้สำเร็จทั้งแปด หรือมงคลแปด

ถ้าจะเทียบ ฮก ลก ชิว กับพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ของอินเดียแล้วไซ้ร้ คงเปรียบ
ได้กับพระนารายณ์ พระอิศวร และพระพรหม ตามลำดับ ทั้งนี้อาจจะสื่อ
ออกมาในรูปของมนุษย์คือ ฮก เป็น ขุนนางสวมหมวก ลก เป็น เศรษฐีสวม
หมวกมีเส้าสูงและอุ้มเด็ก ชิว เป็น คนแก่ถือไม้เท้าและผลโถ ถ้าจะสื่อออก
มาในรูปของสัตว์ก็คือ ค้างคาว กวางดาว และนกดำ แต่ถ้าเป็นเครื่องประดับ
บนท้องฟ้าก็จะแทนด้วย พระอาทิตย์ พระจันทร์ และดาว ส่วนที่เป็นลาย
ดอกไม้ไม้นั้น ก็จะแทนด้วยดอกพุดตาน ดอกเบญจมาศ และต้นสน ผลไม้
ก็จะใช้ส้มมือ ทับทิม และผลโถ เป็นสัญลักษณ์ ฉะนั้นการจัดโต๊ะให้เข้ากับ
หลัก ฮก ลก ชิว จึงควรจัดให้ครบองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่าง จึงจะเป็นมงคล

พระราชหัตถเลขาในมัยปัจฉิมลิขิตในรัชกาลที่ ๕ เรื่องนี้ประกอบ
ด้วยพระราชหัตถเลขาจำนวน ๖ ฉบับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งให้อาลักษณ์เขียนขึ้น แต่ยังไม่ทันได้ลงพระบรม
นามาก็ไร้ย ก็ทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตก่อน พระราชหัตถเลขาฉบับ
แรก ว่าด้วยเรื่องที่มีพระราชดำริเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของพลตระเวน
ฉบับที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องการจัดตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลนครศรีธรรมราช
เพื่อตรวจตราและคอยให้คำแนะนำวิธีการเพาะปลูก ทั้งนี้โปรดเกล้าฯ ให้หลวง
แก้วพลภักดิ์ ข้าหลวงมหาดไทย มณฑลนครศรีธรรมราช ดำรงตำแหน่งนี้ ฉบับ
ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภถึงเรื่องเกิดเหตุ
รกร้างทับคนตายที่ถนนเจริญกรุง ตำบลบางรัก คนขับรถราหนีตามเคยและ
ยังจับตัวไม่ได้ ฉบับที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องปัญหาการสร้างศาลาและขุดบ่อน้ำที่เมือง
ฮอมเบิร์ก ฉบับที่ ๕ ว่าด้วยเรื่องการทูลเกล้าฯ ขอพระราชทานเปลี่ยนแปลง
รายการในบัญชีเงินเดือนของกองป้องกันกาฬโรค ส่วนฉบับที่ ๖ ว่าด้วยเรื่อง
การปักเสาโคม่ไฟที่ถนนราชดำเนินกลาง ราชดำเนินใน และถนนหน้าพระลาน
ฉะนั้นจึงถือได้ว่าพระราชหัตถเลขาทั้ง ๖ ฉบับเป็นดังปัจฉิมลิขิตของพระองค์

พระราชพิธีทูลเกล้าฯ

ถวายพระพรชัยมงคลเนื่องกับการศึกษาของชาติ

ทรงมีถึง

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

เมื่อยังเป็นที่พระยาไพศาลศิลปศาสตร์

ตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจการศึกษาในกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๕๓

สวนดุสิต

วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

องค์หญิงพิศมัยเอาสมุดรายงานตรวจโรงเรียนเมืองญี่ปุ่นมาให้ดู
จริงอยู่ ไม่ได้อ่านตลอดเพราะเวลาน้อยนัก แต่ได้พลิกดูหมดทั้งเล่ม เพราะ
จำได้ว่าได้เคยอ่านครั้งหนึ่ง มีความเสียใจว่า การที่อ่านคำเล็กเซอร์ของญี่ปุ่น
นั้น เจ้ากับข้าดูคนละทางแท้ ๆ

ตามรายงานที่เล่าถึงจัดการโรงเรียนเมืองญี่ปุ่น เหมือนอย่างเรา
จะสร้างตึกขึ้นในเมืองลาว แล้วส่งคนไปดูตึกที่เมืองลอนดอน เมืองปารีส
อย่างที่สุดก็ดูที่กรุงเทพฯ ว่าสร้างกันอย่างไร เช่น กรมขุนสุทธพลดิธิ ลอง
ประมาณดูว่า ถ้าจะสร้างตึกแถวอย่างเช่นกรุงเทพฯ ที่เมืองอุบล จะต้องทำ
อะไร ๆ บ้าง หาอะไรบ้าง กว่าจะเป็นตึกขึ้นได้จะเป็นราคาถึงห้องละ ๓,๐๐๐
บาท ยังไม่ได้คิดว่าเอาเงินที่ไหนมาทำ เป็นแต่คิดตัวอย่างว่าที่นั่นเขา
ทำเช่นนั้น ที่นี้เขาทำเช่นนี้

แต่ที่จริงที่กรุงเทพฯ ทำตึกขึ้นได้ก็สะดวกในเร็ว ๆ นี้เอง แต่การตั้งต้นของบางกอกได้ตั้งมาอย่างไร ควรจะต้องแลดูก่อน

ในสมุดเล็กเซอร์นี้เอง เขาได้วางระเบียบที่จะกล่าวเป็นชั้น ๆ ตั้งต้นแต่พงศาวดารแลการปกครองบ้านเมืองฤปกครองท้องที่ แล้วจึงว่าด้วยศิลาเต็มแลสุเปอร์ขึ้นคอนโทรลอินสเปกชันไปตามลำดับ เหตุใดจึงต้องกล่าวเท่าถึงการปกครอง เพราะเป็นที่ตั้งของการที่จะสำเร็จ

อย่างเช่นฮิสตอริคเคอลสเค็ดช ที่เป็นทางควรสังเกต หน้า ๖๘-๖๙ หน้า ๗๔ หน้า ๗๙ เช่นนี้ นั่นเป็นที่ตั้งของความสำเร็จ เป็นทัฬหีภาระซึ่งสำหรับจะก่อสร้าง ข้อความเหล่านี้เป็นข้อที่ข้าตั้งใจแลดู แลอยากจะรู้ละเอียดในการที่เขาทำ ชัดซึ้งอย่างไร สำเร็จอย่างไร หนักเบาอย่างไร หาได้เห็นรายงานที่กล่าวถึงต้นรากเช่นนี้ไม่เลย

มีแต่รายงานซึ่งว่าด้วยวิธีการเล่าเรียน วิธีปกครอง การซึ่งตั้งขึ้นเป็นรูปแล้ว ให้เดินไปอย่างเช่นรายงานที่เจ้าเขียน

จริงยังมีตอนหนึ่งซึ่งว่าด้วยเรื่องโรงเรียนผู้ดีว่าเป็นเงินเรียไร แต่ถึงจะมีปรากฏในข้อนั้น ไม่ใช่เป็นสำคัญ เป็นรากของการศึกษาที่จะดำเนินไปได้ ฤจะว่าให้ตรงเป็นรากของความสำเร็จทั่วไป ความอยากรู้ที่ตั้งแห่งความสำเร็จ แต่ไม่เคยได้ความสะใจ แลยังนึกวิตกเป็นอันมากกว่า สามารถจะทำให้เจ้าเข้าใจได้ฤไม่ในความประสงค์อันนี้ ถ้าหากว่าไม่ทำให้เข้าใจได้แล้ว จะพูดยาวไปก็ป่วยการ เพราะเกี่ยวแก่การปกครองบ้านเมือง ไม่ใช่คิดว่าจะสอนอะไรจึงจะดี เพราะฉะนั้นจะว่าเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาแท้ก็ไม่ได้ เป็นหน้าที่ของเสนาบดีที่เป็นรัฐบาล จะคิดผอนผั่นตั้งไลน์ออฟปอลิซีซึ่งหากว่าเวลานี้ยังไม่มีตัวจะทำได้เท่านั้น

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์**

วันที่ ๔ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

หนังสือที่พิศมัยนำมาให้ดู ๒ เล่ม ได้อ่านทันทีแต่เล่มเดียว วิทยาจารย์ อ่านค้างมาทีละน้อยๆ ฟังสำเร็จลง ได้เห็นแล้วว่าความคิดจัดการเดินเข้า ถูกรอย ไม่เป็นปลูกต้นมะฮอกกีนีในกระถาง เหตุที่กล่าวเช่นนั้น ได้แก่หวัง จะสอนความรู้ที่ดี ไม่มีความรู้ชั้นต่ำแพร่หลายทั่วไปเหมือนภูมิพื้นแผ่นดิน แล้วจึงค่อยเลือกคัดขึ้นมา เมื่อควรจะได้ถึงยอดได้เพียงใด ก็จะได้โดยแม่นยำ ไม่เหมือนสอนตอนยอดไม่มีภาคพื้นซึ่งจะลงทุนไปเท่าใด ความรู้ไม่แพร่หลาย ติดอยู่ในแผ่นดินตายสูญไปกับชีวิตมนุษย์ อาการสั่งสอนเช่นนั้นซึ่งกล่าวว่า ปลูกต้นมะฮอกกีนีในกระถาง

อนึ่ง อยากรจะบอกให้รู้ความรำคาญใจอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งน่าที่จะมีผู้ เข้าใจว่า อยากรจะให้ใช้ศัพท์ไทย ไม่ใช่ศัพท์ฝรั่ง เช่นได้ตัดเตือนไปยังกระทรวง ด้วยคำว่า เทอม จะเข้าใจไปว่ารังเกียจคำต่างประเทศ อยากรจะให้ใช้คำไทย เท่านั้น ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น ถ้าคำที่จะใช้สำหรับคนสามัญเข้าใจทั่วไป เช่นประกาศกำหนดเวลาเรียน คนที่จะไม่รู้จักคำว่า เทอม นั้นมาก จึง แนะนำไปให้หาคำอื่นใช้ให้คนทั้งปวงเข้าใจง่าย แต่บางทีคำที่มาคิดขึ้นใหม่ จากภาษาหลังสกฤตฤทภาษามคร ซึ่งเป็นคำแปลกๆ ไม่ใคร่เคยได้ยิน จำยาก กว่าภาษาอังกฤษเช่นนี้ ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้าพูดกันเองในชั้นผู้รู้ภาษา ต่างประเทศไม่มีความรังเกียจ

ข้อซึ่งไม่ชอบเท่านั้น คือ สำนแดงความโง่ของกรมศึกษา เช่นใน หนังสือวิทยาจารย์เล่ม ๑๐ ตอน ๙ วันที่ ๑๕ เมษายน หน้า ๓๑๓ มีคำเรียก ชาติแขกว่า แตมิลู แล้วมีหมึกแดงฆ่าตีนดู เหลือแต่ แตมิลู นี่เป็นความเขลา

ซึ่งปรากฏในตำราเรียน ภูเขาของกรมศึกษา เพราะแขกชาตินี้ เรารู้จักมาแต่ไหนแต่ไร จนเป็นคำคำ นับว่าเป็นคำฝรั่งเศส มีในภาษามอญแลที่แปลเป็นภาษาไทยเป็นอันมากกว่า ทมิฬ ให้ดูพงศาวดารลังกา เสียงเอาอย่างฝรั่งไว้ เพราะหลงฝรั่งเช่นนี้เป็นที่เดือดร้อนรำคาญ ถ้าหากว่าจะอยากอวดดี จะว่าอังกฤษเขาเรียกแตมิล ซึ่งไทยเราเคยใช้ว่า ทมิฬ เช่นนั้นก็ยังคงค่อยเป็นภูมิรู้สึกหน่อยหนึ่ง นี่เป็นตัวอย่างที่ยกขึ้นให้เห็นแต่เรื่องเดียว ยังมีอื่น ๆ อีกมาก เช่น เวียงจันทน์ เรียก เวียนเทียน ตามภาษาญวน ปากน้ำเซ เรียก ปักเส เมืองเมาะตมะ เรียก มาตาบาน เมืองทวาย เรียก ติวอย เมืองตนาวศรี เรียก เตนแนสเซอร์ม ยังเมืองพม่า เมืองจีน บรรดาที่มีชื่ออยู่ในพงศาวดารแลในหนังสือไทย กลับเรียกตามเสียงฝรั่งไปหมด เช่น เมืองอ้ายมูย เรียก เอมอย เมืองเชียงไฮ้ เรียก แซงโค เป็นต้น หนักกว่าหนัก เรื่องนี้ทนไม่ไหว ถ้าพยายามจะพูดฝรั่งเดี๋ยวนี้ว่า ไอเดนดิไฟ ชื่อเมืองที่เคยมีในภาษาไทย ให้ใช้ภาษาไทย อย่าให้จดหมายแลพงศาวดารแตกสูญเสียได้จะดี ถ้าขึ้นเอาอย่างฝรั่งตะพึดตะพือไปจะหลง ไม่รู้หัวนอนปลายตีน เมืองเก่า ๆ ที่เรียกชื่อไว้ในหนังสือ จะกลายเป็นเรื่องในเรื่องพระอภัยไปหมด พาให้นักเรียนไปแน่แล้ว การเช่นนี้มีจนกระทั่งในกรุงเทพฯ เช่น หัวลำโพง ฝรั่งเรียกไม่ชัด ไทยเราพลอยเรียกตามว่า หัวลำพอง นี่เป็นเรื่องที่ควรจะฟาดเคราะห์จริงๆ ในวิทยากรยมีเรื่องเช่นนี้มากหลายแห่ง แต่ไม่ได้จดจำไว้สำหรับพระยกขึ้นกล่าวในเวลานี้

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

วันที่ ๑๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ถึง พระยาไพศาล

นี่เหลือที่จะอดกลั้นแล้ว รู้สึกคันอยู่ในเนื้อที่หนาๆ เช่น ช่นเท้า
เกาไม่ถึงก็ปานกัน คือหนังสือกรุงเทพฯ เดลิเมล์ ออกเมื่อวานนี้ วันที่ ๑๘
แต่ในหนังสือนั่นเอง ลงวันที่ ๑๙ เล่าว่ามีคนไปจากเมืองไทยอยู่อเมริกา
ชื่อจิ้นเอง จิ้นแฉ่ง เป็นฝาแฝด ดังนี้เขาเล่าสำหรับให้เป็นประโยชน์แก่คน
ไทย ซึ่งไม่มีใครรู้ ให้อู่วู้ ด้วยชาติอื่นภาษาอื่นเขารู้กันหมดเป็นเรื่องโด่งดัง
แต่เราเจ้าของเองไม่รู้ เขามีสติปัญญาได้เรียนหนังสือฝรั่ง ู้ภาษาฝรั่งแปลได้
ได้กระทำสงเคราะห์ญาติชาติภูมิเช่นนี้

เป็นน่าพิศวงด้วยนักเรียนชั้นแผ่นดินพระจุลจอมเกล้านี้ ความรู้
หูดแลความคิดช่างคับแคบราวกับรูเข็ม ไม่รู้ไม่เห็นการอะไรเกิน ๓ ปีขึ้นไป
พูดไทยก็ไม่ชัดเป็นอันขาด เพราะถ้าจะพูดออกมาให้ชัดสำเนียงฝรั่งจะแปร่ง
แลการที่คะเนเดาอะไรต่างๆ นั้นก็เกี่ยวกับด้วยภูมิปัญญา

แต่เรื่องนี้พื่อนักเรียนชั้นใหม่ผิดแน่ละ เด็กอมมือมันก็รู้เรื่องคนแฝด
คู่นี้ เพราะหนังสือเรื่องเมืองไทยจะไม่มีคนแฝดนี้ไม่ได้ คนไทยเราก็ได้ไปพบ
ที่อเมริกา เขาชื่ออินคนหนึ่ง จันคนหนึ่ง แต่เพราะเรียกภาษาฝรั่ง อิน จัน
ไม่ชัด จึงเป็น เอง แฉ่ง เมื่อเป็น เอง แฉ่ง ไปแล้ว หน้าตาสมเป็นแจ็ก ก็ติด
หางหนูให้เสียด้วย

นี่แหละจะเป็นนักเรียนของพระยาไพศาลฤทธิไช้ ไม่มีใครจำโนทย์
โจटना แต่มันคันไม่รู้จะเกาทางไหน ก็กล่าวโทษพระยาไพศาลไปตามที่เคย
เคยกล่าวมาแล้วเรื่องเรียกชื่อตามสำเนียงฝรั่ง

(สำเนา)

วันที่ เดือน ร.ศ. ๑๒๙

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

พระราชกฤษฎีกา ลงวันที่ ๑๙ เดือนนี้ พระราชทานพระบรมราชกระแสรื่องหนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์ อวดอ้างทำเป็นที่หนึ่งว่า สงเคราะห์ญาติชาติภูมิ แต่กลับเป็นลำแดงความเขลาความคับแคบของตัวเองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับทราบเกล้าฯ ทุกประการแล้ว พระมหากษัตริย์เป็นล้นเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบทราบความตลอดว่า เอดิเตอร์ของหนังสือพิมพ์ฉบับนี้เป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบรุ่นก่อนข้าพระพุทธเจ้าได้สอบไล่ประโยค ๒ ได้แต่รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ และได้ออกรับราชการมาแล้วหลายกระทรวง ได้เคยอยู่กรมราชเลขาณูการ แล้วในที่สุดไปอยู่กรมเจ้าท่า เทียวเวรอนจับจอดอยู่เช่นนี้ จนกระทั่งตกมาเป็นเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวออร์ แล้วมาเป็นเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์กรุงเทพฯ เดลิเมล์ รู้ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อยไม่ได้เคยเรียนในโรงเรียน แต่มีคนครึ่งชาติเป็นกำลังช่วยในการแปลอยู่คนหนึ่ง เมื่อพบกับข้าพระพุทธเจ้าก็ได้สารภาพว่าเป็นผู้กะให้แปล แลเป็นผู้ตรวจแก้ไข แต่พลอยตื่นไปตามผู้ช่วย จะขอลงแก้ไขไม่ให้เป็นการลวงเด็กที่เกิดขึ้นหลังๆ ให้หลงผิดต่อไป

คนเช่นนี้ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่า คงจะมีได้อีกหลายคน แต่เมื่อเทียบกับจำนวนผู้ที่ได้เล่าเรียนทั้งหมดแล้ว หวังด้วยเกล้าฯ ว่าจะเป็นส่วนน้อยนิดเดียว ถ้ามีมากก็จะยิ่งเพิ่มความลำบากในการฝึกสอนเด็กชั้นเล็กๆ ต่อไปไม่ใช่น้อย เพราะนักเรียนจำจะต้องเป็นผู้ได้อ่านได้ฟังเป็นลำดับไป ถ้าไปอ่านหรือฟังที่ผิด ก็จะพลอยหลงผิดแลเซลาไปตามกันด้วย

ความข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้มีวิตกอยู่มาก ยิ่งขยายการเล่าเรียนให้แพร่หลาย จำนวนครูจะต้องทวีขึ้นโดยรวดเร็ว ครูที่ความรู้อ่อนคงจะมีมากต่อมาก การจัดจำต้องแลดูให้กว้างแลไกล ข้าพระพุทธเจ้าได้พยายามเต็มสติกำลังภายในหน้าที่แลความสามารถที่จะทำได้ แม้กระนั้น พระราชาอาณาก็คงไม่พ้นเกล้าฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า พระยาไพศาลศิลปศาสตร์

ขอเดชะ

สวนดุสิต

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

ได้รับจดหมายตอบเรื่องเอดิเตอร์หนังสือเดลิเมล์ ได้ทราบแล้วซึ่งอุตลัษ्ठीไปสืบสวนให้รู้เรื่องนั้นเป็นที่พอใจ ความจริงไม่ได้คิดจะผูกพันเอาเจ้าเป็นผู้รับผิดชอบ แต่มันคันกระดืบๆ พอที่จะพูดกับเจ้าเสียให้หูเลาคันก็พูด ขออย่าถือว่าต้องรับผิดชอบทั่วไป ซึ่งเป็นการเหลือปากว่าแรงอยู่เองขอไว้แต่เพียงว่าถ้าคันขึ้นมาให้ได้แก้คันพอเป็นที่สำหรับปรึกษาปรารภสำหรับที่จะได้ป้องกันกรข้างหน้าเท่านั้น

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

วันที่ ๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

การโต้เถียงกันด้วยเรื่องการศึกษาเรียกค่าเล่าเรียนในหนังสือพิมพ์ ลงมาไม่หยุดนานแล้ว วันนี้มีผู้โคลงหนังสือพิมพ์ไทย เช่นชื่อปราภาที ค่อยเข้ารูปจริงอยู่ถ้อยคำของคนทีลงพิมพ์นี้ เป็นผู้ที่มีความรู้เกิดขึ้นทางนูได้ยืนแว่วๆ แล้วเดาผสมเสียเป็นพื้น ไม่ใช่มีความรู้กว้างขวางอันใด ส่วนความคิดนั้นเล่า ก็คิดไปตามการซึ่งมาปรากฏเฉพาะ নয়น์ตา ได้เคยเห็นดีเพียงไหนก็คิดว่าดีที่สุดเพียงนั้น คนที่แต่งหนังสือส่งไปลงพิมพ์เป็นคนเช่นนี้โดยมาก จึงไม่น่าจะควรถือเขาเป็นข้อคำนึง แต่ก่อนมาพระบรมราชาไชบายอันใดที่จะทำไป ไม่ใคร่จะได้แสดงให้ราษฎรทราบเพราะเหตุว่า ถึงทราบก็ปราศจากความคิด ถูกลับคิดเห็นการให้ผิดไปโดยมิได้แก่ง เพราะความไม่เข้าใจเป็นที่ตั้ง จึงเป็นธรรมเนียมใช้นิ่งเสีย ไม่บอกว่ทำอะไร จัดไปทำไปทีเดียว ผิดกับประเทศอื่น ๆ

การซึ่งได้ให้บอกเล่าเช่นหมอตระจว่า ชาวชาวเป็นต้นเหตุให้เกิดโรคบวม รัฐบาลอังกฤษถามมาว่า เราจะมีความคิดอย่างไรบ้าง ตัวข้าเองเป็นผู้ได้กรรหมอไฮเอ็ด ตั้งแต่เมื่อกลับมาจากประชุมเมืองมนิลา ว่าไปเอออวยกับเขา เมื่อยังมิได้ทดลองให้เห็นจริงแน่นอนเลย เห็นว่าเป็นเหตุที่จะให้สะดุ้งสะเทือนในการค้าขาย จึงให้กระทรวงเกษตรออกเซอร์คูลาร์ให้โรงสีทั้งปวงทราบ ตามความเห็นว่าเขาเห็นอย่างไร แลคิดอ่านให้จัดการทดลองในกระทรวงเกษตร เซอร์คูลาร์อันนี้เองมีคนเข้าใจว่า รัฐบาลห้ามไม่ให้สีข้าวขาวเสียแล้ว การพูดให้คนทราบยากที่จะทำให้เข้าใจ แมแต่ในพวกพ่อค้าซึ่งคล่องแคล่วกว่าคนธรรมดาเป็นอันมาก ยังมีผู้เข้าใจผิดเช่นนี้

ได้ เพราะฉะนั้น แต่ก่อนมาจึงไม่มีใครจะบอกให้รู้เสียทีเดียว

แต่บัดนี้มีความคิดเห็นอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในใจ ว่าในเมืองเรามีคนจำพวกหนึ่ง ซึ่งไม่ได้มีความรู้เล่าเรียนมาแต่เล็กแต่น้อย แต่ทำท่าคึกคักเหมือนรู้อะไรต่ออะไรพอฟุดโวไปกับเขาได้ พวกนี้ได้ความรู้มาจากไหน จากคำที่โจษกัน ฟังคนนั้นพูดนิดคนนี้พูดหน่อย แต่น่าจะได้จากหนังสือพิมพ์เสียเป็นพื้น จึงมีความสงสัยว่า หนังสือพิมพ์นี้ไม่มีประโยชน์ที่จะถึงนำไปปลิวไปปีเนี้ยนให้เดินตามก็จริงอยู่ แต่พวกที่หาความรู้ร้อนๆ น่ากลัวจะเรียนจากหนังสือพิมพ์มากกระมัง บางคราวจึงเกิดรำคาญ เมื่อสำแดงความง้อออกมา มีท่าทางที่จะชักพาให้คนอื่นคิดตาม แล้วไม่มีผู้ใดแก้ ก็ดูเหมือนความคิดนั้นถูก ก็ยิ่งจะชักพาคนพวกนั้นมเงาหนักลงไป จึงเห็นว่า ถ้าหากว่าหนังสือพิมพ์ลงกล่าวเฉไฉนัก น่าที่เจ้าพนักงานในกระทรวงนั้นจะแก้ไขบอกความจริงเสียอย่าปล่อยให้ความเข้าใจผิดติดอยู่ในหนังสือเปล่าๆ เป็นอันได้ทำการสั่งสอนพวกเรียนด้วยหูด้วยตา ให้คิดอะไรใกล้ข้างถูกขึ้น ในเวลานี้คนพวกนั้นยังมีอยู่มาก ซึ่งคงจะหมดไปจริงอยู่แหละแต่จะยั่งยืนานแลคนพวกนั้นมักจะเป็นคนที่ฝรั่งเรียกเอปปีวปล หูตาວ່องไว จึงได้ก่อร้อก้อกองอยู่ได้ ถ้าสะกิดให้รู้จักทางถูกเสียสักเล็กน้อย บางทีจะเป็นผลดีได้บ้างกระมัง

เช่นการเล่าเรียนที่หลงไปว่า เป็นหน้าที่ของรัฐบาลจะหาคนใช้ ไม่ใช่หน้าที่ของคนทั้งปวง ซึ่งจะต้องฝึกหัดตัวของตัวในวิชาความรู้เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความประพฤติดี ความสุขแลโภคทรัพย์ ตามทางที่พูดๆ กันอยู่ในเวลานี้ ว่าโดยย่อ ก็เรียนเป็นเสมียนซึ่งหวังใจว่า จะคืบขึ้นไปเป็นเสนาบดีด้วยกันทั้งหมด ไม่รู้จักหน้าที่ของตัวที่จะปลุกฝังตัวเองให้เป็นพลเมืองคนหนึ่ง ซึ่งมีความรู้แลทางหากินเสมอเหมือนพลเมืองประเทศอื่น

แลทำให้ความคิดแคบสั้น แลดูเฉพาะหมู่เฉพาะเหล่า เพราะตั้งต้นจะสั่งสอนไว้สำหรับให้ทำราชการเหมือนอย่างกับคิดหัดละครโรงหนึ่ง ให้

ได้คนพอเล่นละครแล้วก็แล้วกัน การเล่าเรียนของรัฐบาลจัดเหมือนหนึ่งว่า ถ้าเดินไปพอได้คนพอทำราชการไม่ขัดสนแล้ว ก็เป็นอันยุติ หมดความรู้ของผู้ที่เรียนด้วยตาด้วยหูร่อนๆ กันอยู่เพียงเท่านั้น ความคิดที่จะคิดว่า ทำไฉนจะให้คนทั้งพระราชอาณาเขตได้มีโอกาสเล่าเรียนให้ทั่วถึง เช่นนี้ไม่เคยมีปรากฏแก่ญาณของพวกเหล่านั้นเลย

จึงเห็นว่ากรมศึกษาเองน่าจะดำเนินความคิดอันนี้ เพาะปลูกความคิดของคนให้รู้จักหน้าที่ของตน แล้วจักความคิดกว้างขวาง ซึ่งจะเป็ประโยชน์ทั้งชาติทั้งประเทศ แต่ถ้าเป็นตำราที่ไม่อ่าน พวกนักเรียนหนักเรียนตาเหล่านี้ เขามักจะหาความรู้ด้วยโอบเอา เพราะมีทิวี่ฐึว่าไม่เป็นศิษย์ใครตรัสรู้เองเสียแล้วดั่งนี้เป็นที่ตั้ง จึงต้องเหมือนโยนข้าวปั้นไปให้โอบอย่างกาจะดีฤ่ายอย่างโรบอกไม่ได้แน่ นึกในใจขึ้นมาเช่นนี้ก็พูดไปแก่เจ้าดูทีเพราะเหตุที่มันเป็นความคิดนอกทางอยู่ จึงไม่ส่งไปยั้งกระทรวง พูดถึงเจ้าเพื่อจะไม่ให้เป็นทางราชการ

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนา)

วันที่ ๗ สิงหาคม จ.ศ. ๑๒๙

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๖ เดือนนี้ พระราชทานพระราชปรารภเรื่องการได้เถียงกันด้วยเรื่องกรมศึกษา เรียกค่าเล่าเรียนในหนังสือพิมพ์ ซึ่งได้มีมาไม่หยุดหย่อนนั้นแล้ว พระมหากรุณาเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

ความเป็นไปในเรื่องหนังสือพิมพ์ แลคนที่ได้ความรู้ความคิดจากการฟังเกี่ยวข้องกับหนังสือพิมพ์มีอยู่เป็นพื้นในทุกวันนี้ นั้น ต้องด้วยพระราชกระแสทุกประการ เรื่องได้เถียงกันต่างๆ นี้ ไม่ใช่อื่นไกล เกิดแต่ความไม่เข้าใจตลอดอย่างเดียว ในชั้นเดิมถ้าได้มีประกาศรับพระบรมราชโองการ อธิบายความประสงค์ในการเรียกค่าเล่าเรียนนี้ให้ชัดเจน แลประกาศให้แพร่หลายแล้ว เชื่อด้วยเกล้าฯ ว่าน่าจะไม่ต้องมีปากเสียงกันเหมือนเช่นนี้ แต่ประกาศที่ได้ออกนั้นเป็นประกาศสั้นๆ ลงพิมพ์ในวิทยาคารย์ แลส่งไปยังโรงเรียนทั้งปวง ซึ่งเป็นประกาศเฉพาะในวงโรงเรียนเท่านั้น คนทั้งหลายที่ต้องการออกความเห็นได้เห็นแต่ข่าวในหนังสือพิมพ์ ซึ่งผู้เขียนข่าวก็ไม่สามารถทราบเหตุผลตลอดเหมือนกัน กับบางทีจะได้ทราบจากบุตรหลานที่เป็นนักเรียนอยู่บ้างก็ออกความเห็นเขวไปต่างๆ ลังเกตดูในหนังสือพิมพ์ แผนกภาษาต่างประเทศ ก็ไม่เห็นมีข้อคัดค้านอย่างไร มีดกอยู่แต่ในส่วนภาษาไทยเท่านั้น ความจงรักภักดีของราษฎรทั้งหลายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แลความเชื่อถือไว้วางใจในพระบรมราชโอบาย ยกที่จะหาวราษฎรของประเทศอื่นเปรียบได้เพียงใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานยืนยันได้ผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้น ในเรื่องเช่นนี้ ในชั้นต้นถึงแม้ว่าเป็นการยากที่จะให้

คนทั้งหลายเข้าใจเหตุผลได้ทั่วกันก็ดี เพียงแต่เป็นประกาศดำเนินกระแส
พระบรมราชโองการเท่านั้นก็พอเสียแล้ว

ความเห็นในหนังสือพิมพ์เหล่านี้ ได้ให้ข้าพระพุทธเจ้าแลเจ้าหน้าที่
ทั้งหลายกระวนกระวายอยู่เสมอ หากคิดด้วยปอลิซีของราชการ จึงมิได้มีการ
แก้ไขตลอดมา ถึงกระนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้พยายามทางอ้อม ได้พบพูด
แลเขียนชี้แจงถึงเอดิเตอร์เป็นไปรวดเร็วอยู่เนืองๆ แต่คิดด้วยเกล้าฯ ว่าผู้พูด
แลจัดเป็นทางราชการโดยตรงไม่ได้ เพราะการทั้งนี้อาจให้ผลเป็นเสื่อมเสียแก่
ผู้อ่านผู้ฟังตั้งพระราชปรารภได้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่า ถ้าได้มีประกาศกระทรวงธรรมการหรือกรมศึกษาธิการอธิบายความให้
ชัดเจนในหนังสือพิมพ์รายวันทุกฉบับ แล้วกำชับเอดิเตอร์ให้แข็งแรง การก็
คงจะสำเร็จเรียบร้อยได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาไพศาลศิลปศาสตร์**

ขอเดชะ

สวนดุสิต

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

ได้รับหนังสือตอบของเจ้าแล้ว ความคิดเป็นหลักฐานถูกต้องดีนัก ได้จดหมายส่งไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ฉบับหนึ่ง ให้คิดร่างประกาศ ให้เจ้าช่วยกันเรียบเรียงให้ดี ข้อความในประกาศญี่ปุ่นต้นสมุดเรื่องเอดูเคชัน เมืองญี่ปุ่นลงเนื้อความกันกับเมืองเราได้ดี เรื่องรวานั้นก็เป็นเหมือนกัน แต่ต่างด้วยกาลเทศะ ฝ่ายประเทศเขาแบ่งคนเป็นสี่ตระกูล คือ หลง คง เสี่ยง ผู้ที่ถือว่าต้องเรียนแต่สี่พวกเดียว แต่สี่ต้องเรียนก็ว่าเพราะประโยชน์ของรัฐบาล เพียงให้รัฐบาลใช้เงิน เขาจึงประกาศว่าไม่เฉพาะแต่สี่ ให้เรียนทั่วกันหมดแลเป็นหน้าที่ของคนทั่วไปจะต้องหาวิชาใส่ตัว

ฝ่ายเมืองเราถึงไม่ได้จำกัดพวกใด แต่ผู้เรียนรู้สึกเสียว่าเรียนสำหรับประโยชน์ราชการ ฤประโยชน์ตนอันจะได้ทำราชการความก็เป็นอันรูปเดียวกันนั่นเอง แต่ฝ่ายเขาดูเหมือนจะมีผู้เข้าใจการแข่งขันในระหว่างพลเมืองเขาต่อพลเมืองชาติอื่น แต่ข้างเรานั้นไม่มีเสียเลย ถ้าขึ้นชื่อว่าฝรั่งแล้วก็ยอมแพ้อย่างราบ ถ้าเจ็ก็ดูถูกหนักไป แลเกินไปเสียทั้ง ๒ อย่าง จนจะตกเป็นเยอหยิ่งไม่เอาการ นี่เป็นข้อที่เดือดเนื้อร้อนใจอยู่มาก ถ้าหากว่าเรียงคำประกาศสะกิดให้เป็นทางความคิด อย่าให้แหลมเฉียบขาดถึงยุยงมากนัก แต่พอให้รู้เค้าๆ ได้ น่าจะชักนำใจคนให้ดีขึ้น

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(ต้นฉบับส่งไปทูลเกล้าฯ ถวายที่เพชรบุรี เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙)

(สำเนา)

ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่อง การศึกษาของประเทศสยาม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงการเล่าเรียนของประเทศสยามซึ่งได้มีสืบมาแต่โบราณ คือ วัดเป็นสำนักที่เล่าเรียนหนังสือ แลบ้านเป็นที่เรียนศิลปวิชาการเลี้ยงชีพต่างๆ ตามเหล่าตามตระกูลตลอดมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

บัดนี้การติดต่อกันระหว่างนานาประเทศทั่วโลกมีมากขึ้นแล้ว ทางทะเลก็มีเรือกลไฟ ทางบกก็มีรถไฟ ความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้า กระทำให้นานาประเทศคบหาสมาคมกัน อันเป็นเหตุให้ความรู้ทั้งฝ่ายวิชา แลฝ่ายศิลปการทำด้วยฝีมือ ต้องหันเหียนเปลี่ยนไปหาที่ถูกต้อง ดีแลที่ได้ประโยชน์ยิ่ง วิชาหรือศิลปปะใดแพ้กก็เสื่อมไป หรือต้องเปลี่ยนแปลงไปให้ คู่กันได้ในประเภทเดียวกัน

อันความยิ่งหย่อนเป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ ในส่วนศิลปวิชาการทั้งปวงนี้ เมื่อครั้งการไปมาระหว่างนานาประเทศยังไม่ติดต่อกันได้สะดวก ความยิ่งแลหย่อนเป็นลุ่ม ๆ ดอน ๆ นี้ก็อาจมีอาจเป็นอยู่ได้ในที่ต่าง ๆ กัน แต่ครั้ง ความติดต่อกันได้มาถึงเข้าแล้วดังในสมัยนี้ ความรู้ศิลปวิชาการทั้งปวงจำ ต้องหันเข้าหาความสม่าเสมอเป็นลำดับไปทุกที

เพราะเหตุสมัยแลความเป็นไปของประเทศบ้านเมืองได้เปลี่ยนมา ฉะนั้น จึงจำเป็นต้องคิดบำรุงศิลปวิชาการทั้งปวงของเราให้เจริญขึ้น ป้องกัน ไม่ให้เสื่อมทรามลงได้ด้วยอำนาจที่ต้องแข่งขันกับเขาอื่น ความทะนุบำรุง

แลป้องกันเช่นนี้ ก็ได้เตรียมจัดการฝึกหัดสั่งสอนกันให้เกิดความรู้แลความสามารถยิ่งยวดขึ้น

จำเดิมแต่รัฐบาลได้เริ่มตั้งโรงเรียนมาเป็นเวลานานแล้วก็ดี แต่โดยที่ความประสงค์ในขั้นต้นต้องหัดคนสำหรับราชการก่อน จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดไปว่า การเล่าเรียนนั้นสำหรับแต่ผู้ที่รับราชการ ไม่ใช่หน้าที่ของคนทั้งปวง ซึ่งจะต้องฝึกหัดตัวของตัวในวิชาความรู้ แล้วเมื่อได้ขยายการเล่าเรียนให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาเขตจึงพากันหลงงมงายไปว่าการเล่าเรียนทั้งหลายต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะออกทุนรอนให้หมดความเข้าใจผิดอันนี้เป็นเครื่องหน่วงความเจริญของบ้านเมืองให้เนิ่นช้า

แท้จริงการเล่าเรียนนี้เป็นเครื่องชักจูงให้เกิดความฉลาด ให้รู้จักประพฤติตัวดี ให้สามารถในศิลปวิชาการหาเลี้ยงชีพ ไม่ว่าวิชาแลศิลปะใด ตั้งแต่เป็นครู เป็นแพทย์ตลอดไปจนเป็นพ่อค้าแลเป็นช่างย่อมต้องเรียนก่อน จึงจะรู้สำเร็จเป็นอย่างดีได้ ก็คนเกิดมาจำต้องหาเลี้ยงชีพในทางใดทางหนึ่ง ทุกคนด้วยกัน เหตุฉะนั้น มรดกที่บิดามารดาเด็กจะให้แก่เด็ก อะไรไม่ดี ยิ่งกว่าวิชาความรู้ ซึ่งจะได้เป็นทุนหนุนตนให้สูงขึ้น ให้เป็นที่ตั้งแห่งความประพฤติดี ความสุข แลโภคทรัพย์ได้แท้จริง ดียิ่งเสียกว่ามรดกที่ให้เป็นทุนทรัพย์ ซึ่งอาจจะหมดเปลืองแลสูญสิ้นไปได้นั้นอีก

เมื่อได้ทรงพระราชดำริดังนี้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า

แต่บัดนี้ไป ให้เป็นหน้าที่ของบิดามารดาและผู้ปกครองเด็กที่จะสั่งสอนและแสวงหาการเล่าเรียนให้แก่เด็กโดยสมควรแก่ฐานะานุรูปแลกำลังทุนทรัพย์ ฝ่ายรัฐบาลก็จะได้วางรูปโครงการของการเล่าเรียนสำหรับชาติบ้านเมืองลงไว้ให้เป็นหลัก ดังที่เจ้าหน้าที่ คือ กระทรวงธรรมการ จะได้ประกาศให้ทราบทั่วกันเป็นลำดับต่อไป ความประสงค์จำนงหมายในการสั่งสอนฝึกหัดกันนั้นให้มุ่งต่อผลสำเร็จดังนี้ คือ

ให้เป็นผู้แสวงหาศิลปวิชาเครื่องอบรมปัญญาความสามารถแลความ
ประพฤติดีประพฤติชอบ ให้ดำรงรักษาวงศ์ตระกูลของตน ให้โอบอ้อมอารี
แก่พี่น้อง ให้มีความกลมเกลียวร่วมทุกข์ร่วมสุขกันในระหว่างสามภริยา
ให้มีความซื่อตรงต่อกันในระหว่างเพื่อน ให้รู้จักกระหมัดกระหม่อมเจียมตัว
ให้มีเมตตาจิตแก่ผู้อื่นทั้งปวง ให้อดหนุนสาธารณประโยชน์อันเป็นประโยชน์
ร่วมกันทั้งหมด ให้ปฏิบัติตามพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อถึงคราวจะ
ต้องช่วยชาติแลบ้านเมืองให้มอบกายสวามิภักดิ์ด้วยกล้าหาญ และด้วยจงรัก
ภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ระลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณ แล
มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยู่ทุกเมื่อ

เมื่อใดความรู้สึกต่อหน้าที่เหล่านี้ทั้งหมด ได้เข้าฝังอยู่ในสันดานคน
ปรากฏด้วยอาการกิริยาภายนอกแล้ว เมื่อนั้นความสงสัยนึกหัดถือว่าสำเร็จ
แลผู้ใดได้เล่าเรียนถึงผลสำเร็จเช่นนี้แล้ว ผู้นั้นชื่อว่าเป็นราษฎรอันสมควรแก่
ประเทศสยามยิ่งนัก

ประกาศมา ณ วันที่.....กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ตรงกับ
วันที่.....ในรัชกาลปัจจุบันนี้

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

พระยาไพศาล

จะบอกความลับอะไรสักอย่างหนึ่ง การศึกษามีทำทางที่จะได้เงิน จากผู้ให้ไม่น้อยแต่ความปรารถนาไม่อยากจะให้ละลายไป ให้เป็นทุนอยู่ แลให้ใช้ในการเล่าเรียนที่จะเป็นผลแก่ชาติแท้ ไม่ใช่อย่างแจกคนขอทานให้ เกียจคร้านมากขึ้น แลความปรารถนาเฉพาะสงเคราะห์ชาติไทยเป็นธรรมดา นึกอะไรมาให้ดี ๆ จึงจะให้รู้ชัด

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนา)

วันที่ ๑๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๙

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ลงวันวานนี้แล้ว พระมหากรุณาเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

พอข้าพระพุทธเจ้าได้อ่านตลอด ให้อ่านความรู้สึกปิติด้วยเกล้าฯ ซ้ำไปทั่วตัว การศึกษาของบ้านเมืองจะสำเร็จได้แท้จริงตั้งแต่บัดนี้แล้ว ถ้าจะเขียน พงศาวดารการศึกษาของเมืองไทย น่าจะต้องตั้งต้นวันแห่งความเจริญแต่ บัดนี้ไป นับแต่พระราชทานพระราชวโรกาสพระบรมราชาบาย แลพระบรม

ราชูปถัมภ์ เป็นพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งให้เกิดประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่บ้านเมืองส่วนหนึ่ง ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมา ในกรมศึกษาธิการ ก็คงจะพันความติดขัดอดอันตันใจแต่บัดนี้ไป ราชการทุก ๆ อย่างจะเป็นเหมือนหนึ่งพายเรือตามน้ำ จะทั้งเร็วด้วยทั้งคล่องใจด้วย เครดิตของกรมศึกษาธิการในที่เฉพาะหน้าคนทั้งหลาย จะตั้งขึ้นได้ ณ บัดนี้ ซึ่งจะได้เป็นโอกาสให้ราชการกรมศึกษาธิการสะดวกแลแตกหักได้มาก

เรื่องเงินเป็นข้อติดขัดของกรมศึกษาธิการยิ่งกว่าอื่น ๆ ราชการได้ทวีขึ้น แต่งบประมาณซึ่งต่ำอยู่แล้วนั้น ใน ๓ ปีที่แล้วมานี้ มีแต่คงที่แลลดลง จะโทษคลังก็ไม่ได้เพราะเจ้าของเงิน ถ้าผู้ขอไม่อาจสำแดงให้เห็นชัดได้ว่า จะทำประโยชน์ แลทั้งไม่มีเครดิตที่จะให้เชื่อแล้ว ก็ให้ไม่ได้เป็นธรรมดา

ทุนรอนที่ต้องการในการจัดการศึกษาของบ้านเมืองนี้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ที่จ่ายประจำ เช่น เงินเดือน แลค่าใช้จ่ายต่างๆ เป็นต้น ซึ่งควรเป็นเงินในงบประมาณรัฐบาลทั้งสิ้นประเภทหนึ่ง กับเงินการจร เช่น การสร้างถาวรวัตถุ ได้แก่ สร้างโรงเรียน เงินทุนสำหรับให้เกิดประโยชน์เลี้ยงโรงเรียนให้มั่นคงไม่มีเวลาล้มชวน เงินทุนเล่าเรียนสำหรับอุดหนุนคนฉลาดคนอนาถา เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งควรเป็นเงินรัฐบาลอุดหนุนแต่พอสมควร นอกนั้นเป็นเงินการกุศลที่มีผู้ให้ป็น ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้จัดการแลรักษาให้สำเร็จ แลเป็นไปตามเจตนาของผู้ให้ตลอดกาลประเภทหนึ่ง

ในประเภทที่ ๒ นี้ การปลูกสร้างโรงเรียนเป็นการด่วน แลจำเป็นอย่างยิ่งในการขยายการศึกษา โรงเรียนใหญ่ที่รโหฐานจัดได้ถูกกว่า แลสะดวกกว่าโรงเรียนย่อยเล็ก ๆ ในเวลานี้จำนวนนักเรียนทวีขึ้นเร็วกว่ากำลังสำหรับขยายสถานที่ไว้รับนักเรียนเข้า ถ้าได้มีการปลูกสร้างขยายโรงเรียนที่เหมาะสม ๆ จัดให้เป็นโรงเรียนใหญ่รโหฐานได้แล้ว จะเป็นสง่างามแลเป็นความเจริญรุ่งเรืองแก่บ้านเมืองมาก ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่า โรงเรียนเทพศิรินทร์แห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นโรงเรียนมัธยมพิเศษ มีคนนิยมมาก เวลานี้มี

นักเรียน ๓๙๒ คน ตั้งสอนกระจายอยู่ตามศาลาเล็ก ๆ ด้วยเด็กที่มาจดชื่อขอเข้า แต่ยังไม่ทันได้ เพราะไม่มีที่จะเบียดเสียดให้ ยังมีอยู่มากเสมอไม่ได้ขาด โรงเรียนนี้สำหรับเลี้ยงโรงเรียนอุดมศึกษาทั้งหลายเป็นสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง ถ้าได้ปลูกขึ้นอีกหลังหนึ่งในที่ตรงข้าม คือด้านใต้ของสนามหน้าวัดเทพศิรินทร์ ให้รับกันเป็นคู่กันกับตึกโรงเรียนด้านเหนือ แล้ววงถนนจากประตูวัดเข้าโบสถ์เสียใหม่ให้คู่เป็นข้อคอกมากขึ้น สนามจะได้เป็นที่เล่นของเด็กนักเรียนได้สะดวก เชื่อด้วยเกล้าฯ ว่านักเรียนจะเต็มทันที และจะเป็นโรงเรียนอย่างรโหฐานได้แห่งหนึ่ง ค่าปลูกสร้างคงจะถึง ๙๐,๐๐๐ บาท จึงจะสมกับหลังเก่า

โรงเรียนราชบูรณะ นักเรียนก็ยึดเบียดกันเต็มที แต่ได้ทราบเกล้าฯ ว่า วัดกำลังจะหาทุนทำให้อีกในเร็ว ๆ นี้

ยังโรงเรียนประถมอื่น ๆ อีกมาก เช่น โรงเรียนวัดพระเชตุพน โรงเรียนวัดมหรณพาราม โรงเรียนวัดมหาพฤฒาราม เป็นต้น ที่อาจขยายให้เป็นโรงเรียนใหญ่รโหฐานสำหรับชั้นประถมได้ แต่เมื่อธรรมเนียมที่ให้เงินปลูกสร้างโรงเรียนนี้ชู้เข้าขั้นแล้ว คิดด้วยเกล้าฯ ว่าคงมีพ่อค้าราษฎรพากันเห็นอานิสงสีในการสร้างศาลาธรรมทานเช่นนี้ แลคงจะให้เงินช่วยกันเป็นกำลังได้

การให้ทุนเล่าเรียนอุดหนุนคนฉลาดแลคนอนาถานั้น ในเวลานี้กรมศึกษาธิการก็ได้วางระเบียบไว้แล้ว ดังข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาสอดของทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมด้วยหนังสือนี้ กว่าจะต้องแก้ไขเพิ่มเติมอีกก็คงนาน การอุดหนุนควรให้เงินเป็นทุนฝากแบงก์ก็ได้ดอกเบี้ยเป็นรายปี เท่ากับที่จะต้องเสียค่าเล่าเรียนในโรงเรียน แลให้เป็นประจำเฉพาะโรงเรียน ควรเป็นโรงเรียนชั้นสูง เช่น สอนกุลหลาบวิทยาลัย ซึ่งเรียกค่าเล่าเรียนเดือนละ ๑๒ บาทนั้นก่อน

ทุนโรงเรียนสำหรับให้เป็นสมบัติเกิดประโยชน์เลี้ยงโรงเรียนไม่ให้ล้มชวนนั้นแท้จริงต้องการทุกโรงเรียน แต่ที่ไม่ควรเป็นโรงเรียนหลวงต้องการ

มากที่สุด โรงเรียนเฉลยคำคดีทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเช่นนี้ ในเวลานี้ ถ้าโรงเรียนใดจะเลี้ยงตัวเองได้เมื่อใด โดยมีผู้ศรัทธาให้ทุนพอเพียง รัฐบาลก็ควรยกโรงเรียนนั้น ให้ตั้งอยู่ในนามของผู้ให้ความอุดหนุน ถ้ายังขาดเหลืออีกเท่าใด รัฐบาลก็ช่วยอุดหนุนไปก่อน ยิ่งดีกว่าที่โรงเรียนเกือบทั้งหมด รัฐบาลต้องเข้าไปเป็นเจ้าของออกทุนเสียเองทุกอย่างดังในเวลานี้

ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่า ความชักชวนให้มีผู้อุดหนุนการสาธารณประโยชน์เช่นนี้ เป็นเครื่องเหนี่ยวนำมความคิดความรู้สึกรวมให้กว้างขวางออกไป แก่ความคับแคบที่เป็นอยู่เฉพาะคนดังพระราชปรากรม นั้นด้วย เมื่อได้ทรงพระกรุณาให้เป็นตัวอย่างลงไปแล้ว คนทั้งหลายก็คงจะโดยเสด็จเป็นลำดับไป

อาศัยเหตุเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความปีติยินดีเป็นล้นเกล้าฯ และระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ อันมีแก่ข้าพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ แลแก่การศึกษาของบ้านเมืองโดยทั่วไปหาที่สุดมิได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไปจัดกระหม่อม

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาไพศาลศิลปศาสตร์**

ขอเดชะ

(สำเนา)

(ลายพระราชหัตถ์ถึงกระทรวงทรางราชการ)

ที่ ๒๑/๙๐๐

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ได้นึกปรารภถึงที่จะอุดหนุนการเล่าเรียนในเมืองเรา ซึ่งอยู่ข้างจะตัน
อยู่ในเวลานี้ให้ดำเนินแพร่หลายเร็วขึ้น เบื้องต้นก็เดินทางให้ถูกคือ ทำพื้นให้
กว้างจึงจะได้ยอดที่งามตามที่ได้ปรารภแล้วนั้น แต่การที่จะปรารภอย่างไร
เมื่อไม่มีกำลังหนุนก็จะสำเร็จไม่ได้ จึงจะได้หากำลังในเวลานี้ เห็นว่าลูก
หญิงเล็กเยาวมาลย์นฤมล กรมขุนสวรรคโลกย์ตายลง ทรัพย์สมบัติมีอยู่
ซึ่งจะชักออกน้อมไปเพื่อสาธารณประโยชน์สำหรับแก่ชาติไทย ประมาณสัก
๘๐,๐๐๐ บาท จะยอมให้เงินรายนี้ใช้ในการศึกษา เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
การเล่าเรียนของชาติ แลให้เป็นส่วนข้างสมบัติตั้งอยู่ไม่ใช่จ่ายสูญไป เพื่อจะ
ได้เป็นที่ระลึกถึงผู้ตาย ให้ญาติพี่น้องเขาได้อนุโมทนา จะเป็นสร้างโรงเรียน
ที่วัดเทพศิรินทร์ซีกข้างใต้หรืออย่างไรก็ตามแต่จะคิดเห็นเป็นประโยชน์
ถ้าเงินจะยังขาดเพียง ๑๐,๐๐๐-๒๐,๐๐๐ บาท คงจะหาเติมได้

การที่ลงมือเช่นนี้ เพื่อให้ปรากฏเป็นแบบอย่างแก่ผู้ซึ่งจะมีใจศรัทธา
สามารถจะทำได้ ข้อสำคัญนั้นต้องรักษาความยินดีของผู้บริจาคอย่าให้ตก
ไปเสียได้นั้นเป็นข้อสำคัญ ถ้าดำเนินทางให้พอสมควรดี นำจะมีความยินดี
ต่อไป การครั้งนี้ขอให้เห็นว่า ทำตัวอย่างให้คนเห็น ต้องหมายใจไว้ว่า ภาย
หน้ายังมีอีกมาก จะคิดแบบอย่างต้องการอย่างไร ฤม่งหมายจะทำอย่าง
อื่นเป็นประโยชน์กว่า ก็ขอให้คิดมาให้ทราบ

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

วันที่ ๒๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๙

พระยาไพศาล

มีอะไรจะเล่าให้ฟังเรื่องหนึ่ง เมื่อเฉลิมพระชนพรรษาคราวนี้ โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง ส่งหนังสือแมคเคซีในวัฒนาวิทยามาให้ ๖ เล่ม เป็นหนังสือประจำเดือน บางทีเจ้าก็จะได้เคยเห็นแล้ว เวลาเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นช่องว่าง จึงได้มองดูหนังสือเหล่านั้นตลอดทั้ง ๖ เล่ม ความรู้สึกในใจเกิดอย่างไร

ขั้นต้นคะเนจำนวนว่า ฉบับไหนเป็นสำนวนฝรั่งแต่ง ฉบับไหนเป็นสำนวนไทยแต่ง แผลกกันสักก็คน ได้กันลงเป็นพวกไว้ชั้นหนึ่ง แล้วจึงพิจารณาสืบแยกได้ว่า เขาเลือกเอาเรื่องอะไรมาใช้บ้าง ได้ความว่า ผู้ที่คิดทำหนังสือตั้งใจจะให้เป็นที่สุภาพดีอย่างหนึ่ง ให้เป็นวิธึรักษาไข้เจ็บแลรักษาความสะอาดอย่างหนึ่ง แต่ในความมุ่งหมายทั้ง ๒ อย่างนี้ จำจะต้องหาเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งมีข้อความกล่าวถึงผู้ประพุดิตัวดีนั้นเคร่งครัดในศาสนา ด้วยหวังจะให้เป็นตัวอย่าง เขาก็ช่างเลือกนักหนาเกือบจะได้สมปรารถนาหมดเงินไว้แต่เพื่อจะไม่ให้หนังสือแห้งเกินไป ฤคแคบเกินไป จึงเปิดให้เรื่องอื่นๆ ลงบ้าง เช่น คอเรสปอนเดนต์ กล่าวถึงสุจริตไตรทวาร เป็นต้น กับมีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ว่าเปิดความรู้ให้นักเรียนรู้การต่างประเทศ คือ กล่าวถึงเจ้าแผ่นดินอังกฤษที่ล่วงไปแล้ว แลองค์ใหม่กับทั้งมเหสี เป็นต้น จึงรวมความได้ว่า ทางที่แต่งเป็น ๔ อย่าง เช่นที่กล่าวมาข้างต้นนี้

ความรู้สึกในใจเมื่ออ่าน ตั้งต้นนึกว่า อ้อพวกมิชชันนารีนี้เขารู้ภาษาไทยดีอยู่ อ้อผู้หญิงนักเรียนของเราที่รู้ภาษาฝรั่งดีอยู่ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยละเอียดแล้ว เห็นว่าความรู้ของผู้ที่เขียนหนังสือนี้ รู้เท่าเพียงในวงที่ขีดให้รู้ เพราะมีข้อความที่พลาดพลังในนั้นมาก เช่น โยกราฟี ฤ ฮิสตอรี ไม่มีความรู้เลย เป็นต้น รู้แต่เรื่องทีเลือกลงเกณฑ์เกี่ยวกับศาสนา ซึ่งเป็นข้อพอของครุณั้น ดูก็น่าสงสารนักเรียนที่ต้องเขียนวงให้มันงั้นงั้น

อีกข้อหนึ่งซึ่งขาดมากนั่นคือ ไม่มีธรรมะอันใดซึ่งจะยั่วให้เกิดแปตรอยติค ไม่แต่ขาด กลับจะเป็นการทำลายเสียด้วย อรรถแห่งทางที่สอน คือทางเขาตั้งเอาถือคดเป็นเหมือนเจ้าแผ่นดิน โลกเป็นเหมือนกับพระราชอาณาเขต ผู้ที่เกิดมาในโลกก็นับว่าเป็นพลเมืองของถือคด ความซื่อตรงต่อถือคดนั้นเป็นแปตรอยติค ธรรมดาบ้านเมืองไม่ใช่มีแต่เจ้าแผ่นดิน ต้องมีเจ้ามีนายลงมาเป็นลำดับ เจ้าแลนายเหล่านั้น เมื่อถืออาณาเขตของถือคดเป็นที่ตั้งเช่นนี้ ก็ต้องแลดูผู้ซึ่งประพฤติตาม อันจะเป็นที่โปรดปรานสบเสียของถือคด เป็นผู้มียอำนาจเป็นที่พึ่ง ด้วยเหตุฉะนั้น เจ้าแผ่นดินคริสตังทั้งหลาย จึงเป็นผู้ที่ควรเคารพอย่างสูง ถัดลงมาก็คือคริสตังทั้งหลายเป็นพลเมืองอย่างดี พวกที่ไม่เป็นคริสตังย่อมปรากฏเห็นเป็นพวกอันธพาลทั้งนั้น ความรู้สึกเช่นนี้ ดูเหมือนพูดจะหาความให้มากไป แต่ถ้าหากว่าผู้ใดอ่านหนังสือทั้ง ๖ เล่มนั้นแล้ว แลวางอารมณ์อย่าถือเราถือเขา ดูตามคุณสมบัติตามโวหารในหนังสือนั้น ความรู้สึกในใจจะเป็นอย่างเช่นที่ว่านี้

จึงมาสนนิษฐานในใจได้ว่า การสั่งสอนของพวกมิชชันนารีนี้ ทำให้คนเรามีความรู้แลมีความฉลาดได้บางอย่าง แต่มีโทษซึ่งดูเหมือนจะปลูกแปตรอยติค เพราะได้ทำลายเสียโดยที่ตั้งแห่งทางสั่งสอนแล้ว เป็นข้อที่ควรพิจารณาอยู่ มีแห่งหนึ่งซึ่งได้กล่าวเกือบจะว่าถึงลิบเบอติ ซึ่งนำที่ไทยเราจะไม่เข้าใจ เมื่อกล่าวถึงจุลาจลในประเทศอินเดีย สังกตดูว่ายังไม่เคยสอนกันในทางนั้น ฟังจะออกมาใหม่

มีจำนวนหนึ่งซึ่งอิหะละเปะปะ จำหน้าว่าความเห็นของผู้รู้ ซึ่งได้ติดสินบนว่า ถ้าใครแปลเป็นอังกฤษให้ให้แจ่มแจ้งได้จะให้ ๑๐ ปอนด์ ถ้าแปลเป็นภาษาไทยให้แจ่มแจ้งจะให้ ๑๐๐ บาท เหตุด้วยไม่ได้แต่งในภาษาไทย ภาษาอังกฤษแลไม่ใช่แอสปาร์นโต เป็นภาษามัสควิโต ผู้แต่งจำจำนวนได้ เว้นแต่ก่อนข้างท้ายที่ยายแหม่มจะเห็นรุ่มร่ามหนักจึงเติมความลงไปให้จำนวนจึงได้เป็น ๒๓ ตอน ไม่เกินเกิน

ทำไมจึงได้เขียนหนังสือออกยืดยาวเช่นนี้ เพราะเหตุที่ได้อ่านแล้วไม่รู้ที่จะใช้อะไรได้ นึกว่าก็จะเป็นคติของเรา ซึ่งจะได้ตรึงตรองวางทางเล่าเรียน เราควรจะมีมุ่งหมายตั้งประดิษฐานบำรุงพระราชอาณาจักรของโลกซึ่งเราอยู่เฉพาะ ไม่ใช่อำณาจักรของพระเจ้า เช่นมิชชันนารีตั้ง ซึ่งจะเทียบกับประเทศใดประเทศหนึ่ง ก็คงผิดจากปรีณทิปของการเล่าเรียนสั่งสอนประจำเมืองนั้น เว้นไว้แต่มิชชันนารีทั่วไปจะสอนกันเช่นนี้ทั้งสิ้นทุก แลจะสำเร็จได้จริงฤ ไม่เชื่อว่าทำได้ในที่อื่น นอกจากหลอกผู้หญิงที่ใจอ่อนๆ แลไม่มีความรู้จะเดินตามไปได้จริงบ้าง ถึงดังนั้นก็ยังน้อย ดูเหมือนว่าพวกที่เรียนความรู้จากสำนักนี้จะตกในที่เก้อเขินมากกว่า จะไหว้พระก็อ้ายฝรั่ง จะบอกตัวถือศาสนาฝรั่งก็กระดากไทย คนเช่นนี้มีมาก ไม่ใช่พลเมืองอย่างดีของเราที่จะเป็นเช่นนั้น ขอให้จำไว้ การศาสนาไม่สำคัญอะไร ศาสนาไหนๆ ก็เก้อเกินไปทุกอย่าง ที่จะเอามาลงกับการปัจจุบันไม่ได้ เว้นไว้แต่จะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปตุดต แต่เราตั้งศาสนาไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทางดำเนินให้ควรแก่สมัย แทนศาสนาที่อัปตุดต จะไปเอาเรื่องที่ ๒,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้วมาเอียงกันป่วยการเวลาเปล่าๆ

(พระบรมนามาภิไธย) **สยามินทร์**

(คัดจากวารสารศิลปากร ปีที่ ๓ เล่ม ๓ พ.ศ. ๒๔๙๒ หน้า ๑-๑๘)

หมายเหตุ พระราชหัตถเลขาและดำเนินหนังสือกราบบังคมทูลของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ฯ ทั้งหมดนี้ ได้รับความเอื้อเฟื้อจากทายาทของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ภูวนาคัดส่งมาเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ โดยความขอร้องของพระยาอนุমানราชชน เมื่อยังอยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากร

พระปรมราชวินิจฉัย

เรื่องเจ้าต่างกรม

บัดนี้จะตั้งวินิจฉัยในเรื่องเจ้าต่างกรมแปลว่าอะไร เหตุไฉนชื่อเจ้ากรมจึงเหมือนกับชื่อเจ้า ชื่อนี้วินิจฉัยง่าย คือเจ้าฟ้ากิติ พระองค์เจ้ากิติที่มีข้าไทเลกสมสังกัตต์ขึ้นมาก การบังคับบัญชาคนข้าไทเหล่านั้น ต้องมีข้าของเจ้าคนหนึ่งสองคนฤสามคนเป็นผู้ควบคุมผู้คนมากด้วยกัน จะเป็นแต่จางวาง นายเวร สมุห์บาญชี ชื่อเดิมควบคุมคนมาก ๆ ก็ดูไม่สมควรเจ้าแผ่นดินจึงได้โปรดให้ยกคนหมื่นนั้นขึ้นเป็นกรมต่างหากกรมหนึ่ง คงอยู่ในเจ้าองค์นั้น เจ้าองค์นั้นมีอำนาจตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น ปลัดกรมเป็น พระ หลวง ขุน หมื่น สมุห์บาญชีเป็นหลวง ขุน หมื่น มีชื่อตำแหน่ง ส่วนเจ้าซึ่งเป็นผู้ปกครองกรมนั้น เป็นเจ้าฟ้ากิติคงเป็นเจ้าฟ้าเป็นพระองค์เจ้ากิติคงเป็นพระองค์เจ้า แต่การที่ผู้ใดจะออกพระนามเดิมจริง ๆ ดูเป็นการไม่เคารพ เช่นกับจะออกพระนามกรมหลวงจักรเจษฎาว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าลาเช่นนี้ก็ดูเป็นการต่ำสูง จึงเรียกเสียว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ตามชื่อเจ้ากรมซึ่งเป็นหัวหน้าข้าไทของท่าน ส่วนพระองค์เจ้าเล่า ตามอย่างเก่า ๆ เขายังเรียกพระองค์เจ้ากรมหมื่นนั้น พระองค์เจ้ากรมหมื่นนี้ คำที่ใช้จำหน้าบาญชีเจ้านายก็ใช้ว่าพระองค์เจ้ามีกรม แลพระองค์เจ้ายังไม่มีการเช่นนี้เป็นตัวอย่างชื่อเจ้ากรมปลัดกรมอย่างเก่า ๆ ไม่ได้ใช้คำสูงพิเศษอะไร แลไม่ได้ใช้เป็นผู้นับถือผู้ชาย เช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพย์ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ ก็เห็นได้ตรงว่า พระนารายณ์คงไม่ได้ตั้งพระชนิษฐาให้ชื่อโยธาทิพย์องค์หนึ่ง แลพระราชบุตรให้ชื่อโยธาทิพ ซึ่งเป็นชื่อทหารผู้ชายเช่นนั้น เห็นชัดว่าเป็นที่ค้ำสำหรับเจ้ากรมเท่านั้น

การค่อย ๆ เข้าใจผิดกันมาทุกที เพราะเรียกพระนามกรมจนจับหน้าเจ้าของคั่นเสียแล้ว จึงกลายเป็นชื่อเจ้าของคั่นนั้น ชื่ออย่างเจ้ากรมของตัวคงเหลืออยู่แต่เจ้าฟ้า ซึ่งได้รับพระสุพรรณบัฏเฉลิมพระนามเป็นเจ้าฟ้าก่อนเป็นกรม เช่น เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ใช้ทั้ง ๒ อย่าง การที่ชกเลอะนั้น เพราะเจ้าฟ้าที่ไม่ได้รับพระสุพรรณบัฏ แลชื่ออย่างไทย ๆ เช่นชกตัวอย่างเจ้าฟ้าลา กรมหลวงจักรเจษฎามานัน เป็นเหตุให้พื้นเพื่อนได้ประการหนึ่ง

สมเด็จพระบรมราชชนนี แต่ไหนแต่ไรมาใช้ว่า กรมพระเทพามาตย์คงเป็น “มาตย” ไม่ใช่ “มาตุ” ที่แท้เป็นมาตุ้นั้นแก้ตามความหลง ถ้าจะเอามาวินิจฉัยว่า พระราชชนนีทำไมจึงไม่ใช่สมเด็จพระ แต่พระอัศรมเหสียังใช้สมเด็จพระได้ ฤๅเจ้านายอื่น ๆ ยังตั้งเป็นกรมสมเด็จพระได้ ถึงที่พระราชชนนีเหตุใดจึงตั้งเป็นแต่กรมพระ ความข้อนั้นวินิจฉัยได้ง่าย สมเด็จพระนั้นอยู่หน้าคำนำตามแบบโบราณเขาใช้สมเด็จพระพันปีหลวง ฤๅสมเด็จพระราชมารดา สมเด็จพระราชชนนี สมเด็จพระบรมราชชนนี ถ้าหากว่าพระนามของท่านเป็นคำไทย ๆ เช่น สมเด็จพระบรมราชชนนี รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ใครเลยจะกล้าออกพระนามไทย ๆ ต่อท้ายสมเด็จพระได้ เพราะเหตุฉะนั้น สมเด็จพระพันปีหลวงแต่โบราณ ก็มีพระนามไทย ๆ เขาจึงเรียกสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์ แต่ด้วยความเคารพยิ่งขึ้นไป จึงไม่ออกพระนาม แม้แต่สมเด็จพระพันปีหลวง เรียกแต่ชื่อเจ้ากรม ว่ากรมพระเทพามาตย์ทีเดียว

การที่เปลี่ยนชื่อเจ้ากรมในรัชกาลที่ ๒ เป็นพระอมรินทรามาตย์ด้วยความประสงค์จะแก้จิตแลจะให้สูงขึ้น ได้ยกสมเด็จพระซึ่งเป็นคำนำพระพันปีหลวง มาใช้นำชื่อกรม เป็นสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ “สมเด็จพระ” ฤๅจะว่า “สมเด็จพระของ” กรมพระอมรินทรามาตย์ มีปรากฏในหมายเหตุว่า “สมเด็จพระกรมพระอมรินทร์” “สมเด็จพระกรมพระศรีสุลาสัย” ทุกแห่ง ยังถูกต้องคืออยู่

ข้อซึ่งมาเกิดพี่น้องมากไปนั้น ด้วยในรัชกาลที่ ๔ มีพระราชบัญญัติ พระศรีภูริปรีชารับพระบรมราชโองการ ออกหมายลงวันเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ ก่อนข้าพเจ้าเกิดปีหนึ่ง สาเหตุข้อพระราชบัญญัตินี้แลเป็นความมุ่งหมายอย่างแท้ เหตุที่เกิดขึ้นนั้นดังนี้

ทรงได้ยินคำกราบทูลว่า สมเด็จพระเดชฯ แลสมเด็จพระปรमानุชิต เป็นต้น ทรงระแวงไปว่า ดูเหมือนบรรดาศักดิ์จะเสมอสมเด็จพระราชาคณะ อันเรียกว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ แลอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่งนั้น มีผู้กราบทูลเรียกพระนามกรมพระว่า พระราม พระพิพิธ พระพิทักษ์ ก็จะมีเหมือน พระพิพิธเดชะ พระอินทรเทพ แลอื่น ๆ ไป จึงได้บัญญัติลงว่า

“จะออกพระนามพระเจ้าอยู่หัววังหลวงวังหน้าให้ใช้ “พระบาท” นำสมเด็จพระ ถ้าจะออกพระนามสมเด็จพระเดชฯ สมเด็จพระปรमानุชิต ให้ใช้ “กรม” นำหน้าสมเด็จพระ จะได้ผิดกับสมเด็จพระราชาคณะ ถ้าจะใช้พระนามกรมพระรามอิศเรศ กรมพระพิพิธ กรมพระพิทักษ์ ให้ใช้ “กรม” นำหน้า “พระ”

มีข้อความปรากฏอยู่ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เล่ม ๒ หน้า ๓๕๘

พระราชบัญญัติอันนี้ไม่ได้ทรงระลึกถึงแบบเดิม ซึ่งเคยใช้สมเด็จพระกรมพระอมรินทร์ สมเด็จพระกรมพระศรีสุลาลัย ซึ่งคงใช้อยู่จนถึงเวลาออกพระราชบัญญัตินั้นเลย พระราชประสงค์แต่จะแก้ข้อขัดข้องที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาหลงเอาชื่อเจ้ากรมมาเป็นชื่อเจ้าเสียช้านานแล้วนั้น

คำที่ใช้ว่า “พระบาท” นำหน้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้น น่าจะมาจากศุภอักษร ซึ่งมีข้อความว่า “ท่านเสนาธิบดีนรินทร์นรินทรามาตย์ผู้ภักดีบำเรอพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ” เป็นต้น ถ้าจะชักเอาพระบาทให้ชาวบรรด “ผู้ภักดีบำเรอพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ” ก็เป็นอันเข้าใจใช้ได้ว่า สมเด็จพระในพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน ควรจะมีพระบาทนำ แต่ก็ยังเป็นบัญญัติ

ใหม่ เพื่อให้ให้ผิดจากสมเด็จพระราชาคณะนั่นเอง ของเก่าๆ หาได้ใช้เป็นหลักฐานมันคงไม่

แต่กรมหน้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่สนิทเหมือนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมหน้าเข้าข้างหน้าต้องเข้าใจว่า เจ้าองค์นั้นพระนามเหมือนเจ้ากรม ถ้าเอากรมต่อท้ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ความว่าเจ้าองค์นั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมที่ต่อข้างท้ายนั้นเป็นชื่อของเจ้ากรม สำเร็จรูปเป็นเนื้อความว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งพระปรมาภิไธยเป็นเจ้ากรม" เรียกสั้นเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระปรมาภิไธย เมื่อมีกรมอยู่ข้างท้ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเช่นนี้ จะเหมือนสมเด็จพระราชาคณะที่ไหนได้

ส่วนกรมพระที่ทั้งกรมข้างหน้าเสียนั้นผิดแท้ ไม่ทราบสาเหตุผลอย่างไร จะเป็นด้วยสิ้นแสงง่าย เคยได้ยินที่สดจนเจ้านายในกรมนั้นเอง เช่น พระองค์เจ้าชิตะเพ็ญฯ หม่อมเจ้าอินดี ก็มักจะเรียกว่า พระพิพิธ พระองค์เจ้าสิงหนาท แลหม่อมเจ้าลมุน ก็เรียกพระพิทักษ์ เว้นไว้แต่ถ้าพูดกันมาก ๆ จึงจะเรียกแต่ว่าในกรม เหมือนหม่อมเจ้าทั้งปวงเรียกบิดา ชื่อที่หลงไปเรียกชื่อเจ้ากรมเป็นเจ้า เช่น พระพิพิธ พระพิทักษ์ นี้ เป็นหลงอย่างเอก

พระราชบัญญัติที่ได้ยกมากล่าวนี้ ไม่บัญญัติไปถึงพระนามสมเด็จพระพันปีหลวงก็จริง แต่เมื่อบัญญัติลงว่า เจ้านายอันเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะต้องมีกรมหน้า จึงจะผิดกับสมเด็จพระราชาคณะเช่นนั้นแล้วก็ลามมาถึงพระนามสมเด็จพระพันปีหลวง กลายเป็นกรมสมเด็จพระอมรินทร์ กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย ตลอดจนกรมสมเด็จพระเทพศิรินทร ก็เป็นเช่นนั้นด้วย จนสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งเรื่องที่กำลังอยู่บัดนี้ อันเป็นเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ ก็ต้องเลิกเจ้าฟ้าเดิมกรมหน้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ ไปด้วย

แต่ครั้นมาในชั้นหลัง จะทรงระแวงขึ้นมา ว่าสมเด็จพระบรมราชชนนีไปเหมือนกันเข้ากับกรมสมเด็จพระต่าง ๆ ฤๅอย่างไร จะถวายเทศนาโปรดให้

หยอดท้าย เช่น กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชชนนี พระที่ลืมหยอดท้ายเช่นนี้ต้องถูกลงจากธรรมเนียมไปก็มี แต่ไม่ได้เติมในฉลากสดับปรกรณ์ การจึงได้เป็นแบบอย่างมาจนทุกวันนี้

ข้อซึ่งพาให้เลอะลิมต้นเหตุแห่งการตั้งกรมมีอีก คือยกตัวอย่างกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข นับว่าเป็นเจ้านายอย่างสูงชั้นพระราชธา ก็ใช้ว่ากรมพระราชวัง ไม่ได้ใช้ว่ากรมพระยาราชวัง ความวินิจฉัยอันนี้ผิดมาก ที่วังหน้าและที่วังหลังนี้เขาไม่ได้เรียกตามชื่อบุคคล ผู้ที่เป็นข้าราชการสองกรมนั้นมีมากด้วยกัน เขาจึงเรียกเอาตามที่ตั้งชื่อวัง วังหน้าเรียกว่า วังบวรสถานมงคล วังหลังเรียกว่า วังบวรสถานพิมุข ส่วนพระองค์เองท่านเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช แลสมเด็จพระเจ้าหลานเธอต่างหาก การที่พาเลอะเพราะเอากรมไปนำวังเข้าอีก ที่จริงกรมในที่นี้ใช้แทนคำว่าฝ่าย เป็นหมวดเป็นแผนก ไม่ควรจะเอาไปเทียบกับยศเจ้านายที่เรียกตามยศเจ้ากรมนั้นเลย

ทางที่พาเลอะอีกเรื่องหนึ่งนั้น คือตามกฎหมายเดิม ไม่มีคำนำพระนามเจ้านายที่เป็นผู้ใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดิน จะเป็นพระอัยกาก็ตาม พระอา พระพี่ก็ตาม ใช้คำนำว่า พระเจ้าน้องยาเธอเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าเป็นการบกพร่อง ถ้าจะเป็นการถือเกียรติยศก็ไม่เข้าเรื่อง จึงทรงพระราชดำริแก้เรื่องนี้ แต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีข้อความปรากฏอยู่ในประกาศ อันข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะได้นำมาลงในหนังสือวชิรญาณวิเศษไว้ คงจะอยู่ในเล่มเดียวกับที่ได้อ้างถึงนี้ ฤก่อนขึ้นไปเล่มหนึ่ง

พระราชปรารภนั้น ว่าข้อซึ่งบัญญัติให้เรียกพระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าพี่นางเธอนี้ ได้ตามตัวอย่างที่เคยมีมาในรัชกาลที่ ๑ เรียกสมเด็จพระพี่นางทั้ง ๒ พระองค์ ควรจะเดินตามแบบอย่างนั้น จึงบัญญัติให้เรียกพระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าพี่นางเธอ

แต่เมื่อบัญญัติลงเช่นนี้แล้ว คำนำเช่นนั้นย่อมทั่วไปถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์ พระองค์เจ้าทินกร เพื่อจะยกกรมขุนเดชาอดิศร ให้สูงยิ่งขึ้นไปกว่าเจ้านายที่ออกพระนามมาแล้ว จึงได้พระราชทานเพิ่มคำสมเด็จนำพระนาม แลให้เจ้ากรมเป็นพระยา เทียบอย่างสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ ในรัชกาลที่ ๑

แต่มาขาดความพิจารณาไม่ทั่วถึงเสียในระยนี้เอง ด้วยสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่รัชกาลที่ ๑ ท่านเป็นเจ้าฟ้า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเป็นคำนำของเจ้าฟ้า แต่หากไม่เรียกออกพระนามเจ้าฟ้า เรียกแต่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอต่อท้ายชื่อเจ้ากรม ว่าสมเด็จพระยาเทพสุดาวดี เลยหลงไปว่าสมเด็จพระเจ้านั้นเป็นชั้นของเจ้าต่างกรมอย่างยอด อันมีเจ้ากรมเป็นพระยา สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอว่าพระยาอยู่แล้ว จึงเรียกสำเร็จรูปเป็นกรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี ตามบัญญัติกรมหน้าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ คราวนี้ก็คล้ายดรอยจับรูปไม่ติดทีเดียว ครั้นตั้งกรมขุนเดชาอดิศรจะให้เป็นที่ต่างกรมอย่างสูงที่สุด จึงได้เป็นกรมสมเด็จพระเดชาดิศร

แต่ครั้นเมื่อพิเคราะห์ไป ยศเช่นนี้ไปทันกันกับสมเด็จพระพันปีหลวง แลสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งท่านเป็นเจ้าฟ้าหาที่แปลกกันไม่ได้ จึงโปรดให้เติมคำนำลงเสียหน้าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมสมเด็จพระเดชาดิศร “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต” แก้ไขยกย่องไปพอให้แปลกกัน เมื่อลงรูปเช่นนี้จะเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากจะต้องเข้าใจว่า พระองค์เจ้ามั่งองค์นี้ พระนามเดชาดิศร แต่เหตุไฉนเจ้ากรมจึงมาชื่อฟ้องกัน ไม่เคยยกขึ้นสู่ความวินิจฉัย แต่ในชั้นหลัง ๆ มา เมื่อเกิดขึ้นชื่อกัน เจ้านายต่างกรมบางองค์มีความเดือดร้อน ว่าลายเซ็นของตัวเองเหมือนกับเจ้ากรมไม่ทันพิศ บางคนหลงว่า ลายเซ็นของเจ้ากรม เป็นลายพระหัตถ์ของเจ้า

ในเรื่องเจ้านายซึ่งไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า ได้รับยศเป็นสมเด็จนี้ชอบกลอยู่ น่าจะมีเค้ามูลอย่างหนึ่งอย่างใด จะว่าสูงเกินไปจนถึงไม่มีเลยเป็นแน่ก็ว่าไม่ได้ แต่ขุนนางยังเป็นสมเด็จพระยาได้ มีตัวอย่างที่ข้าพเจ้าระงับไว้ยังไม่ได้อีกจนนานมาแล้วเรื่องหนึ่ง คือเมื่อเวลาเรียงพระราชประวัติสามรัชกาลสำหรับเทศนากระจัดใหญ่ เมื่อสมโภชพระนคร ข้าพเจ้าเป็นผู้เรียบเรียงรัชกาลที่ ๓ แลรัชกาลที่ ๔ เมื่อเก็บข้อความทั้งปวงรวบรวมจะเรียงขึ้นนั้น กรมหลวงบดินทร์รับสั่งยืนยันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จออกไปขัดทัพปากแพรงเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม เจ้ากรมเป็นแต่หมื่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ออกพระนามในท้องตราว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” ท่านรับสั่งยืนยันเป็นแน่นอน ไม่ใช่อย่างเลอะ ๆ แต่เวลานั้นหนังสือที่ต้องค้นคว้าเรียบเรียงมากเวลามีไม่พอ จึงได้ทูลขอระงับไว้เสีย ว่าถ้าจะลงความชื่อนี้ในพระราชประวัติจะต้องหาหลักฐานไว้ต่อสู้เขาให้ดี หนอยจะเกิดเป็นปากเสียงว่ายกย่องเกินไป ครั้งนี้รับไว้เสียทีหนึ่งเกิด การก็ค้างกันมา

เมื่อพิเคราะห์ดูเจ้านายที่ไม่ใช่เจ้าฟ้า เช่น กรมสมเด็จพระปรมานุชิต กรมสมเด็จพระเดชาดิศร เป็นสมเด็จด้วยอะไร เป็นได้ด้วยพระราชทานให้เป็น ไม่ใช่พระราชทานให้เป็นเจ้าฟ้า เป็นสมเด็จอย่างสมเด็จเจ้าพระยาอย่างสมเด็จพระราชาคณะ จึงมาคิดเห็นที่น่าจะมีแบบอย่างอะไรมาแต่ก่อนบ้าง ถ้าหากว่าคำที่กรมหลวงบดินทร์รับสั่งนี้เป็นความจริง ก็น่าจะอย่าง เช่น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นี้เป็นตัวอย่าง แต่เวลานั้นคิดเห็นไม่ได้ เหตุด้วยเรื่องบัญญัติเอากรมนำหน้าสมเด็จเข้าไปขวางที่จะคิดเห็นไปว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับความยกย่องเป็นกรมสมเด็จพระเจษฎาบดินทร์ไม่ได้เป็นอันขาด ไม่มีจดหมายข้อความในที่สถานใดเลย จึงเป็นข้อที่ฉงน ต้องขอระงับไว้ก่อน แต่ถ้าหากว่าสมเด็จเป็นแต่คำนำไม่เกี่ยวแก่กรมตามแบบเก่า เช่น เคยใช้สมเด็จกรมพระอมรินทร์

สมเด็จพระกรมพระศรีสูลาลัยแล้ว จะใช้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ฤๅอย่างสั้นว่า สมเด็จพระหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็จะขัดข้องอันใดก็อย่างเดียวกันกับสมเด็จพระยาเดชาดิศร สมเด็จพระปรมานุชิตจะว่าเหมือนสมเด็จพระราชาคณะก็ไม่เหมือน เพราะมีกรมอยู่ท้ายสมเด็จพระเห็นว่าแยบคายดีหนักหนา ดีกว่าพระราชบัญญัติแก้ไขใช้กรมนำสมเด็จพระ

ตัวอย่างความลำบากซึ่งเคยยึดอัดใจอย่างยิ่ง ได้เกิดขึ้นเมื่อครั้งกรมสมเด็จพระบวรราชปรีชา ท่านเป็นกรมพระอยู่แล้ว แต่เพื่อจะยกย่องให้สูง เช่น สมเด็จพระปรมานุชิต ฤๅสมเด็จพระเดชา แต่พระองค์ท่านเป็นเจ้าของ เป็นสมเด็จพระอยู่ในคำนำพระนามเดิมแล้ว แลตั้งเป็นกรมสมเด็จพระอีกซ้ำหนึ่ง สมเด็จพระเดิมทั้งเสียก็ไม่ได้ สมเด็จพระใหม่ไม่เต็มเข้าก็ไม่สำเร็จกิจการเลื่อนกรม จึงต้องลงทั้งสองอย่าง กลายเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระบวรราชปรีชา” สมเด็จพระถึงสองหนเหยียบขยายเต็มที ถ้าหากว่าวินิจฉัยลงว่า คำซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวี เรียกสมเด็จพระพี่น้องรัชกาลที่ ๑ นี้ถูกต้องตามแบบอย่างความมุ่งหมายเดิมแล้ว จะเรียกได้ง่ายว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบวรราชปรีชา” สนิทสนมดีมาก

ถ้าหากว่าความวินิจฉัยอันนี้ตกลง ผลที่จะเรียกในแผ่นดินปัจจุบันนี้จะออกพระนามได้ดังเช่นกล่าวต่อไป

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมปัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ฤๅเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมปัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ ฤๅเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์

๓. สมเด็จพระบรมราชปัยยิกา กรมพระอมรินทรามาตย์ ฤๅเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระกรมพระอมรินทรามาตย์

๔. สมเด็จพระบรมราชอัยยิกา กรมพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ฤๅเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระกรมพระศรีสุริเยนทรามาตย์

๕. สมเด็จพระราชมหาปิยิกา กรมพระศรีสุลาถย์ ฤเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระศรีสุลาถย์

๖. สมเด็จพระบรมราชชนนี กรมพระเทพศิรินทราธิบดี ฤเรียกอย่างย่อว่า สมเด็จพระเทพศิรินทราธิบดี

๗. สมเด็จพระเจ้าบรมอัยยิกาเธอ กรมพระยาสุธาร์ตนาธิราชประยูร

๘. สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมพระปรมาธิบดีชินโรส

๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

๑๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ฤสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

เช่นนี้เป็นต้น อาจะลงร่องรอยได้ เห็นผิดกันที่ในระหว่างที่เป็นเจ้าฟ้า แลมิได้เป็นเจ้าฟ้า แลผิดกันกับสมเด็จพระราชาคณะ

จึงเห็นว่าข้อความซึ่งกรมหลวงนรินทรเทวีเรียก สมเด็จพระศรีสุลาถย์ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี แลสมเด็จพระศรีสุลาถย์ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ น่าจะถูกต้องแยกคายดีหนักหนา

ธรรมเนียมขุนนางไทยโบราณ

ขุนนางในเมืองเรานี้ ไม่ได้เป็นสืบตระกูล เหมือนดังประเทศข้างตะวันตก เป็นธรรมเนียมคล้ายกับเมืองจีน ยศบรรดาศักดิ์กับออฟฟิศร่วมกัน เมื่อมียศบรรดาศักดิ์แล้ว ก็มีออฟฟิศว่าด้วย ถ้าออกจากออฟฟิศ ก็เป็นสิ้นยศบรรดาศักดิ์ไป เว้นแต่ที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มียศคงอยู่ โดยผู้นั้นได้มีความชอบมาแต่เดิม เพราะฉะนั้น ขุนนางจึงได้รับราชการตลอดอายุโดยมาก เมื่อขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ดี มีบุตรต้องถวายตัวพระเจ้าแผ่นดินเป็นมหาดเล็กรับราชการ เป็นแต่การใช้สอยเล็กน้อยใกล้เคียงพระเจ้าแผ่นดิน มีเบี้ยหวัดบ้างนิดหน่อย เมื่อได้รับราชการอยู่ใกล้พระเจ้าแผ่นดินดังนั้น ก็ได้ยินได้ฟังราชการซึ่งขุนนางเจ้าพนักงานนำมารายทูล แลเจ้าแผ่นดินรับสั่งไป เป็นการเรียนราชการอยู่เสมอ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเห็นว่า ผู้นั้นคุ้นเคยในราชการเข้าบ้างแล้ว ก็ใช้ให้ไปตรวจการต่างๆ นำความมารายทูล แลใช้ให้ไปสั่งเสียด้วยราชการต่างๆ บ้าง มหาดเล็กผู้นั้นต้องคิดเรียบเรียงถ้อยคำที่จะกราบทูลด้วยปากบ้าง ด้วยหนังสือบ้าง เป็นเหมือนหนึ่งเอเช จนพระเจ้าแผ่นดินเห็นว่า ผู้นั้นสมควรจะมีตำแหน่งราชการ ก็ค่อยเลื่อนยศขึ้นไปทีละน้อยๆ ตามลำดับ ไม่ว่าจะบุตรขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย แล้วแต่พระเจ้าแผ่นดินจะโปรดองค์เดียว เพราะธรรมเนียมเป็นดังนี้ ถ้าขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยผู้ใดมีบุตรดีที่ได้ทดลองแล้วพระเจ้าแผ่นดินเห็นสมควรที่จะได้รับราชการสืบตระกูลบิดาได้ ก็ได้เลื่อนยศให้สืบตระกูลบิดาไปบ้าง แต่ที่ไม่ได้สืบตระกูลเสียนั้นโดยมาก เพราะบุตรไม่ดีเหมือนบิดา กำหนดบรรดาศักดิ์ขุนนางพระเจ้าแผ่นดินต้องตั้งนั้น ตั้งแต่ศักดินา ๔๐๐ ขึ้นไป ยกเสียแต่นายรองหุ้มแพรมหาดเล็ก ซึ่งเป็นบุตรขุนนางดังเช่นว่าไว้แล้วในข้างต้น มีศักดินา

แต่ ๓๐๐ พระเจ้าแผ่นดินทรงตัวเอง เพราะเป็นคนใจอยู่ใกล้เคียง เพราะเหตุ
ฉะนั้น กรมมหาดเล็กนี้เป็น กรมสำคัญยิ่งกว่ากรมอื่นๆ ถึงตังนายที่ได้รับ
สัญญาบัตรจะมีศักดิ์น้าน้อย ก็เป็นที่ยำเกรงนับถือของคนทั้งปวง มากกว่า
ขุนนางซึ่งมีศักดิ์นาสูงๆ กรมอื่นๆ ด้วยเหตุที่เป็นบุตรขุนนางมีตระกูลประการ
หนึ่ง ไม่รู้ว่าจะเป็นอย่างไรรต่อไปประการหนึ่ง เป็นผู้ใกล้เคียงได้ฟังกระแส
พระเจ้าแผ่นดินแน่แท้ประการหนึ่ง เป็นผู้เพ็ดทูลได้ง่ายประการหนึ่ง จึงได้
มีเกียรติยศเป็นที่นับถือมาก

ขุนนางซึ่งเป็นธรรมเนียม มีตำแหน่งมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบันนี้แบ่ง
เป็นสองพวก พวกหนึ่งฝ่ายทหาร พวกหนึ่งฝ่ายพลเรือน บรรดาเลกไพร่
หลวงซึ่งขึ้นในกรมฝ่ายทหาร ก็เป็นไพร่หลวงทหาร ขึ้นฝ่ายพลเรือนก็เป็น
ไพร่หลวงพลเรือน ถ้าเวลาจะจ่ายคนชักคนในฝ่ายพลเรือน พันพุลซึ่งเป็น
เจ้าพนักงานในกรมมหาดไทยเป็นผู้จ่าย ถ้าเป็นไพร่หลวงทหาร พันเทพราช
ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานในกรมพระกลาโหมเป็นผู้จ่าย

แต่ถึงแบ่งเป็นสองส่วนไว้อย่างนี้แล้วก็ดี เมื่อมีการทัพศึกต้องเกณฑ์
เป็นทหารไปรบทั้งสองฝ่าย ทั้งขุนนางแลไพร่ ถ้าจะว่าที่แท้แล้ว ในเวลา
สงบไม่มีทัพศึกก็เป็นพลเรือนทั้งสองฝ่าย ถ้ามีการทัพศึกก็เป็นทหารทั้งสอง
ฝ่าย ทหารพลเรือนนั้น แบ่งแต่พอรู้กำหนดว่าสองฝ่ายเท่านั้น ถ้าเวลาเข้า
เฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน พลเรือนเฝ้าฝ่ายขวาของพระเจ้าแผ่นดิน ฝ่ายซ้ายของ
ผู้ที่หันหน้าเข้ามาทางพระเจ้าแผ่นดิน ทหารเฝ้าฝ่ายซ้ายของพระเจ้าแผ่นดิน
ฝ่ายขวาของผู้ที่หันหน้าเข้ามาทางพระเจ้าแผ่นดิน แต่นับถือกันว่าทหาร
เฝ้าขวา พลเรือนเฝ้าซ้าย ต้องไว้ช่องกลางเหมือนอย่างเช่นออกแขกเมือง
ฤดั่งเช่นออกขุนนางทุกคราว ในตำแหน่งทหารพลเรือนทั้งสองฝ่ายนี้ มี
ท่านอัครมหาเสนาบดีเป็นหัวหน้าอยู่ฝ่ายละคนเรียกว่าสมุห คือ เจ้าหมู่
สมุหนายกฝ่ายพลเรือน สมุหพระกลาโหม ฝ่ายทหาร กรมอื่นๆ นอกจาก
นั้น ต้องขึ้นสองกรมนี้ทั้งสิ้น แต่มีใช้ขึ้นอยู่ในบังคับทีเดียว กรมต่างๆ

ต้องฟังบังคับพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว เป็นแต่ขึ้นอยู่ในบาญชีแลเป็นผู้รวบรวมบาญชีที่จะกะเกณฑ์แลแจกเบี้ยหวัด กำกับย่นทางว่าวักแลกแลการอื่น ๆ ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาสิ่งใดในกรมอื่น ๆ ที่เป็นกรมใหญ่ ๆ ได้ นอกจากกรมมหาดไทย กรมกลาโหมซึ่งเป็นกรมของตัวแท้ ๆ

ตำแหน่งขุนนางนั้น ได้ตั้งเป็นธรรมเนียมขึ้นครั้งแรกแต่ครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่ ๑ ซึ่งได้เถลิงถวัลยราชสมบัติในกรุงเก่าเมื่อจุลศักราช ๗๙๖ เป็นแบบสืบมาดังนี้ อัครมหาเสนาบดี ๒ ฝ่าย พลเรือนคนหนึ่ง คือเจ้าพระยาจักรี ฝ่ายทหารคนหนึ่ง คือเจ้าพระยาอัครมหาเสนาธิบดี เป็นชั้นที่ ๑ รองลงไป จัตุมดมภ์ ๔ คือ พระคลัง เจ้าพระยาศรีธรรมราช วัง เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ พระนครบาล เจ้าพระยายมราช เกษตราธิบดี เจ้าพระยาพลเทพ ทั้ง ๔ นี้เป็นจัตุมดมภ์เสนาบดี คำว่า จัตุมดมภ์นั้น แปลว่าเป็นเครื่องค้ำเครื่องจุนทั้ง ๔ ถัดลงไป เสนาบดี พระยาสิหราชเดโชไชย แม่ทัพบก พระยาสิหราชฤทธิไกร แม่ทัพเรือ ขุนนางทั้ง ๘ ข้างบนที่ว่ามาแล้วนี้ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ เสมอกันตามธรรมเนียมที่ว่ากันโดยโวหารเป็นจำนวนโบราณ ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นใจเมือง อัครมหาเสนาบดี ๒ เป็นตาเมือง จัตุมดมภ์ ๔ เป็นตัวเมืองเป็นตีนเมือง เดโชสิหราชเป็นมือเมือง ที่เป็นตำแหน่งโบราณสืบมาจนทุกวันนี้ ถัดนั้นลงไป เสนาบดีหรือมนตรี ๖ คือ พระยาเพชรพิไชย ว่ากรมล้อมพระราชวัง ซึ่งเป็นคนสนิทของพระเจ้าแผ่นดิน พระยาราชสุภาวดี ว่ากรมพระสุรัสวดี คือรวมบาญชีแลกทั้งฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือน ถ้าฝ่ายทหารก็ตี พลเรือนก็ตี จะจ่ายแลกชกแลกต้องพร้อมด้วยกรมพระสุรัสวดีเป็นกลาง พระยาราชภักดีคลังมหาสมบัติเป็นผู้รักษาเงินแลจ่ายเงินรับเงินทั้งแผ่นดิน พระยาพระเสด็จบังคับพระสงฆ์ทั้งแผ่นดิน พระศรีภูริปริชา กรมอาลักษณ์เป็นผู้สำหรับรักษาพระราชกำหนดกฎหมายฉบับข้างที่ ซึ่งเป็นกลาง แลเป็นผู้แต่งพระราชสาส์นซึ่งมีไปมาต่อพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวง แลเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ แล

ประกาศพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ พระยาอุไทยธรรม พนักงานกรมพระ
ภูษามาลา สำหรับรักษาเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์แลเครื่องราชูปโภค สำหรับ
พระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดิน แลบังคับการในโรงแสงต้นแสงหอกดาบ
ซึ่งเป็นที่ไว้อาวุธหอกดาบทั้งปวงซึ่งเป็นกำลังแผ่นดิน แลรักษาหนังสือสัญญา
ทางพระราชไมตรีที่ได้ทำต่อประเทศทั้งปวง ชุมนางทั้ง ๖ นี้ ถือศักดินาคนละ
๕,๐๐๐ เสมอกัน เว้นแต่พระยาพระเสด็จ ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐

(คัดจากหนังสือวารสารศิลปากร ปีที่ ๕ เล่ม ๓ หน้า (๒) - (๔))

เรื่อง

พระราชมนเทียรในกรุงเก่า

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ สร้างพระราชวัง ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี มีปรากฏในพระราชพงศาวดารแต่ว่าสร้างปราสาทสามองค์ พระราชมนเทียรนอกนั้นไม่กล่าว

ต่อไปภายหลัง แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี ก่อว่าเสด็จออกทรงศีล ณ พระที่นั่งมิ่งคลาภิเศก ทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุ พระที่นั่งมิ่งคลาภิเศกนี้ไม่ใช่เปลี่ยนชื่อปราสาท แต่ไม่ใช่เป็นปราสาท เป็นพระที่นั่งตามธรรมดา

ครั้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปตีเมืองนครหลวงกรุงกัมพูชาได้ เมื่อศักราช ๗๘๓ ให้พระนครอินทรราชบุตรครองราชสมบัติเมืองนครหลวง ให้เอารูปพระโครูปสิงสัตว์ทั้งปวงมาด้วย ครั้นถึงพระนครแล้ว จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปไว้ ณ พระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง วัดพระศรีสรรเพชญ์บ้าง

การที่ออกชื่อวัดพระศรีสรรเพชญ์ในเวลานี้ ใช่ว่าจะกล่าว เพราะที่วัดนั้นยังเป็นวังอยู่ แลสังเกตดูในวงกำแพงพระราชวัง ก็หาควรจะมีวัดพร้อมกันกับวังเช่นพระราชวังชั้นหลังนี้ไม่ ถ้าจะมีวัดสำหรับพระราชวังเวลานั้นคงจะเป็นวิหารแกลบ รูปสัตว์นี้จะบูชาไว้ที่วิหารแกลบ ฤๅในเวลานั้นจะเรียกว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์ด้วยก็ได้ ฤๅไม่เช่นนั้นก็ตั้งไว้ในวังทีเดียว เมื่อยกวังเป็นวัดแล้ว รูปสัตว์นั้นก็ตั้งไว้ในที่เดิม

ในแผ่นดินเดียวกันนั้น เมื่อศักราช ๒๔๔๘ เพลิงไหม้พระราชมนเทียรสถาน ศักราช ๒๔๔๙ เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข มีเนื้อความ ดังนี้

คะเนดูพระราชวังครั้งนั้น ปราสาทสามองค์ คือ พระที่นั่งไพศุริย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอด ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาทสี่เหลี่ยมไม่ได้ย่อเก็จ อย่างย่อมนๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็นที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุข พระราชมนเทียรแลพระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออก मुखหน้าอีกสอง मुखเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรีฤ็ในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่ขนาดใหญ่น้อยเล็กเทียบดูปราสาทคงจะไม่ใหญ่ เช่นหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นแน่ นำที่จะเท่าๆ กับพระราชวังเดิมแลที่ซึ่งตั้งนั้น ที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลฤ็เป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ที่ประทับอยู่เป็นนิจ ที่ซึ่งควรจะต้องมีอยู่สองแห่ง คือ อยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตลาตราคม ฤ็พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง ฤ็พระที่นั่งมิ่งมงคลภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรฯ อย่างหนึ่ง ฤ็ไม่ฉะนั้นก็อยู่ตรง मुखเหนือ मुखใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่น หอพระเจ้า หอพระอัฐิซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าที่เดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าที่เดียว สมเด็จพระวามศรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมณฑลเข็ญหนึ่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นที่นั่งข้างในที่เดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออก ที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุตกลงในที่ซึ่ง

สร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้า หอพระอัฐิ
ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่า พระที่นั่งตรีมุข
แลพระราชมนเทียรตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก พระที่นั่ง
มังคลาภิเศกคงจะตั้งอยู่ที่วิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่ง
แลข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุจะถูกกล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง
ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมออกบอกรับหนึ่งสือพระ ก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่
ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเย็น เช่น ดุสิตาภิรมย์อยู่มุมกำแพงห้อง
พระโรง แต่ที่วิหารสามหลังเดีวนี้ จะเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้
ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก คงต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมนเทียรไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพชญ์
เดีวนี้คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน
พระเจดีย์ซึ่งแทรกในหว่างกลางปราสาทนั้น คงจะเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ ๒ สร้างบรรจุพระอัฐิสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะมีปรากฏว่า

ศักราช ๘๓๖ ประดิษฐานพระอัฐิธาตุสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า
ในพระมหาสถูป คงเป็นในพระเจดีย์ ๓ องค์นี้ องค์ใดองค์หนึ่ง น่าจะเป็น
องค์กลางฤกษ์ทิศตะวันออก แลถ้าจะเดาต่อ อีก ๒ องค์นั้น คงจะได้บรรจุ
พระอัฐิสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ แลสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร

พระราชวังใหม่

ศักราช ๙๕๖ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
ยกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่
ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์
ปราสาทองค์หนึ่ง ๒ องค์เท่านั้น หาใช่ ๓ อย่างแต่ก่อนไม่ ปราสาทองค์
ใดที่อยู่ริมน้ำ ปราสาทองค์นั้นน่าจะเป็นเบญจรัตน

ต่อนั้นมาพงศาวดารนึ่งเสียมิได้กล่าวถึงพระที่นั่งเลย จนกระทั่งราชาภิเษกก็ไม่กล่าวว่ามีที่ไหน มากกล่าวถึงราชาภิเษกสมเด็จพระเอกาทศรถแห่งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองแห่งหนึ่ง กล่าวเป็นแบบเดียวกันด้วยความตั้งใจจะเขียนกัน เพราะอยากจะมีบุญเหมือนกัน กล่าวแล้วเสด็จขึ้นไผชนัดมหาปราสาท คำที่เรียกว่าไผชนัดในที่นี้ ไม่ได้กล่าวเฉพาะเป็นนามประจำของพระที่นั่งองค์ใด เป็นสามัญนามของปราสาททั่วไป แต่เข้าใจได้ว่าหมายถึงจะกล่าวถึงพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท

อนึ่ง พระที่นั่งมณฑลภิเศกในพระราชวังใหม่นี้ ฟังกล่าวครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ แต่คงจะได้สร้างมาก่อนแล้วช้านาน แลไม่มีใช้มียอดเป็นปราสาท ดังเหตุดูตามที่ว่าในการพระราชพิธีราชาภิเษกตั้งแต่ทรงขึ้นนักษัตรปฏิสูตฤกษ์ จะได้ทำที่พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท แต่เสด็จออกถวายราชสมบัติแลเฉลิมพระราชมนเทียรมาทำที่พระที่นั่งมณฑลภิเศก

มีคำที่เรียกกล่าวอยู่แห่งหนึ่ง เมื่อตระเตรียมการจะราชาภิเษกพระเจ้าปราสาททองว่า “ให้โหราธิบดีนาถฤษ์ ตั้งการพระราชพิธีปราบดาภิเษกในพระที่นั่งมณฑลมหาปราสาท” คำที่เรียกว่ามณฑลมหาปราสาทนี้ จะเป็นเขียน

ดวงพระที่นั่ง { มณฑล
มหาปราสาท เช่นนี้ก็ได้อีก แปลว่าทำทั้งสองแห่ง เพราะ

เมื่อถึงงานเข้าจริง ก็เสด็จไปขึ้นไผชนัดมหาปราสาท กอปีจากสมเด็จพระเอกาทศรถ

การสร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระมาปรากฏกล่าวขึ้นว่า ศักราช ๙๙๙ ให้สร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระมา คำที่กล่าวเรียกว่าวิหารสมเด็จพระมาในที่นี้ เห็นจะเป็นเขียนเรื่องราวนี้ภายหลัง เมื่อเปลี่ยนชื่อเป็นวิหารสมเด็จพระมาแล้ว แต่ความจริงในเวลาเมื่อสร้างขึ้นเป็นปราสาทนั้น จะยังคงเรียกว่า มณฑลภิเศกมหาปราสาท ฤปราสาททองมาจนศักราช ๑๐๐๕ เมื่อไฟไหม้ก็ยังคงกล่าวอยู่ว่า “ไหม้แต่พระที่นั่งมณฑลภิเศกที่ชื่อปราสาททอง พระที่นั่งจักรวรรดิไผชนัดมหาปราสาท แลพระที่นั่งสรรเพชญ์

ปราสาทจะได้ใหม่ด้วยหามิได้” แล้วมีความปรากฏชัดว่า “ให้ช่างจับการก่อพระมหาปราสาท ทำคั้งแลเรือนข้างในทั้งปวง ๓ เดือนเรือนข้างในเสร็จ แต่พระมหาปราสาทปีหนึ่งจึงเสร็จ ให้นำมชื่อพระวิหารสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ดังนี้

ข้อซึ่งจะให้เขียนปรากฏว่า พระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท ยังคงอยู่จนแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น มีจดหมายไว้ว่า “จุลศักราช ๑๐๑๗ ปีมะแม ลัปตศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนัก แปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเบญจรัตน”

พระที่นั่งสุริยามรินทร์ ฝั่งออกชื่อเป็นครั้งแรกในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระศพสมเด็จพระนารายณ์ลงมาจากลพบุรีขึ้นประดิษฐานไว้พระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในเวลานั้นมีปราสาทสามองค์ คือ วิหารสมเด็จพระเพทราชา เบญจรัตนมหาปราสาท สององค์แรกซึ่งยังคงอยู่ ต้องเข้าใจว่า พระที่นั่งเบญจรัตนนั่นเอง แปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยามรินทร์เพราะอยู่ริมน้ำเชิญพระศพมาทางเรือก็ขึ้นตั้งที่นั่น พระเจ้าอยู่หัวปราสาททองก็สวรรคตที่นั่นแลตั้งพระบรมศพที่นั่น แต่ข้อซึ่งมาเรียกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์ในที่นี่ เห็นจะเร็วไป เป็นด้วยผู้แต่งหนังสือภายหลังเรียกขึ้นปาก จะยังคงมีเบญจรัตนอยู่ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาคณ์ พระเพทราชาสร้างใหม่ที่เดียง เมื่อจุลศักราช ๑๐๕๙ ในที่นี้พงศาวดารกล่าวชัดว่าเป็น ๔ ปราสาทด้วยกัน ทั้งเก่าสามคือ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรเพชญ์ปราสาท พระที่นั่งสุริยามรินทร์

คำที่เรียกว่าพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ฝั่งมาปรากฏภายหลังพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศหรือพระที่นั่งสรเพชญ์ปราสาทลงทำใหม่ ปิดทองยอดแลช่อฟ้าปราณี แล้วจึงซ่อมพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาคณ์ เมื่อเสร็จแล้วจึงนำพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ใหม่ ภายหลังจึงซ่อมพระที่นั่งวิหารสมเด็จ การที่เปลี่ยนสุริยามรินทร์ เป็นสุริยาศน์อมรินทร์ เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเปลี่ยน เพื่อจะให้คล้องกันทั้ง ๓ พระที่นั่ง

ตามที่กล่าวมานี้ เพื่อจะค้นหาพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท ซึ่งหายอยู่องค์หนึ่งนั้น เห็นว่าจะเป็นที่นั่งสุริยาคนัอมรินทร์นี้เอง เพราะ

๑. เมื่อแรกสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสร้าง กว่ำเสด็จลงไปอยู่ริมน้ำ ปราสาทมี ๒ องค์ เมื่อสรรเพชญ์ปราสาทไม่ได้อยู่ริมน้ำ ก็คงต้องเป็นเบญจรัตนอยู่ริมน้ำ

๒. พระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง ทรงพระประชวรแปลงสถานลงไปอยู่พระที่นั่งเบญจรัตน คำว่า ลงไป นี้ แปลว่าลงไปริมน้ำ จะแปลว่าลงไปทางทิศตะวันตก คือไปอยู่บรรยงก์รัตนาคันก็ได้ เพราะยังไม่ได้สร้าง จะเดาว่ารากอิฐซึ่งเดี๋ยวนี้ปักกลางไว้ว่า พระที่นั่งทรงปืนเป็นพระที่นั่งเบญจรัตนก็ได้ เพราะพระที่นั่งเบญจรัตนสร้างแต่แผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถที่ไหนจะไปทำไว้ท้ายวังแลไม่ใกล้น้ำด้วย ทั้งเวลาทรงพระประชวรจะขึ้นลงก็ยาก ด้วยสูงมาก แลคงจะคับแคบ

๓. ไม่ปรากฏในชั้นแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศซึ่งซ่อมพระที่นั่งทั่วทุกแห่งว่าได้ซ่อมพระที่นั่งเบญจรัตน เมื่อปราสาทยังอยู่ดี ๆ จนถึงแผ่นดินพระเพทราชาจะหายสูญไปข้างไหนได้ การที่เปลี่ยนชื่อคงจะได้เปลี่ยนในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อซ่อมแซมพระราชวังในครั้งนั้น จึงเห็นว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์นี้เองเป็นเบญจรัตนมหาปราสาท

ความเห็นประกคมแผนที่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ พระที่นั่งนี้ได้ความเป็นแน่ ว่าตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังทิศตะวันออก แลที่จะไม่สู้ห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่ องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างท้ายอีกสองคล้ายพระปรีศร์มีขาลาถมพื้นสูง เดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ นี้ มุขหน้าด้านตะวันออก ดูน่าจะมีมุขเด็จ เพราะกว้างมาก แลมีพนักกำแพงแก้วเดินได้รอบปราสาท เว้นไว้แต่ตรงมุขเด็จจะมีอัฒจันทร์ขึ้นฤบางทีจะไม่มีมุขเด็จเลยก็ได้ ถ้าจะเทียบที่กะเนว่าคล้ายนั้น คือ

ด้านหน้าถ้าไม่มีมุขเด็จ คงจะเหมือนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์กรุงเทพฯ
มุขตะวันออก

มุขเหนือมุขใต้สั้น เช่นพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ กรุงเทพฯ

พนักกำแพงแก้วรอบปราสาท ทำนองพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์
เหมือนกัน

ด้านตะวันตกไม่ต่อกับพระตำหนัก มีอากาศว่าง ทำนองพระที่นั่ง
คชกรรมประเทศ กับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวรฯ บนฐานพระ
มหาปราสาทด้านตะวันตก ซึ่งว่ามีทิมดาบสองหลังนั้น คงจะถ่ายแบบลง
มาทำที่หลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นศาลาช่อฟ้าใบระกาสองห้อง เป็นที่
ตำรวจเวรขึ้นไปประจำรักษาพระทวาร

กำแพงพระราชวังคงมาต่อที่มุขเหนือมุขได้ กำแพงพระตำหนักคงจะ
กันสามด้าน คือด้านเหนือด้านใต้แลด้านตะวันตก ส่วนด้านตะวันออกนั้น
มาชนผนังพระตำหนัก กำแพงจะห่างพระตำหนักออกมาเล็กน้อยเท่าใด
น่าจะคั่นดู แต่ถ้าหากว่าไม่พบ เป็นสันนิษฐานได้ว่า ไม่มีกำแพง การที่จะ
กันข้างหน้าข้างในคงใช้พนักกำแพงแก้วสูงพื้นดา เช่น พระที่นั่งสุทไธสวรรย์
ตอนข้างในแต่ก่อนนั้น พระที่นั่งนี้สังเกตดูตามคำที่กล่าวว่ามีเกยสามเกย คือ
เกยข้างเกยขวาเป็นเกยข้างหน้า น่าจะตั้งอยู่ที่ตรงอัมรินทร์ขึ้นศาลาหวาง
ปราสาทกับตำหนัก เพราะที่นั่นเป็นข้างหน้า อีกเกยหนึ่งว่าเป็นเกยข้างใน
เห็นจะเป็นเกยหลังพระที่นั่ง

ข้อซึ่งทำให้คิดเห็นว่าจะมีกำแพงรอบพระที่นั่งนี้ เพราะเหตุว่าถ้า
ทรงพระราชยานทองแล้วย่อมเสด็จขึ้นเกยข้างหน้า ถึงเสด็จออกมาตาม
ฉนวนด้วยพระราชยานทอง ซึ่งไม่ได้แห่เครื่องสูง มีแต่บังสุรย์ ก็ประทับเกย
ข้างหน้า แลย่อมจะเป็นเกยขวาทุกครั้ง แต่ถ้าเสด็จลงเกยในแล้วทรงพระ
เสลี่ยงงาทุกครั้ง นึกว่าซุ้มประตูกำแพงนั้นจะเตี้ย

คะแนนเค้ามูลที่ใกล้เคียงพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ หลังพระที่นั่ง

จักรวรรดินี้มีกำแพงชั้นใน ฤๅเชื่อมเพชรหันหน้าเข้าข้างใน หน้ากำแพง
นั้นมีโรงช้าง ในกำแพงเข้าไปเป็นพระคลังพิเศษ ด้านใต้ฤๅด้านหลังของ
พระตำหนักนั้นคงจะมีฉนวนซึ่งไม่มีหลังคา เดินไปจนถึงเข้าประตูกำแพง
แล้วเลี้ยวไปหลังพระคลังพิเศษ แล้วจะตรงลงไปตะวันตกเข้าบรรจบ
ฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นฉนวนมีหลังคาไม่มีผนังเหมือนฉนวนใน
พระราชวังบวรฯ ฤๅมีผนังทั้งสองข้างเช่นฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
แต่ก่อน แบ่งเขตสระแก้วอยู่ข้างตะวันตกของฉนวนเป็นตำหนักแลคลังต่าง ๆ
ข้างหน้าส่วนปากฉนวนข้างตะวันออกจะเป็นคลังแสงสรรพยุทธ์ ห้องภาษ
มาลาแลพนักงานต่าง ๆ ทำนองเดียวกันกับพระที่นั่งภาณุมาศเดิวนี่
เดิมก็เป็นโรงแสงปืนโรงใหญ่ พระแสงปืนต้น พระแสงหอกดาบภาษามาลา
ถ้าค้นในที่นี้คงจะได้รากโรงแสงห้วยคลังต่าง ๆ ซึ่งเป็นของสำหรับวังชั้นแรก ๆ
โรงแสงที่ไว้รูปพระนเรศวรจะอยู่ในที่นี้ แต่ในชั้นเมื่อเสด็จลงไปอยู่ข้างท้ายสระ
คงจะมีอะไร ๆ อยู่ข้างสระแก้ว เพราะฉะนั้น โรงแสงจึงได้ปรากฏว่าเป็น
๒ โรงอยู่ ถ้าจะชี้รูปให้เข้าใจชัดสำหรับเดาค้น ขอให้ถือว่าพระที่นั่ง
จักรพรรดิพิฆานทั้งหมดตั้งแต่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเข้าไป เป็นพระที่นั่ง
วิหารสมเด็จ ฉนวนวัดพระแก้วอยู่อย่างไร คลังโรงแสงทิมสงฆ์อยู่ข้างฉนวน
ก็เป็นทำนองเดียวกัน เป็นแต่ผิดทิศที่พระที่นั่งกรุงเก่าหันไปตะวันออก ฉนวน
ตามตะวันตก ตะวันออก เป็นฉนวนออกพระที่นั่งจักรวรรดิ เช่นฉนวน
ประจักษ์ราชมารยาญไปประตูคักดิไชยสิทธิ์ ฉนวนออกวัดนั้น เช่นฉนวนตั้งแต่
ประตูดุสิตศาสดาไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ส่วนข้างทิศใต้พระที่นั่ง
จักรวรรดิ เห็นจะนอกฉนวนออกไป ติดกับวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้นมีพระ
คลังใน คือคลังในซ้าย คลังในขวา เพราะฉะนั้น ปักต้นกลบพฤษีในการ
พระศพคู่หนึ่งตรงพระคลังพิเศษ คู่หนึ่งตรงพระคลังในคืออยู่เหนือพระที่นั่ง
จักรวรรดิแลอยู่ใต้พระที่นั่งจักรวรรดิ จึงได้ทรงโบกพัดขึ้นฝักมะขามให้ทั้งทาน
จึงเห็นฉนวนได้ คำที่กล่าวถึงฉนวนในพระราชวังมีเช่นนี้

"ต่อเพลาตี ๑๑ ทุ่มจะรุ่งขึ้น ณ วัน ๕^{๑๔} ๓ ค่ำ เสด็จมาแต่พระราชวังบวรฯ ขุนทิพโชนด์คุมพระเสลี่ยงกลางไปรับเสด็จ ณ ขนาน้ำประจักษ์ท่าพระราชวังหลวง จึงเสด็จขึ้นมาตามพระฉนวนใหญ่ ออกฉนวนพระศรีสรรเพชญ์ เลี้ยวมาตามฉนวนประทับเกยข้างโน้น ได้แห่แต่บังพระสุริย์ แต่เครื่องอภิรมณ์นั้นจะได้แห่ด้วยหามได้"

ฉนวนที่ออกชื่อแรกแปลว่าฉนวนดำหนักแพ เพราะที่กรุงเก่าเสด็จลงขนานน้ำโดยทางในฉนวน เหมือนพระราชวังบวรฯ ในกรุงเทพฯ ที่เรียกว่าฉนวนพระศรีสรรเพชญ์ คือฉนวนเหนือไปได้ซึ่งไปวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ทางที่เสด็จนี้หาได้ไปจนสุดฉนวนเข้าในวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่ ถ้าเสด็จเข้าวัดคงจะไม่ทรงพระเสลี่ยงเลี้ยวซ้ายมือเข้าฉนวนอีกฉนวนหนึ่ง ซึ่งยื่นไปทางตะวันออก คือฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดิไปประทับเกยข้างใน คือเกยที่ย้อยอยู่ข้างหลังในแผ่นดินนั้นตามที่ว่านี้ เป็นได้ความชัดเจนว่าพระที่นั่งจักรวรรดิตั้งอยู่อย่างไร ทางเดินไปอย่างไร ฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดินี้เอง ซึ่งเราจึ่งใจจะกล่าวคล้ายฉนวนออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือไปใกล้ ๆ พระที่นั่งวิหารสมเด็จ เช่น ฉนวนวัดพระศรีรัตนศาสดารามใกล้พระที่นั่งอมรินทรรณนั้น

ในการซึ่งตรวจตราตามหนังสือเห็นปรากฏว่า พระที่นั่งจักรวรรดิจะมีกำแพงล้อมสามด้าน และมีฉนวนต่อไปข้างหน้าหลังนั้น มีเหตุขัดข้องซึ่งปรากฏในงานศพ คือพระมหาพิไชยราชรถตั้งที่ประตูตัดขวา เหมือนกันกับครั้งพระบรมศพพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระก็ว่าตั้งที่ประตูตัดขวา ประตูตัดขวาเข้าใจว่าสกัดตะวันออก ประตูตัดซ้ายเป็นสกัดตะวันตก คือเป็นประตูในระหว่างกำแพงพระราชวังกับกำแพงเมือง เช่นที่กรุงเทพฯ เรียกว่าสกัดเหนือสกัดใต้ แต่เขาไม่เรียกตัดตะวันตกตัดตะวันออก ที่จะยืดยาว จึงเรียกตัดซ้ายตัดขวา แปลว่าขวาซ้ายของพระที่นั่งสุริยามรินทร์

ในการที่เชิญพระศพลงจากพระที่นั่งนั้น เชิญพระโกศขึ้นตั้งบนเสลี่ยง เคลื่อนลงจากพระที่นั่งจักรวรรดิ และมีคู่มือห้าคู่มือมาตามประตูฝ่ายซ้าย ประตูฝ่ายซ้ายนี้แปลว่า ประตูกำแพงพระที่นั่งจักรวรรดิข้างเหนือเตี้ย จึงต้องห้ามมาแต่ด้วยเสลี่ยงมาขึ้นพระยานุมาศสามคนซึ่งตั้งอยู่นอกประตูนั้น ถ้าหากว่าไม่มีกำแพง คงจะเอาพระยานุมาศสามคนเข้าไปตั้งถึงเชิงบันไดพระที่นั่งจักรวรรดิ

เมื่อขึ้นพระยานุมาศสามคนแล้วจึงมีโยงไปรย แลเพิ่มคู่มือเป็น ๓๐ คู่มือ แต่ไม่เชิญไปทางในกำแพงไปออกประตูติด จะเป็นด้วยเหตุขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง มีติดประตูสกัดแห่งใดอยู่อีกฤกษ์คับแคบจึงเดินนอกกำแพง เจ้าแผ่นดินเสด็จลงเกยขวาออกนอกกำแพงผ่านหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ ตามพระศพลงไปที่พระมหาพิชัยราชรถ แล้วจึงกลับมาประทับพระที่นั่งจักรวรรดิ เมื่อเดินกระบวนแห่

ทางเสด็จพระราชดำเนินออกพระเมรุนั้น ทรงพระราชยานทองแห่พระกรรมกรรมย์ที่เกยฝ่ายขวา ไปออกประตูนครไชย แล้วไปตามฉนวนถึงพระเมรุทุก ๆ วัน วันแห่พระอัฐิกลับ พระอัฐิแห่มาทางนอกวัง เสด็จกลับทางฉนวนเข้าประตูนครไชย แล้วออกประตูฉนวนฝ่ายขวา คำที่เรียกว่าฉนวนฝ่ายขวานี้จึงทำให้เข้าใจว่า ฉนวนนั้นเยื้องอยู่ข้างขวาพระที่นั่งจักรวรรดิ ไม่ได้ตรงออกมาจากพระราชวังจดประตูหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ คงจะมาข้างท้ายพระที่นั่งข้างทิศตะวันตกเหมือนฉนวนออกพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เมื่อไปตามฉนวนนี้แล้ว เข้าประตูแสดงราม เป็นประตูพระราชวังชั้นใน เช่นประตูราชตำราญ แต่พื้นที่วังกรุงเก่าตรงนั้นไม่ได้เป็นที่ข้างใน เป็นหมู่โรงแสงห้วยคลังเช่นกล่าวมาแล้ว จึงไปออกประตูหลังพระคลังพิเศษ ประทับเกยลาที่ฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทรงพระดำเนินไปที่วิหารซึ่งจะบรรจุพระอัฐิ เป็นพยานให้เห็นว่าไม่ได้ทรงพระเสลี่ยงในวัด ถึงในวันเสด็จพระสามหาบรุ่งขึ้น เสด็จมาขึ้นขานาน้ำพระราชวังหลวง เสด็จทางฉนวนใหญ่ ออกฉนวน

พระศรีสรรเพชญ์เสด็จลงมาตามฉนวน คือเสด็จที่คลังพิเศษมาตามฉนวนนั้น คือฉนวนพระที่นั่งจักรวรรดิประทับเกยข้างในไม่มีแห่พระอภิรม แล้วจึงเสด็จขึ้นเกยขวาข้างหน้า แล้วแห่เสด็จไปตามฉนวนออกประตูนครไชย ถึงพระเมรุ เสด็จกลับ ก็มาหยุดที่พระที่นั่งจักรวรรดิเกยฝ่ายขวา แล้วจึงทรงพระเสด็จจากเกยข้างในไปทอดพระเนตรโรงแสงสรรพยุทธ์ โรงแสงสรรพยุทธ์นี้คงอยู่ในหมู่เดียวกันกับคลังพิเศษ คือในระหว่างวัดพระศรีสรรเพชญ์กับพระที่นั่งวิหารสมเด็จะวันออกฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทอดพระเนตรแล้วจึงเสด็จไปตามฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วไปตามฉนวนใหญ่ถึงขนานน้ำประจำท่า เสด็จกลับพระราชวังบวรฯ ขอให้สาธยายฉนวนนี้ไว้ให้คล่องใจ จะค้นอะไรได้อีกมาก

แต่ประตูนครไชยนั้น น่าจะไม่ใช่ประตูชัยพระที่นั่งจักรวรรดิเช่นประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ตามที่พระยาโบราณคนะนั้น เพราะเหตุว่าถ้าประตูนั้นเป็นประตูนครไชย จะต้องกันฉนวนเลียบริมนอกกำแพงไป ส่วนที่ถนนแห่พระบรมศพ ในฉนวนแห่เสด็จดูไม่เข้าที่เลย แห่พระอัฐิกลับก็อย่างเดียวกัน ตามที่คิดเห็นในเรื่องที่กล่าว ดูเหมือนว่ากำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ไม่ได้ออกไปถึงแนวกำแพงพระราชวังจะเป็นทางซอกๆ เช่นตั้งแต่จวนกลางล้อมวังไปจนป้อมเผด็จดัชกร ฤถ้ำจะให้ถูกทิศ ตั้งแต่ฉนวนท้ายพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ไปตามถนนสวนกุหลาบ นึกเสียดว่าสวนกุหลาบเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ตรงไปถึงป้อมพิศาลสีมา ที่ตรงป้อมพิศาลสีมาที่รุงเก่าไม่มีป้อม ตรงนั้นจะเป็นประตูนครไชย แล้วจึงกันฉนวนจากประตูนครไชยข้ามถนนไปวัดพระเชตุพน ซึ่งต่างว่าเป็นพระเมรุ ถึงประตูออกวัดพระเชตุพนที่กรุงเทพฯ คือประตูวิจิตรบรรจง ก็เป็นความคิดอย่างเดียวกัน เป็นแต่เคลื่อนลงไปข้างตะวันตกมากหน่อยหนึ่ง

เพราะฉะนั้น ถ้าจะคิดว่ามีกำแพงนอกวัดพระศรีสรรเพชญ์อีกสักสายหนึ่งจะได้ฤไม่ฤ น่าจะตรวดดู คือชักแนวตั้งแต่มุขได้น้ำพระที่นั่งจักรวรรดิ

ซึ่งตรงไป จะไปชนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ฤห้างกันเป็นคนละแนว ถ้าเป็นคนละแนวแล้วมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งเป็นแน่ แต่ที่จะถูกรื้อลงมากกรุงเทพฯ เสียหมด ซึ่งไม่มีกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ เพราะมีศาลาแลวิหารใกล้เคียงอยู่มาก จะออกกลัวบาป เมื่อตรวจตราได้ยั้งไธอยากจะทราบ

อนึ่ง ท้าปราบนั้น เป็นที่สงสัยว่าจะไม่ไธชนนหน้าจักรวรรดิ เพราะเหตุว่า แห่พระอังคารมาจากพระเมรุแล้วไปเข้าในกำแพง มาตามหลังศาลาลูกขุนออกประตูท้าปราบ จะเป็นประตูซึ่งเขียนไว้ว่า เสาธงชัยในแผนที่กรมขุนราชสีห์เสียดอกกระมัง แต่ไม่มีหลักอะไรยิ่งกว่านี้

จะได้คัดเรื่องหมายพระบรมศพนี้ส่งขึ้นไปให้ดูภายหลัง

พระราชทานพระยาโบราณบุรีรักษ์

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก^{๓๕} ๑๒๑

(คัดจากหนังสือเรื่องสมเด็จพระบรมศพ หน้า ๒๙-๔๓)

พระบรมราชโองบาย

เรื่อง

แบบกราบบังคับทูลพระกรุณานำแขกเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการ
แลการทูลเบิกกราบถวายบังคมลา (๑)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาศรีสหเทพ^(๒) ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย พระราชทานแบบกราบบังคมทูลพระกรุณา นำแขกเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการมาเพื่อถือเป็นหลักปฏิบัติ กับได้ทรงพระราชทานคำแนะนำเรื่องการทูลเบิกกราบถวายบังคมลา ตามที่พระยาศรีสหเทพส่งสัยเรื่องการทูลเบิกกราบถวายบังคมลว่าอย่างไร ควรจะมีดอกไม้ธูปเทียนอย่างไรไม่ต้องมี ดังสำเนาต่อไปนี้

(๑) จากเอกสาร ร.๕ หมายเลขที่ ๖/๑๒๓ แผนกเอกสารสำคัญ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

(๒) ต่อมาเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ)

(สำเนา)

พระราชหัตถเลขา

ที่ ๘๑/๗๐๔

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก^{๓๓} ๑๑๙

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยเจ้าพิงเป็นปลัดทูลฉลองขึ้นใหม่ ๆ ไม่รู้ขนบธรรมเนียมที่จะทูล
เบิกแขกเมือง ยากที่จะไปค้นคว้าแห่งใด เพราะธรรมเนียมของเราใช้จำกัน
มากกว่าจด จึงได้เรียบเรียงแบบอย่างส่งมาให้ตามที่ได้เคยเห็น แลได้เคย
เป็นเจ้านายรับยศอย่างนี้มาจนเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้เอาแบบอย่างนี้เก็บไว้ใน
ศาลาเป็นหลักฐานสืบไปด้วย

แบบกราบบังคมทูลพระกรุณา นำแขกเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการ
แขกเมืองต่างประเทศ คือ พม่า สิงหล ญวน แลมลายู ประเทศราช
ขึ้นกรุงเทพฯ คำนำกราบบังคมทูลขึ้น สรวมซีพ

คำ สรวมซีพ แปลว่า ขอชีวิต คำนี้ใช้ได้แต่สำหรับกราบบังคมทูล
พระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว พระอัครมเหสี สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า แลพระมหา
อัครราช จะใช้คำนำว่า สรวมซีพ ไม่ได้ เพราะเหตุว่าท่านทั้งหลายนั้น จะลง
อาชญาประหารชีวิตผู้หนึ่งผู้ใดไม่ได้ จึงใช้แต่พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งทรงพระบรม
เดชาานุภาพอาจจะประหารชีวิตได้

ลักษณะที่จะใช้กราบทูลสรวมซีพ จะยกแต่นำแขกเมืองมลายูถวาย
เครื่องราชบรรณาการ ซึ่งยังคงใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ๓ ปี ครั้งหนึ่งนั้นดังนี้

ทะนุบำรุงเกิดนคร อมรรัตนนาเขตร ประเทศราชไชยสวริยาธิบดี วิกรมสีห
เจ้าพระยาไทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลไทรบุรี แต่งให้ตัญญู (ออกชื่อ)
สิตวันกรมการ (เท่านั้น) นาย คุ่มตันไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการเข้า
มาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ต้นไม้ทอง ต้น ๑ สูง...กิ่ง...ก้าน...ดอก...ใบ
ต้นไม้เงินต้น ๑ สูงต่ำมีกิ่งด้านดอกใบเหมือนต้นไม้ทอง เครื่องราชบรรณาการ
หอกคอทอง เกลิงทอง ฯลฯ ”

ถ้ามีเมืองอื่นที่กล่าวต่อไปตามลำดับเมืองจนหมด แล้วจึงรวมความ
ข้างท้ายว่า

“บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้า ตัญญู (ออกชื่อบรรดาผู้ที่เข้ามาเฝ้าในเวลานั้น)
สิตวันกรมการเมืองไทรบุรี รวม (เท่านั้น) นาย (เมื่อมีเมืองอื่นอีกก็ออกชื่อ
แล้วว่า สิตวันกรมการเมืองนั้นเท่านั้นนาย) เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ”

ต่อไปควรจะรู้แบบพระราชปฏิสันถารตามอย่างโบราณ ถ้าเป็นทูต
มาแต่พระเจ้าแผ่นดินเอกราช ซึ่งแต่ก่อนมีเมืองพม่า เมืองลังกา เมืองญวน
มีพระราชปฏิสันถาร ๗ นัด คือ พูดด้วย ๗ คำ ปลัดทูลฉลองจะต้องเตรียม
รับสั่งแลกราบทูล ๗ ครั้ง ถ้าแขกเมืองมาแต่ประเทศอื่นไม่ได้เป็นข้าขอบ
ขันทสีมา คือ เมืองทวาย แลเมืองมลายู ในเกาะสุมาตรา แลเมือง ๑๙
เจ้าฟ้า เข้ามาสวามิภักดิ์ มีพระราชปฏิสันถาร ๕ นัด ถ้าเมืองประเทศราช
ข้าขอบขันทสีมาถวายต้นไม้ทองเงินแลเครื่องราชบรรณาการตามกำหนดปี
มีพระราชปฏิสันถาร ๓ นัด แต่พระราชปฏิสันถารในชั้นหลัง ๆ มา ยกเยื้อง
ไปจากแบบข้าง บางทีกว่า ๓ นัดบ้าง ในเมื่อตัวเจ้าประเทศราชเข้ามาเอง
เป็นต้น ก็ต้องรับรับสั่งแลกราบบังคมทูลตามที่มีพระราชปฏิสันถารนั้น

เมื่อมีพระราชปฏิสันถารจบลงนัด ๑ ปลัดทูลฉลองต้องกราบทูล
รับสั่งว่า

“ข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม
ขอเดชะ” แล้วจึงไปพูดด้วยแขกเมือง

เมื่อจะนำคำแขกเมืองกราบบังคมทูลพระกรุณา ต้องขึ้นต้นว่า “สรวมซีพ ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยข้าพระพุทธเจ้าสิดวันกรมการเมืองไทรบุรี (ออกชื่อเมืองที่มาทุกเมือง) ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ฯลฯ ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ”

แต่เมืองลาวประเทศราช หาได้เคยเห็นกราบบังคมทูลนำด้วยคำสรวมซีพ นี้ไม่ จะเป็นด้วยคุ้นเคยใกล้ชดฎุประการใด ให้นำกราบบังคมทูล “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม” ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (สร้อย) เจ้าอนุปราศ เจ้าราชวงษ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร จัดให้ผู้นั้นคุมต้นไม้เงินทอง แลเครื่องราชบรรณาการ จำนวนรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ ลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ฯลฯ”

เมื่อมีพระราชปฏิสันถาร ปลัดทูลฉลองรับสั่งว่า “ข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ” เมื่อไปพูดกับแขกเมืองแล้ว จะนำความขึ้นกราบบังคมทูล เริ่มว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า (ผู้นั้น ๆ) ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ฯลฯ ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ”

คำกราบทูลเริ่มด้วยขอเดชะเช่นที่กล่าวมาแล้วนี้ ใช้ได้ในพระอัศวมเหสีแลสมเด็จพระนอพุทธเจ้า อันได้รับอุปราชภิเษกเวลาออกแขกเมือง

ส่วนสมเด็จพระนอพุทธเจ้าอันยังมิได้รับอุปราชภิเษก แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า เวลาออกแขกเมือง เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปลัดทูลฉลองทูลเกล้าทูลกระหม่อมขึ้นนำเฝ้า เคยใช้คำนำกราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า (ผู้นั้น ๆ) จัดให้ (ผู้นั้นนำสิ่งนั้น) มาทูลเกล้าทูลถวาย ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม”

เมื่อตรัสปราศรัย รับรับสั่งว่า “พระพุทธเจ้าข้า ขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม” เมื่อจะนำความขึ้นกราบทูล ใช้คำนำว่า “ขอเดชะฝ่าละออง

พระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า (ผู้นั้น) ให้กราบบังคมทูลว่า (ดังนั้น) ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม”

การที่เจ้าฟ้าออกแขกเมืองเช่นนี้ เป็นการพิเศษ มีหมายกระทรวง ตั้งพระแทนแลเครื่องยศ มีเจ้ากรม ปลัดกรม จำตำรวจนอกตำรวจสนมเฝ้า ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนทุก ๆ กระทรวง ประมาณสัก ๓๐ ๓๑ ๔๐ คน เฝ้าซ้ายขวาเหมือนเสด็จออก ถ้าหากว่าไม่ได้โปรดให้ออกเช่นนี้ ก็ไปเฝ้า เหมือนอย่างเฝ้าเจ้านายตามธรรมเนียม ไม่มีทูลเบิกและไม่มีการรับสั่ง แต่เจ้านายนอกจากเจ้าฟ้าซึ่งทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานให้แห่อกแลมี เรือดั่งนำแล้ว จะทูลเบิกเช่นนี้ไม่ได้เลย

(ร่างเพิ่มเติม แบบกราบบังคมทูลพระกรุณานำแขกเมืองถวาย เรื่องราชบรรณาการ ให้เขียนต่อท้ายฉบับก่อน)

มีข้อซึ่งเลือกที่จะเป็นทิสงสัย จึงเพิ่มเติมลงไว้เสียให้รู้ว่า เมื่อใน ปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทูตฝรั่งเข้ามาเฝ้า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เติมคำกราบบังคมทูลนำแขกเมืองว่า

“สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ในที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ทรง ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท” เช่นนี้ เกิดขึ้นเมื่อราวปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ โดยหมายความว่า กราบทูลในที่ประชุมคือ อินเควนซิล เพราะจะ เห็นจากคำที่ว่า ออเดอร์ อินเควนซิล แลเพื่อจะยกยศให้เสนาบดีว่าการ ทั้งปวง เป็นอันไม่สิทธิ์ขาดแต่พระเจ้าแผ่นดินองค์เดียว ต้องปรึกษาพร้อม ด้วยเสนาบดี คำกราบทูลเช่นนี้ ได้ใช้กราบทูลมาจนถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ประมาณสัก ๕-๖ ปี เราเห็นว่าเป็นความเข้าใจผิดของผู้เป็นประธานใน ราชการเวลานั้น ยินดีในเกียรติยศอันไม่เป็นเกียรติยศอันใด แลผลของ การที่กราบบังคมทูลยืดยาวเช่นนั้น ทำให้มีการที่มีพระราชปฏิสันถารแล กราบทูลเนิ่นช้าอย่างยิ่ง แลเกิดเหตุบ่อย ๆ ที่ฝรั่งผู้เข้ามาก็อละวาด

ปลัดทูลฉลอง คือ พระยาพิพัฒน์โกษา (เลฬ) ก็ถูกกริ้ว เพราะการทูลไม่ถูก
จนต้องย้ายไปเป็นพระยาอภัยพิพิธ เลื่อนพระสุรินทรมายัตย์ (ทับ) มาเป็น
พระยาพิพัฒน์โกษา การกราบทูลนั้นก็ถูกต้อง แต่ฝรั่งก็ไม่หายอึดอัด ด้วย
จะกราบทูลครั้งหนึ่งก็ต้องเสกยาว ๆ เช่นนั้น จึงได้สั่งให้เลิกเสีย ใช้คงตาม
แบบโบราณ แต่แบบใหม่นี้ปลัดทูลฉลองมหาดไทย กลาโหม ไม่เคยทูลเลย
สักครั้งเดียว ใช้แต่แขกเมืองฝรั่งอย่างเดียวกันนั้น

อนึ่ง คำ สรวมชีพ เมื่อรับรับสั่งคือว่า “สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้า
ขอรับพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ใส่เกล้าใส่กระหม่อม
ขอเดชะ” เช่นนี้ก็เคยใช้บ้าง แต่เห็นว่าพื้นเพไป จึงได้สั่งให้ยกเสีย คงใช้อยู่
แต่พราหมณ์แลพระธำมัญญ์รับพระบรมราชโองการเป็นปฐม แลเป็นทูต
ในเวลาบรมราชาภิเษก

คำ มานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ซึ่งได้ยกเสียนั้น นึกสงสัยว่าแบบโบราณ
ในครั้งใดครั้งหนึ่งเขาจะรับรับสั่งทั้ง ๒ องค์ คือพระราชโองการแลพระราช
บัณฑูร เพราะเหตุว่า มาน นั้นแปลว่า มี เหมือนกัน คำซึ่งว่า “มีพระบรม
ราชโองการมานพระบัณฑูร” จะเป็นสั่งทั้งวังหลวงวังหน้าไปดอกกระมัง แต่ที่
ใช้ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้เป็นสรว้อยพระบรม
ราชโองการ เพราะเหตุว่าไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัย ด้วยวังหน้ารับพระบรม
ราชโองการ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ วังหน้ารับพระราชบัณฑูร จึงได้งดเลิกเสีย
ตั้งแต่ปีจอ ฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ คงใช้แต่พระบรมราชโองการทั่วไป

ซึ่งกล่าวถึงแบบที่เลิกแล้วนี้ เพราะเหตุว่า จะมีผู้ซึ่งเคยได้ยินจำได้
กล่าวทักท้วงให้เป็นที่สงสัย ว่าธรรมเนียมที่กล่าวมาข้างต้นจะยังบกพร่อง
อยู่ จะได้รับรู้ไว้เสียให้ตลอด

(สำเนา)

คำกราบบังคมทูลเรื่องขอพระราชทาน
แบบคำทูลเบิกกราบถวายบังคมลา

ที่ ๑๔๔/๔๑๓๗

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๕ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ที่ ๘๑/๗๐๔
ลงวันที่ ๒๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙ พระราชทานแบบการทูลเบิกแขกเมือง
แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้แลเก็บไว้ในศาลา^(๑) เป็นหลักฐานสืบไป
นั้น พระเดชพระคุณสิ้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

การที่พระราชทานแบบแผนเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าถือว่าเป็นพระ
มหากรุณาธิคุณอันใหญ่ยิ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้จัดพิมพ์ไว้เป็นหลายฉบับ เพื่อ
เป็นหลักฐานในศาลาสำหรับข้าพระพุทธเจ้า แลข้าราชการผู้จรับราชการ
สนองพระเดชพระคุณสืบไป

อนึ่ง การทูลเบิกกราบถวายบังคมลานั้น ตามแบบที่ข้าพระพุทธเจ้าได้
ทราบเกล้าฯ เคยมีดอกไม้รูปเทียน แลขึ้นคำกราบบังคมทูลเบิกว่า “ดอกไม้
รูปเทียนของข้าพระพุทธเจ้า (ออกชื่อ) ขอพระราชทานกราบถวายบังคมลา
กลับไปบ้านเมือง ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ” ดังนี้

แต่การที่ต้องมีดอกไม้รูปเทียน มีด้วยเหตุใด แลทูลหรือแขกเมือง

(๑) ศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทย

ต่างประเทศ แลหัวเมืองประเทศราชชั้นใดควรมีดอกไม้รูปเทียน แลชั้นใดไม่ควรมี แลควรขึ้นข้อความนำกราบบังคมทูลเบิกลาประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราโชวาท เพื่อได้เป็นแบบแผนสืบไป

อนึ่ง ข้าราชการหัวเมืองที่กราบบังคมทูลมา ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตมาแต่ก่อน เห็นบางคราวมีดอกไม้รูปเทียนบ้าง ไม่มีบ้าง การต่อไปจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีฤๅด ฤๅจะควรประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราโชวาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า **พระยาศรีสหเทพ**
ราชปลัดทูลฉลอง

(สำเนา)

พระราชหัตถเลขาพระบรมราชาธิบาย

ที่ ๘๕/๗๑๔

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๖ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙

ถึง พระยาศรีสหเทพ

ด้วยได้รับหนังสือที่ ๑๔๔/๔๑๓๗ ลงวันวานนี้ ตอบรับแบบการทูลเบิกแขกเมืองที่ได้ส่งไปให้ กับข้อความแนะนำในการทูลเบิกกราบบังคมทูลว่า อย่างไรก็ตามควรมีดอกไม้รูปเทียน อย่างไรไม่ต้องมีนั้น

เรื่องดอกไม้รูปเทียนกราบบังคมทูลนี้ เคยสังเกตมาว่าใช้แต่เฉพาะผู้ว่าราชการ กรมการหัวเมืองซึ่งจะออกไปอยู่หัวเมืองนาน ๆ

ซึ่งตามกฎหมายบังคับว่า มิได้มีท้องตราให้หา จะกลับเข้ามากรุงเทพฯ ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ผู้ว่าราชการเมืองกรมการที่เข้ามารับตำแหน่งแล้วจะกลับไป ฤมาด้วยข้อราชการอย่างหนึ่งอย่างใด แล้วจะกลับไปฯ อย่างไม่มีกำหนด กลับ ต้องมีดอกไม้รูปเทียนกรวยบังคมลา แต่ถ้าเป็นข้าหลวงออกไป ราชการ เช่นชำระความผู้ร้าย ซึ่งแต่ก่อนข้าหลวงเกือบจะออกไปแต่เฉพาะ เรื่องผู้ร้ายเท่านั้น ดังนี้ไม่ต้องมีดอกไม้รูปเทียน ฤจะว่าอีกนัยหนึ่ง ถ้าผู้ใด ได้รับตำแหน่งราชการซึ่งจะออกไปประจำอยู่หัวเมืองช้านาน ผู้นั้นต้องมี ดอกไม้รูปเทียนกรวยบังคมลา ถ้าเป็นแต่ข้าหลวงออกไปเฉพาะ ราชการจร ไม่มีตำแหน่งในหัวเมือง ไม่ต้องมีดอกไม้รูปเทียน

แต่ถ้าจะเทียบด้วยการทุกวันนี้ ข้าหลวงแปลกกว่าแต่ก่อน คือ เป็น ข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าหลวงผู้รักษาเมือง ข้าหลวงมหาดไทย ข้าหลวงคลัง เหล่านี้ ถ้าจะว่าตามแบบเก่า เรียกว่าข้าหลวงไม่ได้ เป็นคนที่อยู่ในจำพวก ที่ต้องมีดอกไม้รูปเทียนกรวยบังคมลา

ถ้าเป็นข้าหลวงออกไปหัวเมือง เช่น พระโกษาอศิตหากออกไป เมืองไทรบุรี พระโปรตินิกัษณูรักษ์ ขึ้นไปตรวจสายโทรเลขเช่นนี้ ไม่ต้องมี ดอกไม้รูปเทียน

เว้นไว้แต่มีตัวอย่างแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่ง ในพวกข้าราชการหัวเมือง ซึ่งได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาเฝ้าได้ ไม่ต้องมีท้องตราให้หา ซึ่งมี แต่น้อยคน มักเป็นหัวเมืองใกล้ๆ เช่นรัชกาลที่ ๔ พระยาดำรงราชพลขันธ์ บิดาพระยามหาโยธา แผ่นดินปัจจุบันนี้ พระยาสมุทรบูรณูรักษ์ (เนตร) พระยานครไชยศรี (จ้อย) เป็นต้น เช่นนี้ไม่ต้องมีดอกไม้รูปเทียนกรวยบังคมลา ฤไม่ต้องกราบถวายบังคมลาเลยทีเดียว เป็นไปๆ มาๆ

แต่ผู้ที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้มาได้เช่นนี้เหมือนกัน แต่เป็น หัวเมืองไกล เช่น พระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) เมื่อจะกลับไปเขาก็มีดอกไม้ รูปเทียนกรวยบังคมลา

จึงควรสันนิษฐานว่า ข้าราชการผู้ใดมีตำแหน่งราชการอยู่ในหัวเมือง จะกลับออกไปประจำรักษาราชการ ผู้นั้นต้องมีดอกไม้รูปเทียน เว้นไว้แต่ผู้ที่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเนื่อง ๆ แลผู้ซึ่งไปราชการจรแล้วจะกลับมา เช่น พระยาศรีสหเทพ ขึ้นไปตรวจราชการ มณฑลลาวเฉียงดังนี้ ไม่ต้องมีดอกไม้รูปเทียนกราบถวายบังคมลา

อนึ่ง วิธีทูลเบิกถวายดอกไม้รูปเทียนกราบถวายบังคมลานั้น ไม่ว่าจะ แยกเมืองประเทศราชทุกหัวเมืองชั้นใน เริ่มกราบทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ดอกไม้รูปเทียนของข้าพระพุทธเจ้า (ออกชื่อ) ขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย กราบถวายบังคมลา ออกไปรักษาราชการบ้านเมือง ออกไปรับราชการบ้านเมือง ออกไปบ้านเมือง ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ”

คำรับรับสั่งแลคำกราบบังคมทูลในเวลาแยกเมืองประเทศราช กราบถวายบังคมลา ทั้งแยกทั้งลาว เมื่อมีพระราชดำรัสแล้ว ต้องทูลรับว่า “ข้าพระพุทธเจ้า ขอรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ” เหมือนอย่างเมื่อแรกเฝ้า แต่เมื่อจะนำข้อความซึ่งแยกเมืองให้กราบบังคมทูลพระกรุณา เปลี่ยนใช้แต่เพียง “ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า (ออกชื่อ) ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า (ข้อความ) ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ”

อนึ่ง ถึงเป็นข้าราชการที่ไม่ใช่แยกเมืองก็ดี แต่จะกราบบังคมทูลด้วยวาจาตนเองไม่ได้ ปลัดทูลฉลองรับรับสั่งอีกต่อหนึ่งแล้ว คำรับนั้นใช้ “พระพุทธเจ้าข้า ขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม” ตามธรรมเนียม แต่เวลาที่จะนำข้อความขึ้นกราบบังคมทูล ต้องใช้ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ทุกครั้ง

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

พระบรมราชวินิจฉัย

เรื่องพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้าลูกหลวงเอก

ร.๕ ทรงพระราชวินิจฉัย ให้นำถวาย

ข้าพระพุทธเจ้า นายกุหลาบ ขอพระราชทานคัดลอกพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้ากรุงเก่า ซึ่งได้รับลอกต่อมาจากฉบับกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสนั้น ทูลเกล้าฯ ถวายประดับพระบารมีในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

หนังสือเรื่องนี้ นายกุหลาบอ้างว่าเป็นของเจ้าพระยาอภัยมนตรี ครั้งกรุงเก่าแต่ส่งสัยกันว่า นายกุหลาบเที่ยวคัดเก็บความจากหนังสืออื่นๆ มาเรียบเรียงเอาเอง แล้วปลอมเอาชื่อเจ้าพระยาอภัยมนตรี แลอ้างว่าเป็นฉบับของกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส กรมหลวงเทเวศร์โรประการนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ก็ทรงพระราชดำริตั้งนั้น เพราะทรงจำสำนวนแลจับข้อที่เคลื่อนไหวคลาดผิดประเพณีได้มาก จึงแกลังทรงพระราชวินิจฉัยเติมให้เห็นโทษของสำนวนปลอม ที่นอกวงเล็บมือเป็นความเดิม ในวงเล็บมือเป็นพระราชวินิจฉัยทรงเติม

เรื่องพระราชพิธีลงทรงเจ้าฟ้าลูกหลวงเอก

กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา

เจ้าพระยาอภัยมนตรี (ผู้เชี่ยวชาญในการเดาการปลอม) รับพระสัญญาทราษโองการใส่เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม ให้ตั้งการพระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าลูกหลวงเอก (พระนามอะไรไม่ทราบ) ตาม

ขัตติราชประเพณีโบราณ สั่งให้เจ้าพนักงานทั้งปวงทุกกระทรวงจัดการตาม
อย่างธรรมเนียมต่าง ๆ นานาครบครัน ฝ่ายเจ้าพนักงานตั้งพระราชพิธีมณฑล
บนพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท ภายในพระที่นั่งสรรเพชญมหาปราสาท
นั้น ตั้งพระแท่นสุพรรณเบญจา (ชั้นกู่แฝงแรแลขุ้มใหญ่น้อย) หุ้มทองคำ
จำหลักลายกุดั่นทั้งสรรพางค์ สถิตภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ๙ ชั้น (อันแล้ว
ด้วยทองคำจำหลักสรรพางค์ถมราชาวดีประดับด้วยเนาวรัตน์) อยู่ท่าม
กลางพระมหาปราสาท ภายในเป็นพระแท่นทรงประทับออกทัก (แลผูก)
ถามแขกเมืองใหญ่ แลเมืองประเทศราช ถวายบรรณาการแลสุพรรณhirัญ
มาลามาลัยตาม (จาริตนครบาลเวลาจะเสด็จขึ้นลง ต้องประทับในโกศกลม
ยอดเหมบุษบกพุ่มทรงข้าวบิณฑ์ มีเทพนมพรหมพักตร์ทองคำจำหลักลาย
กุดั่นสรรพางค์ กาบพรหมสร กลีบบุษบงบวรลงยาราชาวดีประดับ
เนาวรัตน์เหมือนพระเกรินโกยตะพานาค) บนพระแท่นเบญจานั้น ตั้ง
พานทองคำสองชั้นจำหลักลงยาทั้งสรรพางค์รองรับพระพุทธปฏิมากรพระ
ชัยทองคำ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุองค์ ๑ ยังข้างฝ่ายขวาพระแท่นเบญจา
นั้นเล่า ตั้งพระที่นั่งอัฐทิศ ๆ นั้น ตั้งพระพุทธปฏิมากรห้ามสมุทร (หุ้มด้วย
ทองคำทรงเครื่องต้นถมยาราชาวดีประดับด้วยเนาวรัตน์มีค่า) องค์ ๑ ยังข้าง
ฝ่ายซ้ายพระแท่นเบญจานั้นอีกเล่า ตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐ ๆ นั้น ตั้งพระพุทธ
ปฏิมากรนาคปรก (เครื่องทรงแลนาคจำหลักลายถมยาราชาวดีกุดั่นทั้ง
สรรพางค์) องค์ ๑ แต่ที่หน้าพระแท่นเบญจาออกมาห่าง ๒ ศอก (๕ นิ้ว ๒
กระเบียด) ตั้งเตียงแว่นฟ้า (ประดับกระจก พนักงานถักหวาย มีเสาแล
เพดานระบาย ๓ ชั้น ขลิบทองคำ) มีเครื่องนมัสการทองคำ (จำหลักสรรพางค์)
สำหรับใหญ่ (พานพุ่มดอกไม้ปากกว้าง ๑ ศอก ๕ นิ้ว พานข้าวตอกปากกว้าง
๑ คืบ ๑๐ นิ้ว เชิงเทียน เชิงธูป สูง ๑ ศอก ๑๑ นิ้ว ให้ทำขึ้นใหม่ให้สมกับ
พระแท่นแว่นฟ้าใหญ่) แลมีเทียนชัย เทียนฤกษ์ เทียนเท่าพระชั้นชา รวม
เทียน ๓ เล่ม ตั้งหน้าเตียงแว่นฟ้า (ยาวสั้นเท่าใดหาทราบไม่) ถัดเทียนชัย

ออกมาห่าง ๔ คอก (คืบ ๒ นิ้ว กับกระเบียดหนึ่ง) ตั้งเตียงจุกสิงห์ปิดทอง (คำแปลว มีใช้จำหลักลายกุดั่นสรรพางค์) ตั้งพานทองคำ ๒ ชั้น เชิงครุฑปาก แฉกจำหลักเป็นรูปเทพนมรองรับพระราชลัญจกร (คำราชลัญจกรนี้ ในปัจจุบันยังหาได้เรียกไม่ แต่เห็นว่าภายหลังจะเรียกจึงเรียกไว้) ๕ ดวง คือ ตรามหาโลโต สำหรับประทับพระราชสาส์นจิมก่องกรุงปักกิ่ง ตราনারายณ์ ทรงครุฑเป็นพาหนะสำหรับประทับพระราชสาส์นไปในทิศเหนือ (ตราดวงนี้เป็นตราครั้งประจําเมือง แต่ถ้าไม่รู้จักจะใช้ขาดก็ได้ เป็นแต่ลายขาดหรือไป หนึ่งหนึ่ง) แลตราหงส์อยู่บนพิมาน สำหรับประทับพระราชสาส์นไปในทิศ ตะวันตก แลตราสังข์อยู่ในปราสาท สำหรับประทับพระราชสาส์นไปใน ทิศใต้ (แต่อีกดวงหนึ่งนั้นหายเสียนี้ก็เดาไม่ถูก คงแต่ ๔ ดวง) รวมอยู่ใน พานเดียว ถัดมามีเตียงไม้สิบสองประดับกระจก (ไม่เคยมี ก็ให้เอาแว่นฟ้า ชั้นต้น ที่ตั้งโกศศพมาใช้แทน) ตั้งเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้า ตั้งหน้า พระแท่นเบญจา (ทองคำจำหลักลายกุดั่นสรรพางค์) พระมหาเศวตฉัตรนั้น คือ พระมหามงกุฏ ๑ พระแสงขรรค์ ๑ ธารพระกร ๑ ฉลองพระบาทเชิงอน กระทบนาค ๑ (เหมือนเกือกเสี้ยววงที่เขียนหลังบานประตู) พระสังวาล มหานพรัตน์ ๑ (เพราะแต่ครั้งโน้นท่านเชอะกัน ไม่รู้ว่าอะไรเป็นเบญจราช กกุฎภัณฑ์) เบื้องซ้ายพระแท่นเบญจา ตรงหน้าพระที่นั่งภัทรบิฐนั้น ตั้ง เครื่องมหาพิชัยสงครามทั้งห้าคือ พระมหามาลา ๑ พระแสงศร ๑ แต่ก่อน ใช้เล่มเดียว จะเป็นพรหมมาศ ประลัยवाद อัคนีवाद อันใดเดาไม่ถูก) พระแสง ง้าว ๑ พระแสงหอก ๑ พระแสงขอ ๑ เบื้องขวาพระแท่นเบญจาตรงหน้า พระที่นั่งอัฐทิศนั้น ตั้งเครื่องมหาพิชัยยุทธนาการ คือ ธงธูช พระครุฑ กระบี่ มีต่าง ๆ นานา (ก็ค้น ฐปร่างอย่างไรให้เจ้าพนักงานนึกเอาเถิด) และโล่เช่น เกาทัณฑ์ธนู หมู่สรรพาวุธทั้งปวง (อะไร ๆ ก็ได้ ต่าง ๆ นานา มากองให้ท่วม ศิระษะ) ที่ตรงหน้าพระแท่นเบญจา (ทองคำจำหลักลายกุดั่นสรรพางค์) ออก มาห่างเตียง เครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ ต่อออกมาอีกนั้น ตั้งบันไดแก้ว

พาดพระแสงปราบณรงค์พ่าย ๑ พระแสงขรรค์ชัยศรีศักดิ์เดช ๑ (พิเศษสุริย
อังกอมรอินทร์) พระแสงดาบบาดตราใจเพชร ๑ พระแสงของ้าว ชื่อเจ้าพระยา
แสนพลพ่าย ๑ (อันพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงกระทำยุทธหัตถี
กับพระมหาอุปราชารามัญมีชัยชนะ) พระแสงดาบคาบป็นค้าย ๑ (อันพระบาท
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงคาบป็นค้ายรามัญ ซึ่งมีคำทำนายว่า ภายหน้า
จะเรียกแต่ค้ายเพราะตื่น) พระแสงปืนนกสับยาวเจ็ดคืบ ชื่อพระแสงข้าม
แม่น้ำสโตง ๑ (อันพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงยิงสุกรรมา นาย
ทัพรามัญตาย) พระแสงขันทองมณีสีขาว ๑ พระแสงขันทองขี้เหล็ก ๑ (พระองค์
นี้ยังไม่มี ให้เจ้าพนักงานทำ เมื่อเชษฐต่างว่าเอาเถิด) พระแสงของอกลเม็ด ชื่อ
พระแสงดีช้างล้ม ๑ (อันพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงดีช้างข้าศึก
รามัญล้ม) หน้าบันไดแก้วออกตั้งพระแท่นถนมหาตบครองรับพระมหามาลา
(แปลเมตขาว เครื่องลงยาราชาวดีประดับเพชร พระมอลามหาจักรี พระ
มอลาแก้ว) เส้าสูง เส้าสะเทิน พระมหามอลาเบียง ๑ พระยี่กา ๑ พระชฎา
เดินหน ๑ แลพัดวาลวิชนี (อันเอาไปนับว่าเป็นราชาภักดิ์นั้นไม่ถูก)
พระสังวาลมขยม ๑ พระสังวาลดอกหมาก ๑ พระประหล่ำ ๑ (แลพระเต้า
ประดับทับทิมสำหรับผูกข้อพระกร) พระประคำรณยุทธ ๑ พระธำมรงค์
วิสุทธิสงคราม เก้ายอด สามยอด ต่อหน้าพระแท่นเบญจา ออกมากลาง
หน้ามุขพระมหาปราสาทนั้น ปู่พระสุจหนี่หักทองขวางเทศ (ซึ่งข้าพระพุทธเจ้า
หาทราบว่าเขาเรียกกันว่า ราชอาณาจักร หรือราชอาณาจักรไม้นั้น) แล้วตั้งเครื่อง
อนันตราชูปโภค มีพานพระขันหมากสองชั้น (อย่าให้ใช้พานพระขันหมาก
ชั้นเดียว เพราะของไม่เคยมี จะต้องทำใหม่ลำบาก พานนั้น) ทองคำลงยา
ราชาวดีเชิงจำหลักรูปครุฑจับนาคราชประดับพลอยต่างสี ๑ พานพระ
สุพรรณศรีทองคำลงยา ๑ (ให้ช่างทองเร่งทำพานรองขึ้นใหม่) พานทองคำ
รองพระร่วม ๑ (ให้เบิกทองคำให้ช่างทองทำพานใหม่ให้ปากกว้างคอกหนึ่ง
พระร่วมจึงจะลงได้) แลพระสุพรรณราชทองคำประดับ ๑ (เนาวิรัตน์รอง

พานจำหลักลงยาเชิงเป็นรูปครุฑหลายเทพนม) พระคนที่ทองประดับ ๑ พระเต้าบุษบง ๑ พระเต้าเบญจคัพย์ ๑ พระเต้าพระครอบ ๑ (สำหรับทำอะไร ต้นหมายผู้รับสั่งยังหาเคยพบไม่ทั้งสิ้น) แต่ล้วนทองคำประดับถมยาทั้งสิ้น แลเครื่องราชูปโภคต่างๆ นานา (อะไรบ้างก็ไม่ทราบ ตามแต่จะหาหีบได้) ตั้งพร้อมครบครันตามที่ ตามทาง ตามอย่าง (ตาม) ธรรมเนียมแต่ก่อนมา ฝ่ายข้างมุขด้านเหนือพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทนั้น ตั้งพระแท่นจุมูกสิงห์ปิดทองคำเปลว (มีโข่ทองคำจำหลักลายกุดันสรรพวงค์) ตั้งพระอิศวรองค์ ๑ พระอุมาองค์ ๑ พระพิฆเนศวรองค์ ๑ รวม ๓ องค์เคียงเคียงกัน (พระเป็นเจ้าทั้งนี้ ดูเหมือนในพงศาวดาร มีเครื่องต้นทองคำจำหลักลงยาแต่ลืมไป หาไม่จะอ่อยยตีไม่ทันดู) ฝ่ายข้างมุขด้านใต้พระมหาปราสาทนั้น ตั้งพระแท่นจุมูกสิงห์ ตั้งพระนารายณ์องค์ ๑ พระลักษมีองค์ ๑ พระมเหศวรองค์ ๑ รวม ๓ องค์ตั้งเคียงเคียง มีเครื่องสักการบูชา ข้าวตอกดอกไม้ ถวายทั้ง ๒ แห่ง หน้าพระแท่นพระนารายณ์ออกมาห่าง ๔ ศอก (กับอนุกระเบียด ๑) ตั้งเคียงลาประดับกระจก บนเตียงลาดังพระเต้าประทุมนิมิต พระเต้าดินปั้นเป็นรูปพรหม ๔ หน้า ได้มาแต่สุโขทัย พระเต้าทองคำ พระเต้านาก พระเต้าเงิน พระเต้าศิลา.....บัลลังก์ (ซึ่งเป็นของแต่ครั้งนางมณฑิมาหญิงน้ำทิพย์ในทวารวยุคนั้น) พระเต้าศิลาอ่อนมาแต่กรุงลังกา พระเต้าหยกมาแต่กรุงจีน (พระเจ้าฮั่นโกโจทรงยินดีมา) แลพระครอบเบ็กไพโร พระครอบชัยฤกษ์ พระครอบสัมฤทธิ์โตสามก่า ชื่อพระประทุมราชา รูปพรรณจุดดอกบัวบาน มีกลีบ ๑๐๘ กลีบ เป็นของพระเจ้าประทุมสุริยวงศ์กรุงกัมพูชา พระมหาสังข์ทักษิณาวรรต ๑ (ที่ขุดได้ แต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง เมื่อแรกสร้างกรุง) พระสังข์ขุดราวัญ ๒ พระสังข์แก้วผลึก ๑ พระสังข์ศิลาบัลลังก์มาแต่สิงหลลังกา พระสังข์แก้วเจียรไนมาแต่กรุงปักกิ่ง ๑ (ซึ่งพระเจ้าถังไทจง คือหลี่ซื่อปิ่นทรงยินดีมา) พระสังข์ทอง นากเงิน กิกสามองค์ หน้าพระแท่นพระอิศวรนั้น ตั้งเครื่องมณฑลพิธีพิธีกรรม

บ่าววงตามไสยเวทเวททางคัสตราคม พร้อมทุกประการ (จะเป็นอะไรบ้าง ไม่ทราบ นึกไม่ออก กระเบื้องถ้วย กะลาแตก อะไรก็เอาเถิด) หลังพระแทน เบญจามหาเศวตฉัตรนั้นตั้งพระแทนแว่นฟ้าองค์น้อย (ที่สำหรับใช้การตั้งกรม เจ้านาย) แล้วตั้งหม้อน้ำพระพุทธรูปิตรแลบาตรแก้วสมเด็จพระสังฆราช แลบาตรดินเนาโลหะ (ให้เร่งคิดตำราดินเนาโลหะขึ้นใหม่ให้ทันราชการ) ตามมুমุขพระมหาปราสาทชั้นใน ริมฝ้านั้น ตั้งต้นดอกไม้ทองคำแลต้นไม้เงิน เป็นแถวเรียงไปตามฝาผนัง ตามหว่างช่องพระบัญชาชั้นนั้น ตั้งเศวตฉัตรคัน แลกำพุทของคำประดับพลอย ซ้าย ๔ คัน ขวา ๔ คัน เรียงรายไป (แต่เศวตฉัตร ทั้ง ๘ นี้ไม่เคยมีมาแต่โบราณ ให้กรมอภิรมณ์เร่งทำขึ้นใหม่) ต่อมาตั้งมยุรฉัตร คันแลกำพุทระบายทองทั้งสิ้น ตั้งซ้าย ๔ คัน ขวา ๔ คัน (มยุรฉัตรรูปพรรณฉันใด ให้เอาเอาเถิด ทำขึ้นให้ทันราชการ) แลตั้งอภิรมชুমสายธงสามชายแลธงทอง (รูปร่างอย่างไร ใครไม่รู้จักก็ซังมึงเป็นไร) พัทณี พัดโบก จามร ขอนตะวัน บังสุรย์ บังแทรก (อันเครื่องสูงเหล่านี้ รูปร่างอย่างไร อะไรเรียกอย่างไร จะเอาไปก็เหลือกำลัง) อันเครื่องสูงเหล่านี้ แต่ล้วนทองแดงหุ้มคัน แลกำพุ แลยอดทั้งสิ้น เครื่องสูงเหล่านี้ตั้งบนฐานไม้จำหลักลายสรรพางค์วางเรียงราย ไปในพระมหาปราสาททุกช่องบัญชา (พอให้กร ๆ เล่น ตามที่จะมีที่ตั้งฤกษ์ไม่มี ซังเป็นไร) ที่ผนังพระมหาปราสาทนั้น ประดับพระแสงทวนทองพุสีต่างๆ (สีอะไรบ้าง ให้นึกเอาเถิด สีสรรพคัมมิฤกษ์ไม่ ให้อยอมเอาใหม่หลาย ๆ สี) แลหอกง้าว กระบี่ เกาทัณฑ์ สรรพคัสตราวุธทุกสิ่งทั้งสิ้น เป็นสง่างามตาม ราชอิสริยยศพระมหากษัตริราชเจ้าแต่ปางก่อนมา (ใครอย่าได้นึกว่า ข้าพเจ้าผู้ต้นหมายนึกเอาเองเลย แม้นไม่จริงถวายพระอาญา) ตามช่อง พระบัญชาพระมหาปราสาทนั้น แขนงพวงพุจามริสีเศวตทุกช่องพระบัญชา (เป็นการวิเศษกว่าแต่กาลก่อนไม่เคยมี จะได้เหมือนนิมานที่เขียนตามวัด) ที่มุขเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์พระมหาปราสาทนั้น ตั้งพระแทนบุษบก ทองคำ (ทำขึ้นใหม่ แล้วให้เกณฑ์คลังทองมาเฝ้าอยู่อัตรา หาไม่จะถูกขโมย)

ในหน้ามุขโถง ๆ (ให้เร่งก่อสร้างขึ้นใหม่) นั้น ตั้งเครื่องสังเวทยเทพดาการพลี
 บัตร ๙ ชั้น ซี่พ้อพราหมณ์ประจำอยู่ ๔ ทิศ พระแท่นบุษบก (ให้ผิดกับการ
 แต่ก่อน ๆ...ที่เคยใช้โหรบุษมานั้น) แต่ที่บนหน้าฉานชานชลาพระมหา
 ปราสาทนั้น ปลุกพลับพลายกเป็นจตุรมุข หลังคาตาดผ้าแดงลายทองดาว
 กระจาย มีช่อฟ้าหางหงส์นาคสะดุ้ง แต่มุขหลังนั้นกั้นม่านลายทองทรงข้าว
 บิณฑ์ (มิใช่แผ่ลวดให้ใช้ผ้าท่มนอนลายเขียนทองแทนเอาก็ได้) เป็นที่ทรงพัก
 เปลื้องพระเครื่องต้นแลเครื่องทรง เปิดโถงเต็มขนาด เป็นพลับพลาทรง
 ประทับเปลื้องเครื่องในเวลาเสด็จมาทรงฟังพระสงฆ์เจริญพระปริตร ตาม
 ทิมดาบคดบนชานชลาพระมหาปราสาทนั้น มีเครื่องบรรเลงไม้บัณเฑาะว์
 พิณสามสาย (ให้หมายขึ้นไปถึงพระอินทร์ ณ ดาวดึงส์พิภพให้ส่งเบญจสิขร
 เทพบุตรลงมาติด อย่าให้เสียราชการได้) โหรพราหมณ์คอยถวายเสียงอยู่ที่
 ทิมดาบคดซ้าย แต่ที่ทิมดาบคดขวานั้น มีเครื่องดุริยางค์ดนตรีเครื่องสังข์กลอง
 ชชนะคอยประโคมถวาย เมื่อพระฤกษ์มงคลกาล ตามเส้าที่ทิมดาบคดทั้งสอง
 แดงนั้น ผูกเครื่องพิชัยยุทธ์พิชัยสงครามพร้อมทุกประการ (ให้เจ้าพนักงาน
 สรรพยุทธ์เอาอาวุธออกเสีย ให้เหลือแต่ฝักหาไม่ให้เกิดขบถขึ้น) ในระหว่าง
 กลางทิมดาบคดหน้ามุขเด็จชั้นล่างนั้น ตั้งกลาบาตพลีกรรมบวงสรวงเทพดา
 ๘ ทิศ (แต่ก่อนมาใช้เรียกคนยืนถืออาวุธในราชวัติรั้วซ้าย ว่ายืนกลาบาตไม่
 ถูก แต่ที่ถูกจะมีเรียกอะไร หาทราบไม่) หลังทิมดาบคดนั้น ปลุกโรงศาลา
 ไหญ่ ๒ หลัง เป็นที่พักพระราชวงศานุวงศ์แลเจ้าประเทศราชหลัง ๑ เป็นแบบ
 ตั้งขึ้นใหม่ ให้เจ้าประเทศราชนั่งกับเจ้านายเอาอย่างที่จะมีไปภายหลัง เจ้า
 ฝรั่งมา เห็นเคยนั่งกับเจ้านาย แต่หลังในเป็นที่พักข้าทูลละอองธุลีพระบาท
 หลัง ๑ เป็นการแต่งโดยประณีตบรรจงงดงาม (ตามเส้าให้พันผ้าขาวผ้าแดง
 ชายพาดนเป็นระบาย ตรงเส้าให้ผูกธงช้างแลเอาใบไม้มาทำเป็นเฟื้องแขวน
 พันในที่ทั้งปวงตามเคย) แต่โรงพระราชพิธีซี่พ้อพราหมณ์ ทั้งที่ท้ายโรงป็น
 พระพิรุณเป็นที่พราหมณ์เข้ามณฑลประชุมที่นั้น ก่อนการพระราชพิธี ๗ วัน

(รวมเป็นพราหมณ์ต้องทำพระราชพิธี ๑๕ วัน ดูแต่ดารักดีซึ่งแกเป็นไร) การในพระราชฐาน ก็ตกแต่งสะอาดสะอาดอันรจนาพิจิตรต่างๆ ไปด้วยสรรพวิเศษ

ที่ทำน้ำนั้น เจ้าพนักงานทำการผูกแพไม้ไผ่ มาประทับที่ท่าพระฉนวนน้ำประจำท่าवासกรี บนหลังแพไม้ไผ่นั้น ทำเป็นมณฑปปรจนา ทำด้วยไม้อุทุมพรแลไม้ชัยพฤกษ์ หลังคาพระมณฑป (ซึ่งทำด้วยไม้มะเดื่อนั้น) เป็นดั่งยอดบุษบก แต่หุ้มผ้าขาวมีกระจังแลกรอบเป็นลวดลายเครือวัลย์ ทำด้วยไม้มะเดื่อ ปิดทองตามลายทั้งสิ้น พระมณฑป (ไม้มะเดื่อ) นั้น ตั้งอยู่ท่ามกลางแพไม้ไผ่ ระหว่างในกลางพระมณฑป (ไม้มะเดื่อ) หลังแพนั้น มีช่องเป็นกรงที่สงน้ำ (อันเจ้าเงาะอยู่ในภายในพระมณฑป (ไม้มะเดื่อ) ที่พื้นกรงปูด้วยกระดาน ข้างกรงล้อมด้วยซี่กรงไม้จริงชั้นหนึ่ง แล้วถึงตารางไม้ไผ่อีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงมีร่างแหอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า ไซเพชร (มีไซ่ข่ายเพชร) แล้วจึงถึงผ้าขาวไทยกรชั้นนอก ผ้าขาวเทศกรห้อมอีกชั้นหนึ่ง ข้างในร่างแห แต่ชั้นที่สุดหุ้มด้วยผ้าขาวมาแต่เมืองเทศ มีกระดานเรียบรอบนอกเสมอพื้นกรงพอดคนลงไปยืนได้ ๔ มุมกรง ภายในกรงนั้นก็กรุผ้าขาวเทศรอบกรง ถึงชั้นล่างกันกรงด้วย แต่ข้างกรงด้านตะวันออกนั้น มีบันไดทอง (คำจำหลักลายกุดั่นสรรพางค์ ประดับเนาวรัตน์) ด้านตะวันตกนั้นมีบันไดเงิน (จำหลักสรรพางค์) แต่ด้านใต้ริมหน้าพระฉนวนน้ำประจำท่าवासกรินั้น ทำเป็นอัมจันทร์หุ้มผ้าขาวมาแต่เทศ บนอัมจันทร์ชั้นบนนั้น ทำเป็นรูปดอกบัวบานดอกหนึ่ง จีบด้วยผ้าขาวเทศสำหรับรองฝ่าพระบาทยุคล เมื่อหยุดประทับปากกรง (ให้คล้ายพระพุทธรองค์) ข้างอัมจันทร์ลาดผ้าขาวนั้น มีราวหุ้มขาวสองข้างอัมจันทร์ สมมุติเรียกว่าบันไดแก้ว ในพระมณฑป (อันทำด้วยไม้มะเดื่อ) ด้านเหนือนั้น ไม่มีบันได เป็นที่ว่างเปล่าอยู่ จึงตั้งพระแท่นแว่นฟ้า ๒ ชั้น (หุ้มทองคำจำหลักลายกุดั่นสรรพางค์) สำหรับเป็นที่ทรงสงสนานน้ำมูรธาภิเศก หน้าพระแท่นแว่นฟ้าต่อมาตั้งพระแท่นจุมูกสิงห์ รับประทานทอง

คำว่าแว่นฟ้าสองชั้น ที่รองรับผลมะพร้าวห้าวอก ปิดทอง ปิดนาก ปิดเงิน แล
 รูปสัตว์ กุ้งทอง กุ้งนาก กุ้งเงิน ปลาทอง ปลานาก ปลาเงิน ใส่รวมอยู่ใน
 พานทองคำด้วยผลมะพร้าวห้าวนั้นด้วยกัน (แต่พานนี้เห็นจะต้องให้ช่างทอง
 ทำใหม่เหมือนกัน เพราะจะต้องใหญ่มาก) บนพระแท่นจุมูกสิงห์ด้านเหนือ
 นั้น ตั้ง พระครอบ ใส้ใบมะตูม ใบชัยพฤกษ์ ใบเสนียด ใบส้มป่อย
 ใบเงิน ใบทอง แลพระครอบพระเต้าพระสังข์ต่าง ๆ ที่เชิญแบ่งมา แต่พระ
 มหาปราสาทนั้น (พระเต้าแบ่งเหมือนพระสงฆ์ เพราะจะรดน้ำพิธีเสียหมด
 จะไม่มีอะไรอดต้นไม้) หน้าพระแท่นจุมูกสิงห์ต่อมา ตั้งเตียงลารองพาน
 ทองคำปักพุ่มข้าวตอก ดอกไม้ ปักเทียนชัย เทียนฤกษ์ เทียนเท่าพระชั้นชา
 (จะบูชาใครก็ไม่ทราบ รับสั่งเช่นนั้น แต่เทียนนั้นเล่มอยู่ข้างโตกว่าเตียง
 ให้กลิ้งเท่าไม้ไว้สำหรับปักด้วย) เพดานพระมณฑปลาดผ้าขาว มีดาวกระจาย
 เขียนลายทองทุกช่องคูหา (ซึ่งมณฑปมีคูหา ๔ ทิศ เป็นประตู นี้เป็นอย่าง
 ซึ่งคิดขึ้นใหม่ให้) ห้อยพู่จามรี ตามคูหาหน้าซุ้มทั้งสิ้นที่เป็นประตูพระมณฑป
 ทุกช่อง เพดานกลางพระมณฑป แขนงพระมหาเศวตฉัตร ๕ ชั้น (เรียกพระ
 มหาเศวตฉัตร แต่ก่อนเคยใช้แต่ ๙ ชั้น ครั้งนี้ให้เรียก ๕ ชั้น ว่ามหา ด้วย
 จะได้สมกับที่คนเซอะ) มีพู่ทองคำห้อย ๔ ด้าน พระมหาเศวตฉัตร เรียกว่า
 สุวรรณมาลัย (แต่จะทำเป็นดอกอะไร ให้นึกเอาเถิด) พระมหามณฑปนั้น
 มีฝาเรียบเรียงตามมุมทั้ง ๔ ด้าน ด้านกลางพระมณฑปนั้น ทำเป็นซุ้มประตู
 คูหาราห์ มีม่านสองไข กรองด้วยด้ายขาวปักทองเป็นช่อดอกไม้ร่วง (ถ้าจะ
 กรองใหม่ไม่ทัน ให้ซื้อของฝรั่งมาปักทองเขาก็ได้ ฤๅไม่เช่นนั้น ให้ใช้ผ้าปักทอง
 แล่งเขาก็ได้) ตามมุมพระมณฑป ข้างนอกมีราชวัติทรงเครื่อง ทำด้วยไม้
 จริงจำหลักปิดทองคำเปลว (มิใช่หุ้มทองคำจำหลักลายกุดั่น) ล้อมสามรอบ
 มีฉัตรทองล้อมพระมณฑปชั้นหนึ่ง ฉัตรนากชั้นหนึ่ง ฉัตรเงินชั้นหนึ่ง (ปักให้
 ดีถึงสามชั้น อย่าให้ฉัตรเบียดกันได้) พรหมณ์ปโรหิตวิทยากรยั้งพระแท่น
 แว่นฟ้าภายในมุมทรงทั้งสิ้นด้าน ร่องน้ำกรดน้ำสังข์บูชาเทพดาถวายชัยมงคล

(แทนแว่นฟ้าไข่มุก ให้ทหารในเรือทำขึ้นใหม่ให้ทันราชการ) ราชวัติชั้นต้น มีราชบัณฑิตโหรพราหมณ์แต่งกายพรรณ (พรรณให้อ่านว่า พระธนะ จึงจะ เพราะ) ฝูงขาวใส่เสื้อครุยสำรดทอง ใส่พอกเกี้ยวดอกไม้ไหวทอง มือถือ ดอกบัวนั่งพับพวงเชิงอยู่สามด้าน ๆ ละ ๖ คน (แต่ดอกบัวนั้น จะเป็นการทำ ด้วยกระดาศมิชันทะเกาข้างใน ฤตดอกบัวจริงขอตรงดูก่อน) ราชวัติชั้นกลาง มีทหารนั่งถือทวนพู่จามรีด้ามหุ้มทอง นั่งอยู่ทั้งสามด้าน ๆ ละ ๑๐ คน (ทวนทอง ๓๐ เล่มนี้ ให้ช่างทองหุ้มขึ้นใหม่ให้ทันราชการ ไม่ต้องจำหลัก ลายกุดันสรรพวงค์) หว่างราชวัติชั้นนอก มีทหารนั่งถือดาบไล่ทั้งสามด้าน ๆ ละ ๑๕ คน และมีทหารถือดาบรายริมแพนอกราชวัติทั้งสามด้าน ๆ ละ ๑๖ คน มีทหารนั่งถือดาบเขนนั่งอยู่ริมแพในราชวัติสามด้าน ๆ ละ ๑๖ คน มีทหาร นั่งถือปืนคาบศิลา นั่งอยู่นอกราชวัติทั้งสามด้าน ๆ ละ ๑๘ คน (ให้คล้าย ๆ กับขงเบ้งเรียกลมซึ่งมีในหนังสือพิมพ์สามก๊ก ๔ เล่มในนี้) ทหารทั้งปวงที่ถือ อาวุธนั่งตามแพทุกด้านนั้น แต่ล้วนแต่งตัวใส่เสื้อเสนาภฏ ใส่กางเกงเชิง เจียรระบาศ ใส่หมวกหนังท่ายเทริด (เป็นหมวกอย่างใหม่ แผลงมาจาก "ท่ายเทิด" คือถือเชื่อว่าด้วยอาวุธ แต่แผลงเป็นหมวกก็จะงามดี) ที่แพพระ มณฑป (ซึ่งทำด้วยไม้มะเดื่อ) ด้านใต้ตรงหน้าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี นั้นไม่มีทหารนั่งอยู่ เพราะ (ที่พระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรีนั้น) เป็นทาง ทำ ช่องที่จะเสด็จพระราชดำเนินลงช่องนั้น ๆ อยู่หน้าท่าพระฉนวนน้ำประจำ ท่าวาสุกรี ๆ นั้น มีเรือพระที่นั่งบัลลังก์สีดักหลาดจอดขนานอยู่หน้า (พระ ฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี) สองลำต่อทางที่จะเสด็จลงมาจากพระฉนวนน้ำ (ประจำท่าวาสุกรี) นั้น แต่นอกแพพระมณฑป (ซึ่งทำด้วยไม้มะเดื่อ) นั้นมี เรือพิฆาต เรือชัย เรือรูปสัตว์ต่าง ๆ นานา เรือกระปี่ เรือครุฑ เรือสุรวายุ ภัคษ์ (ซึ่งทรงรักเป็นดวงชีวิต) เรือหงส์ เรือกิ่ง เรือเหรา เรือชัยต่าง ๆ สี่มีครบ เรือแซง เรือตั้ง เรือกัน เรือกระบวนทั้งหลาย รวมร้อยลำ (จำชื่อไม่ได้) ทอด พุ่นล้อมวงเหนือน้ำท้ายน้ำรายรอบล้อมวงพระมณฑป (ทำด้วยไม้มะเดื่อ)

มีพายทองแลพายธรรมดา สำหรับประจำทุกลำเรือ พลพายใส่เสื้อแดง หมวกแดง แต่ในคฤหาญญากลางลำเรื่อนั้น มีนายลำตามบรรดาคักดี นั่งถือแพหางนกยูงประจำทุกลำ และมีพิณพาทย์ซ้องกลองแตรสังข์กลองชนะ กลองโยน (รูปร่างอย่างไรยังไม่มี เห็นจะเข้าค้ำกลองซุ่มที่ใช้กันที่เชียงใหม่ แต่ครั้งนี้ไม่ใช่เช่นนั้น ให้เอาลูกคลี่ใส่ในกลอง แล้วเอาเชือกผูกทุกกลอง แขนงไว้กับกัญญาเรือ เวลาระโคมให้โยนกลองไป ๆ มา ๆ ให้ดังปุง ๆ ฤคลูก ๆ ประจำเรือซัย ๆ ทั้งปวงนั้น มีกลองแขกพิณพาทย์ทุกลำ (ลำหนึ่งให้มีพิณพาทย์ กลองโยน ลำละสำหรับ ๆ ให้มีเรือใส่ลำหนึ่งทุก ๆ ลำรับ) และมีเรือหมอจระเข้ เรือทอดแห เรือชาวประดาน้ำ อยู่ในเรือที่ล้อมวงที่ทำพระฉนวนน้ำ (ประจำท่าवासูกรี) ขึ้นมาหนอยนั้น ปลุกเป็นพลับพลายกลิ้งเครื่องหลังหนึ่งสาม मुख ที่หลังพระฉนวนน้ำประจำท่าवासูกรีเป็นที่พักทรงเปลื้องเครื่องเข้า (จะทรงเปลื้องที่พลับพลาทำพระฉนวนน้ำประจำท่าवासูกรี ๆ นั้นจะเป็นที่เปลื้องเครื่อง) แลเจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่หน้าหลังทั้งปวงพร้อมสรรพ เกณฑ์จัดเอาบุตรข้าทูลละอองธุลีพระบาท ๒๐๐ คน แต่งกายพรรณนุ่งสองปีกลายทองขาวจีบโจงหางหงส์ (ให้ดูกระปุกกระปุยงามดี) ใส่ส้นขี้เพลาปีกกรองทอง (ใหม่ตาประทุม จะได้ห้อยหย่อนร่องแร้งรับกับเสื้อครุย) ใส่เสื้อคู่ยี่สามรดทองกรองต้นแขนปลายแขน แลกรองเชิงใส่พอกเกี่ยวพระจิ้งทอง ปักดอกไม้ไหวทองทุกคน (ทั้ง ๒๐๐ อยู่ข้างจะฉิบหาย แต่ให้ทนเอาเถิด เบี้ยหวัด ๙ ปี ๑๐ ปีคும்) แต่งเป็นแถวเสนาเดินกระบวนหน้า ๔ แถว ๆ ละ ๕๐ คน รวม ๒๐๐ คน มีสารวัตรตรวจตราทุกแถว มีนายฆมนาดเล็กหุ้มแพรคุมต้นเชือกปลายเชือกทุกระยะเป็นตอน ๆ (ใครอย่าว่าข้าพเจ้าขอจะถึงว่าสารวัตรคู่แห่เด็กเคยใช้ฆมนาดไทยกลาใหม่ก็แต่ใหม่ ๆ นี้ ครั้งโน้นท่านจะใช้ฆมนาดเล็ก ใครจะว่ากระไรก็ว่าไป แต่หุ้มแพรต้นเชือกปลายเชือกมี ๔ นั้นให้ใช้เงงซึก ๔ เป็น ๘ จึงจะพอ) ทั้ง ๔ แถวเกณฑ์นางพนักงานพรหมจารีเชิญพระมยุรแซ่คนหนึ่ง (แต่โบราณมาเรียกว่า มยุรฉัตร ตามคำราชการ

คำสามัญเรียกว่า พระแช่ แต่ต้นหมายเห็นว่าควรเรียกมยุรแช่ เป็นกลาง
จะได้ดูอุทานดี) แต่งกายพรรณนุ่งสังเวียนจีบเปลือย ห่มสไบสะพักสองบ่า
ใส่กรรเจี๊ยกจุไรเกล้า เดินนำหน้าพระยานุมาศ หน้าพระยานุมาศต่อนาง
เชิญพระมยุรแช่ออกไปนั้น เกณฑ์มหาดเล็กหุ้มแพร เชิญพระแสงหอก
พระแสงดาบ พระแสงง้าว พระแสงตรี พระแสงทวน เชิญพนมมืออยู่ข้าง
หน้า ๕ นาย เรียกว่า เบญจเสนา (เบื้องหลังสองเรียกว่า โทเสนา) เกณฑ์
หัวหมื่นมหาดเล็กแลนายเวรมหาดเล็กเดินแซงแห่แถวในรั้วเคียงมหาดเล็ก
ที่เชิญพระแสง เรียกว่า นายมหาดต้นรั้ว ต้นเชือก รับสั่ง (แต่ก่อนใช้ชาววัง
กำกับเครื่อง คราวนี้เปลี่ยนใหม่ให้เชื้อเป็นพระเกียรติยศ) พวกมหาดเล็ก
หุ้มแพรแลนายเวรหัวหมื่นทั้งนั้น แต่งกาย (พรรณ) นุ่งสองปีกลายท้องขาว
ใส่สนับเพลา นุ่งหางหงส์ ใส่เสื้อครุยสำรดทอง (ปาเข้าไปกับเนื้อ ๆ เย็นสบายดี)
ใส่พอกเกี่ยวกระจงทองปักดอกไม้ไหวทองคำทุกคน (เหมือนมหาดเล็กเลว)
เกณฑ์เจ้าพระยาจตุสดมภ์มุขมนตรี ที่ได้รับพระราชทานเจียดหมากพาน
ทองคำ คนโททองคำ (แต่ก่อนโน้นไม่มีกระโถนทองคำ ใครได้รับพระราชทาน
พานทอง ต้องหากระโถนทองคำ ใครได้รับพระราชทานพานทอง ต้องกะโหลก
มะพร้าว้วน) กระบี่บังทองคำเป็นเครื่องอิสริยยศนั้น มาเป็นคู่เคียง
แห่เสด็จ สมเด็จเจ้าฟ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าลูกหลวงเอกคู่เคียงทั้งนั้นล้วนแต่งกาย
พรรณนุ่งสองปีกลายท้องขาว นุ่งจีบโจงหางหงส์ใส่สนับเพลาใส่เสื้อสำรดทอง
(วางลงไปกับเนื้อ ๆ) ใส่ลำพอกเกี่ยว กระจงทองปักดอกไม้ไหวทุกคน (ให้
แต่งอย่างเดียวกับคู่แห่มหาดเล็กเลว อย่าให้ผิดกันได้) เดินพนมมือถือเชือก
แลถือพัด (รำเพลงเงินไปตามทาง) เป็นแถว ๆ เป็นรั้วในพวกเวรดาเดินหน
(ที่เคยเข้าตลใจนางรจนานี้ให้อยากจะใคร่ดูเงาะเฉพาะเป็น) เป็นรั้วนอก ๖๐๐ คน
แต่งกายเครื่องขาวตามธรรมเนียม (เหมือนบ่าวตามศพนายแห่ไปสู่เมรุฉะนั้น)
แต่กระบวนแห่หน้า มีพลถือสังข์แตรปักลงขณะกลองโยน (แหวนไปกับคาน
มีคนหาม มีคนคคยโยนกลองประจำทักไป) มีมิโหระทีก (ซึ่งเคยให้แห่แต่

พระเจ้าแผ่นดิน แต่ครั้งนี้ไม่ทรงทราบ รับสั่งให้ใช้ไปโดยเซอะ) เดินไปหน้า แต่ล้วนแต่งกายนุ่งกางเกงสลัปเดตง ใส่เสื้อสลัปเดตง ใส่หมวกฝักแคแดง ร้อยสามสิบหกคนทั้งจำปีจำกลอง (คล้ายกันกับทหารคู่พระทัยพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระเจ้าแผ่นดินที่ในกรุงทวารวดีศรีอยุธยา) แต่จะมีอะไรดี อะไรเป่าทุกคนฤไม่ ชั่งหัวมัน ไม่มีอะไรก็ให้มันผิวปากไปก็ได้) ยังมีกระบวนพลถือมยุรฉัตร (รูปร่างอย่างไร กรมอภิรมณ์นี้ไม่ได้จะเขียน ๕๐) เศวตฉัตรขนาดอภิรมชুমสลาย (กรมพระราชวังทรงฉิมฉา ว่าเจ้าฟ้าปรี้องค์นี้ มียศมากกว่าพระองค์อีก ได้แห่ด้วยชুমสลาย) บังสุรย์ บังแทรก กลอดดกลิ่ง คันชิง (เช่นกับแห่ขุนนางฤแห่ข้างแน่ ถ้าข้างใช้คันชิง (เกลด) ขุนนางใช้แดง) ธงฉาน ธงชัยไฟโรจน์ตามประเพณี กระบวนเหล่านี้แต่งกายนุ่งเกี่ยวกรวยเชิง ใส่สนับเพลาคาดเจียรระบาศ ใส่เสื้อทรงประพาส (อย่างใหม่อันใครในโลกนี้ไม่เคยเห็น) ใส่เทริดทอง (คำจำหลักลายกุดันสรรพวงคังยาราชาวดี ประดับเนาวรัตน์ยอดเป็นนาคูศ มีเทพนมพรหมพักตร์ กาบพรหมสร) ทั้งสิ้นทุกคน กระบวนเหล่านี้เรียกว่า กระบวนอินทรพรหม (อันเกลียวกลมไปกับอะไรต่ออะไร ซึ่งจะชินเรียกไป คงไม่ถูก เสียแรงต้นหมายเป็นเจ้าพระยา ทำคมในฝักไว้ดีกว่า เห็นด้วยฤไม่) แต่กระบวนหน้าปลายเชือกนั้น มีตำรวจองครักษ์ ๑๐๐ คน นุ่งสองปีกลายคาคตราตคตใส่เสื้อสนอบ ถือหวายเส้นหวายกำบังพนมมือเดินหน้าแถว เป็นตบๆ ครั้นมาถึงทิมแถวตรงพลับพลาเปลื้องเครื่องก็ให้เป่าเขาควยถวยค่านับอย่างช้า) แต่กระบวนหลังนั้น มีนางงามเชิญเครื่องราชูปโภคครบตามตำแหน่ง (แต่เครื่องนั้นจะมีอะไรไม่รู้ เพราะเปิดฝาซี ดูไม่ได้) แต่งกายล้วนเครื่องขาวทั้งสิ้น นุ่งผ้าจีบเปลือยห่มสไบ สะพักสองบำ ถัดมามีนางสรรสนาน (แต่ก่อนโน้นเจ้าลงสรง ตั้งเกยพราหมณ์ประน้ำกระบวนเหมือนคนเซนทร์ศวสนาน) เดินตามท้าย ๒๐๐ คน ปั้นเป็น ๔ แถวๆ ละ ๕๐ คน แต่งกายเครื่องขาวเหมือนนางเชิญเครื่องอุปโภค (ฉิบหายให้ทนเอา) ครั้นจัดกระบวนแน่เสร็จแล้ว ถึงพระฤกษ์มงคลวาร สมเด็จพระเจ้าลูกหลวงเจ้าฟ้าส้าอององค์ทรงเครื่องราชกุมารภรณ์พร้อมเสด็จทรงพระภูษาพื้นขาวปักทอง (คำกุดันจำหลักลายประดับเนาวรัตน์) ทรงจีบ

โจงหางหงส์ ทรงฉลองพระองค์ในชั้นชั้นใน อย่างน้อยพื้นขาวปักทอง (กุดั่นจำหลักสรรพางค์) แล้วทรงฉลองพระองค์ชั้นนอกอย่างเทศพื้นขาว กรองทองเป็นลายทรงข้าวบิณฑ์ทองประดับเลื่อมแลปีกแมลงทับ (รูปร่างเหมือนหลวงนทเกษใส่ แต่เอาตาขุนปะข้างนอก ดูกระปุกกระปุยน่าเอ็นดู) ทรงเจียรระบาศาดเทศพื้นข้าวดอกทองล้วน (ไม่ได้ประดับเนาวรัตน์) ทรง ตาบทิศ ตาบหน้า ตาบปฤษฎางค์ทองคำประดับพลอย (ครั้งจะเรียกตาม ชื่อเครื่องต้นในหมาย คนจะไม่เข้าใจ จึงเรียกภาษาไพร่ที่มารดาข้าพเจ้า เคยเรียก จะได้เข้าใจกันง่าย ๆ) ทรงพระสังวาลนพรัตน์องค์น้อย (ให้ทำใหม่) ทรงพระสนับเพลาเชิงอนทองประดับ (ทับพระภูษาเข้าอีกชั้นหนึ่ง) ทรง พระพาดหุรัดทองประดับทรงชายไหว ชายแครงกระหนกหงส์ทองประดับเพชร (ทับเจียรระบาศาดอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งไม่เคยมีใครแต่งในโลกนี้ เว้นไว้แต่สมเด็จพระเจ้า ลูกเธอ เจ้าฟ้าปรีดีอุบลหลวงเอกองค์นี้) ทรงทองพระกรทองพระบาทคาดรัต พระองค์ส่ายเทศประจำยามเก้าทิศทองประดับเพชร (แปรเปลี่ยนซึ่งทรงซื้อจาก ห้างมาแลยูเลี่ยนปากคลองตะเคียน) ทรงพระธำมรงค์เพชรอันมีค่าครบ ทุกนิ้วพระหัตถ์ (เป็นสิบทั้งพระอุตคุด) ทรงพระจุฑามณีองค์ใหญ่ทองคำ ประดับเพชร แลยอดปักดอกไม้ไหวเพชร (แต่เท่านั้น มีให้ทรงพระเกียรติฯ พระมาลัยอันใดเลย จะไดंगามลุ่นต้นดี) ทรงพระเครื่องต้นอย่างพระราช กุมารารมณพร้อมเสร็จ แล้วพระราชวงศาคณาญาติในรับเชิญเสด็จออกมาจาก พระที่นั่งสุริยามรินทร์มหาปราสาท ขึ้นประทับคอยพระฤกษ์อยู่ที่ชานพักหน้า พระมหาปราสาท ในขณะที่นั้นมหาเมฆตั้งมาแต่ทิศปราจีนแล้ว (เคลื่อนไป อากาศ)

หมายเหตุ คัดจากจดหมายเหตุ ร. ๕ ชื่อพระราชพิธีลงทรงงูเกล้า เรื่องทรง
วินิจฉัยพระราชพิธีลงทรง เดชาติ ๔๑๓ ร. ๕ ๔๖/๖

(คัดจากหนังสือวารสารศิลปากร ปีที่ ๘ เล่ม ๘ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ๕๓ ถึง ๖๕)

ว่าด้วยพระนามพระเจ้าแผ่นดิน

เรื่องพระนามพระเจ้าแผ่นดินได้เคยเอาใจใส่สังเกตมาช้านานแล้ว มีหลักที่ควรคิดควรสังเกตอยู่บางอย่าง คือ

๑. พระนามพระเจ้าแผ่นดินฝ่ายเหนือ ซึ่งเขาป็นเป็นโยนกประเทศ คือ เชียงแสน เชียงราย นครลำพูน นครลำปาง เชียงใหม่ น่าน เจ้าแผ่นดิน จะเป็นชาติไทยฤๅชาติละวาก็ตาม ในเรื่องพงศาวดารใดๆ ทั้งลาวทั้งไทย คงจะเป็นชื่อฝ่ายพุทธศาสนา ฤๅคุณนาม ไม่ได้ใช้ชื่ออิศวรรณารายณ์ ถ้าจะมีอินทร์มีพรหม ก็อินทร์พรหมในพุทธศาสนา ฤๅไม่ฉะนั้นก็เจือภาษาพม่า

เจ้าแผ่นดินข้างฝ่ายลาว คือ เมืองเวียงจันทน์ เมืองหลวงพระบาง เมืองนครจำปาศักดิ์ ตลอดออกไปจนถึงเมืองพวน ก็คล้ายกันกับประเทศโยนก ต่างแต่ที่เป็นคำพม่าเจือนั้นกลายเป็นคำญวนเจือ ตอนข้างล่างมีคำเขมรเจือบ้าง ไม่เกี่ยวอิศวรรณารายณ์เลย

ข้างฝ่ายเหนือเราเองที่อยู่ในเขตโยนก เช่น สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร จนถึงพิษณุโลก ซึ่งชื่อเมืองเป็นศาสนาพราหมณ์ เพราะเป็นที่บ้านพราหมณ์อยู่ เจ้าแผ่นดินก็ยังชื่อเป็นภาษาไทยอยู่โดยมาก อย่างเช่น พระร่วง พระลือ ฤๅตัดเป็นภาษามครไปบ้าง แต่ไม่ชื่อพระอิศวรรพระนารายณ์ จนถึงอินพลวณซ์เขมรแผ่ขึ้นไปถึง จึงมีพ่อขุนรามกำแหง สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระยะนี้ตกลมาถึงเป็นเมืองส่วยพระนครหลวงเสียแล้ว ถ้าจะว่าข้างนอกประเทศออกไป รามัญซึ่งใกล้เคียงกว่าประเทศอื่น มีเมืองหลวงตั้งอยู่ที่เมืองอรินทมะ คือเกาะตะมะ ฤๅเมื่อเลื่อนขึ้นไปตั้งเมืองพะโคเป็นเมืองหงสาวดี ชื่อเจ้าแผ่นดินทั้งนั้น เขานับ

ได้มากกว่าเรา ก็ไม่มีชื่อที่เกี่ยวข้องพระอิศวรพระนารายณ์ เป็นชื่อคล้ายช้าง ลาวแลคล้ายช้างพม่า มีคนเดียวซึ่งว่ามารดาเป็นไทย เข้ามาตีเมืองไทย ซึ่งชื่อเดิมเขาก็มีแต่อีกชื่อหนึ่ง แต่เรียกกันว่า พระยานเรศ ซึ่งสร้างพระเจดีย์ ภูเขาทองนั้น

เมื่อจะดูขึ้นไปถึงฝ้ายพม่า ชื่อเจ้าแผ่นดินก็เป็นภาษามคร แต่จะใคร่สืบเชื้อวงศ์มาทางขัตติยราชทั้งนั้น ไม่มีผู้ใดพยายามที่จะเป็นพระอิศวร พระนารายณ์เลย

โอบลงมาข้างล่างแถวกาญจนบุรี ราชบุรี นครไชยศรี ก็เป็นชื่อ อย่างเป็นไทยๆ เช่น พระยาภมร พระยาพาล ฤๅเจียรามัญ

เมื่อกันวงเข้ารอบเช่นนี้แล้ว จึงได้ความว่า ชื่อซึ่งเกี่ยวข้องกับอิศวร นารายณ์คงจะใช้กันอยู่ในพวกกัมโพชประเทศ คือละโว้ อยุธยา นครหลวง นครราชสีมา แลประเทศจาม ฤๅอาจจะตลอดถึงนครศรีธรรมราชก็ได้ ในประเทศเหล่านี้มีชื่อนคร นารายณ์ พระราม อรชุน แลชื่ออันเกี่ยวข้องกับ เรื่องนั้น ชื่อซึ่งชื่อเขมรไปปรากฏข้างเหนือ เช่น ขุนรามกำแหง เป็นอัน มีได้ ด้วยปราบปรามขึ้นไปถึง ฤๅมิวิวาหมงคลแก่นัน เช่น พระเจ้าศรีธรรม ไตรปิฎกยกพระราชธิดาให้ดวงเกรียงกฤษณ์ราช เจ้าเขมรเมืองนครหลวง เป็นต้น ชื่อซึ่งเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี นครไชยศรี คงเป็นชื่อไทยๆ อยู่ได้ ก็เห็นจะเป็นไปได้ชั่วคราว เพราะเหตุที่มีแม่น้ำกั้นอยู่ถึงสองชั้น นครหลวง จะไปปราบปรามยาก

๒. ถ้าจะเทียบพยานหลักฐาน เช่น เทวรูป เทวสถาน ข้างโยนก ประเทศมื๋นอย จะว่าไม่มีเลยก็เกือบจะได้ แต่ข้างกัมโพชประเทศเคลื่อน กลาดตาชดาไปด้วยเทวรูป ชุดเมื่อใดก็ยังได้ ถึงพระพุทธรูปใหญ่ข้างโยนก ประเทศ เขามีพระพุทธรูปที่ตั้งใจสร้างเกือบจะทั้งนั้น ส่วนข้างกัมโพชประเทศ จะว่าเป็นพระพุทธรูปแปลง ฤๅไปข้างพุทธเวตาลโดยมาก

๓. ข้อสันนิษฐานในเรื่องนี้ ว่าข้างตอนโยนกประเทศนั้นคงเป็น

พวกฮินดูแถบข้างมคธชนบท คือเบงกอลเข้ามาเป็นครู พวกนั้นนับถือพระพุทธรศาสนาโดยมาก ข้างกัมโพชประเทศเห็นจะเป็นพวกมัทธาษฎ์ซึ่งห่างจากพระพุทธรเจ้าเข้ามาเป็นครู การที่เข้ารีตศาสนาพระพุทธร พวกโยนกจะได้เข้ารีตเสียก่อนช้านาน เพราะพระอรหันต์ฤพระสงฆ์ที่จะมาสอนศาสนาคงจะเดินบก แต่ในเวลาแรกน่าจะเป็นถือลัทธิอย่างมหายานทั้งนั้น เพราะพวกนั้นในชั้นต้นสู้พวกที่เขาเรียกว่าหินยานไม่ได้ จึงกระจัดกระจายมาในแถบข้างนี้ ครั้นภายหลังพวกมหายานกลับมีอำนาจ พวกหินยานจึงลงไปรุ่งเรืองอยู่เมืองลังกา ครั้นเมื่อไปมาค้าขายถึงกัน พวกลังกาจึงเข้ามาแปลงศาสนา มาทางนครศรีธรรมราชทางหนึ่ง เดินขึ้นไปถึงเชียงใหม่ มาทางพะโคทางหนึ่ง เดินขึ้นไปถึงเมืองพม่า แต่ไม่เข้าเท่าใดนัก ศาสนามะหะหมัดก็ตามมา เพราะฉะนั้นเมืองชายทะเลแลเกาะเกียนทั้งปวง จึงกลายเป็นถือศาสนามะหะหมัดไปเสียโดยมาก ความข้อนี้สันนิษฐานได้มาจากพุทธศาสนิกนิภายในเมืองญี่ปุ่น แลเรื่องราวศาสนาในประเทศชวา เป็นเครื่องประกอบ

๔. เมื่อจะรวมความเหล่านี้เข้าวินิจฉัยพระนามพระเจ้าแผ่นดินจะต้องแลดูพงศาวดารบ้าง ว่าอำนาจประเทศทั้งปวงในที่ใกล้เคียงเหล่านี้ ประเทศใดมีอำนาจก่อนอำนาจหลัง เปลี่ยนกันไปเปลี่ยนกันมาเป็นลำดับ ในประเทศโยนกชั้นแรก เจ้าแผ่นดินที่มีอำนาจมากคงอยู่เมืองหาง เมืองเชียงแสน เมืองเชียงราย ข้างลาวอยู่หลวงพระบาง เวียงจันทน์ ข้างกัมโพชประเทศอยู่พระนครหลวง แลละไว้ซึ่งนำที่พลเมืองจะเป็นลวะระฤลวะแต่คงเจือเขมรมาก ข้างฝ่ายกาญจนบุรี ราชบุรี พลเมืองคงเป็นของเจือรามัญมาก ในย่านกลางระหว่างกัมโพชประเทศกับโยนกประเทศ กล่าวคือตั้งแต่เชียงใหม่ลงมาจนถึงนครสวรรค์ น่าจะยังเป็นป่าๆ อยู่มาก จึงมีผู้พยายามคิดที่จะสร้างเมือง เช่น หริภุญชัย สวรรคโลก เลื่อนลงมาตามลำดับ จนถึงเมืองหลวงข้างเหนือย้ายลงมาตั้งเชียงใหม่ เพื่อจะให้อยู่ในหว่างกลางอาณาเขต

ทั้งข้างเหนือข้างใต้ ภายหลังจึงค่อยเดินลงมา เช่น พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก
ลงมาสร้างเมืองพิษณุโลก พยายามที่จะทำไมตรีกับเจ้าแผ่นดินในกัมโพช
ประเทศ เช่นนี้เป็นตัวอย่าง ไซ้ว่าจะเป็นแต่แม่น้ำแควใหญ่ ข้างแควน้อย
ก็คงจะเดินลงมาอย่างเดียวกัน จึงมาตั้งยังอยู่เมืองตาก เมืองกำแพงเพชร
แลพลัดกันแพ้พลัดกันชนะในการรบมากต่อมาก ไซ้แต่เท่านั้น ยังมีพวก
มอญอรินทมะเข้ามาข่มเหงรบกวนข้างแถบราชบุรี กาญจนบุรี เลยตีเข้าไป
ถึงละโว้ได้ก็มี ข้างฝ่ายเขมรนครหลวงนั้นเล่า ก็รบกับนครไชยศรี รบกับ
ละโว้ พลัดกันแพ้พลัดกันชนะ ในระหว่างนี้เองที่ได้ตั้งเมืองเสนาราชนคร
แลเมืองอยุธยา แต่ในเมืองเหล่านี้ ประเพณีบ้านเมืองเป็นอย่างกัมโพช
ประเทศ คือถือพระอิศวรพระนารายณ์ปนกันกับพระพุทศศาสนา แลบางที่
ก็มีอำนาจแผ่ขึ้นไปถึงข้างเมืองเหนือจนกระทั่งถึงสวรรค์โลก ที่กล่าวนี้คงเป็น
ระหว่างพระร่วงก่อนที่เรียกว่าอรุณมหาราช แลพระร่วงหลังที่สานชะลอม
ตักน้ำ อันจะมีบุญเอาอย่างกันนั้น พระร่วงหลังนี้ไม่ได้อยู่สวรรค์โลก ตั้งตัว
แลอยู่เมืองสุโขทัยทีเดียว พระมหากษัตริย์เจ้าแผ่นดินกรุงเก่าไม่ได้เป็น
เชื้อสายพระเจ้าอรุณมหาราช เป็นเชื้อสายของพระยาร่วงคนหลัง ซึ่งเป็น
ผู้เป็นขบถเขมรในเวลาที่เขาอำนาจลดลง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป แต่เห็นจะ
ไม่อำนาจลด เพราะหัวเมืองแถบนี้เป็นขบถ เป็นด้วยวิวาทกันเอง พวกหนึ่ง
วิ่งไปหาญวน ห่วงศึกญวนข้างตะวันตก จึงจำต้องทิ้งให้ข้างตะวันตกกำเริบ
ผู้มีบุญที่ตั้งตัวในเวลาอันไม่ไซ้แต่พระยาร่วง มีพวกไทยที่ถูกข่มเหงจาก
พม่ายกหนีเข้ามาหลายพวก แยกชิงเมืองจากพวกลัวะในโยนกประเทศ
ระลงมา อาทิตยราชที่มีชื่อเสียงโด่งดังเพราะเป็นผู้ตั้งเชียงใหม่ ก็หนีเขาลง
มาจากเชียงรายเหมือนกัน ในเวลานั้นเป็นอำนาจข้างเหนือแผ่ลงมาข้างใต้
สบเหมาะแก่ที่เวลาข้างเขมรเป็นศึกกับญวน เวลานั้นเมืองละโว้แลเมือง
อยุธยาคงจะเป็นเมืองของเขมรมาดี แล้วทิ้งเสียร้างอยู่ พระเจ้าอู่ทองจึงมา
เลือกที่สร้างกรุงขึ้นใหม่ในที่ใกล้เคียงเมืองอยุธยาเก่า เพราะเหตุที่เตรียม

รับศึกเขมร จึงไม่ตั้งเมืองฝั่งตะวันออกซึ่งเป็นทีเมืองเดิม ไปตั้งฝั่งตะวันตก เอาแม่น้ำขวางหน้า ความคิดอย่างเดียวกันกับย้ายเมืองกาญจนบุรีเขานกโก มาตั้งเสียปากแพรกฝั่งตะวันออก ย้ายราชบุรีมาตั้งเสียฝั่งตะวันออกดังนี้

๕. เชื้อวงศ์พระเจ้าอุทองข้างฝ่ายบิดา น่าจะเป็นพวกในกัมพูชา ประเทศ จะเป็นแสนปมกผู้อื่นก็ตาม เป็นไทยอยู่แต่ข้างฝ่ายพระมารดา เมื่อตั้งเมืองขึ้นหลังนี้จึงเป็นไทย แต่มีลัทธิคล้ายเขมรตามพื้นเมือง คือเป็นไทยปนรามัญ แลปนเขมรซึ่งมีอำนาจมาแต่ก่อนข้างฝ่ายเชียงใหม่เป็นไทยปนลัวะแลเจือพม่า ซึ่งมีอำนาจแทรกเข้ามาบ่อย ๆ เพราะฉะนั้น พระนามเจ้าแผ่นดินจึงใช้ชื่อพระอิศวร พระนารายณ์ ไม่เหมือนข้างแผ่นดินในโยนกประเทศ

๖. ว่าด้วยพระนาม นามรามาริบัติมีเจ้าแผ่นดินเขมรหลายองค์ชื่อตรง ๆ กันดังนั้น ที่ยกเยื้องไปก็เป็นพระนารายณ์รามมา พระหริรักษรามมา เจ้าเขมรน้อยคนที่จะไม่ได้ชื่อพระนารายณ์ เช่น ประทุมสุริยวงศ์ จึงเข้าใจว่า ในการที่พระเจ้าอุทองรับพระนาม รามาริบัติ นี้คงจะมาได้ครุบาทอาจารย์พรหมณ์ซึ่งมาอยู่ในแผ่นดิน พรหมณ์ซึ่งมาอยู่ในแผ่นดินกัมพูชาประเทศคงมีมาก แลเป็นผู้รู้เรื่องราวเกียรติดีดึกว่าที่คนไทยอำนาจจากหนังสือ รามเกียรติ์มาก จึงได้ตั้งสร้อยพระนามตรงเป็นรามาริบัติศรีสุนทร บรมบพิตร เพราะเหตุที่พระรามนารายณ์อวดตานั้น เรียกว่า รามสุนทร แต่ควรจะสังเกตได้อีกอย่างหนึ่งว่า ดูเหมือนว่าพระเจ้าอุทองฤๅเชื้อวงศ์นั้น เคยปราบเมืองเขมรอยู่ในอำนาจได้แล้ว จึงได้มาตั้งเมืองทวาราวดี ถ้าหากว่าไม่อยู่ในอำนาจมาก่อนแล้ว ไหนเลยจะสั่งกับพระราเมศวร “ว่าขอมแปรพักตร์เร่งให้ไปกระทำเสีย” นี้แปลว่าเขมรกลับใจ อีกประการหนึ่ง คงจะได้ปราบปรามหัวเมืองที่ใกล้เคียงเสียราบหมดแล้ว จึงได้มาตั้งเมืองทวาราวดี ถ้าหากจะคิดว่าทั้งเป็นใหญ่เมื่อมาตั้งเมืองทวาราวดี เหตุไฉนจะอ้างได้ในเวลาแรกสร้างเมืองว่าไปมีประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง ข้อที่มาตั้งเมืองทวาราวดี

เป็นเมืองหลวงแล้วรับพระนามรามาริบัติ แปลว่าปราบปรามเสร็จแล้วจึงตั้งเมืองหลวงของเอมปาย แล้วรับพระนามเป็นเอมเปรอ แทนเจ้าเขมรที่เคยเป็นอยู่แต่ก่อน อันนามอยู่ทองนั้นมิใช่เป็นนามสามัญ เป็นนามเจ้าอย่างพระยากง พระยาพาส พระยาร่วง พระยาลือ แต่เห็นจะเห็นว่าเป็นนามกึ่งจึงเปลี่ยนใช้นามเอมเปรอ ซึ่งเจ้าแผ่นดินในพระนครหลวงเคยชื่อมาแล้วเจ้าแผ่นดินในพระนครหลวงเคยมีอำนาจขึ้นไปถึงสวรรคโลกดังกล่าวแล้วแลเป็นเรื่องเดียวกันที่จะกู้เมืองหลวงเก่าให้คงคืน จึงได้ให้พระราเมศวรไปครองเมืองลพบุรี ซึ่งในเวลานั้นคงยังจำได้แจ่มแจ้งว่าเป็นที่ตั้งเมืองหลวงขอให้สังเกตว่า จนตมาถึงแผ่นดินพระนารายณ์ เขายังจำได้แจ่มแจ้งกว่าเดี๋ยวนี้มากกว่าเคยเป็นเมืองหลวง ถ้าจะเปรียบเห็นจะราวกันกับชาวบางกอกจำได้ว่ากรุงเก่าเป็นเมืองหลวง

๗. ว่าด้วยเรื่องพระราชลัญจกร ครุฑพ่าห์ ควรจะสังเกตว่า เมืองซึ่งใช้ตราครุฑเป็นตราเจ้าเมืองมาแต่ไหนแต่ไรมีอยู่สองเมืองคือ เมืองพระตะบองแลเมืองสุโขทัย จนสันนิษฐานได้ฤๅไม่ว่า เมืองพระตะบองนั้นอยู่ในแดนพระนครหลวง แต่หากเจ้าพระยาอภัยภูเบศรมาตั้งอยู่เสียพิศบองตราจึงติดมาอยู่เมืองพิศบอง หากไม่ก็จะอยู่พระนครหลวง เจ้าแผ่นดินในพระนครหลวงชื่อรามาริบัติ น่าจะใช้ตราครุฑเป็นต้นเดิม ครั้นเมื่อพระร่วงसानชะลอมตั้งตัวแข็งเมืองต่อพระนครหลวง แผลอาณาเขตลงมาข้างใต้ฤๅทำให้เจ้าแผ่นดินในนครหลวงอยู่ในอำนาจได้แล้ว จะถือเอาตราครุฑนั้นไปใช้ จึงไปมีอยู่ที่สุโขทัยอีกแห่งหนึ่ง ครั้นเมื่อพระรามาริบัติปราบปรามได้เช่นกับพระร่วง จึงใช้ตราครุฑบ้าง แต่กลัวจะไปเหมือนสองเมืองที่เขายังคงใช้อยู่ เพราะเหตุว่าเขายังคงเป็นเจ้าของอยู่ทั้งสองเมือง จึงแถมองค์พระนารายณ์ลงไปให้ แปลกเสียกว่าสองเมือง แปลว่าเป็นใหญ่ยิ่งกว่าสองเมืองนั้นกระมัง

๘. เรื่องตราไอรภาพตจะสำหรับกับนามพระอินทราชาผู้ครองเมืองนครหลวงฤไม่ เจ้าแผ่นดินเขมรซึ่งทรงนามอินทราชาเมืองค้เดียวเมื่อจุลศักราช ๗๘๓ เป็นพระราชไอรสที่ ๒ ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สามพระยา ซึ่งรู้ว่าเป็นพระราชไอรสที่ ๒ นั้น เพราะพระเชษฐาเป็นพระรามศวร ได้สืบสันตติวงศ์ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแลมีพยานซึ่งจะกล่าวได้ว่า นามอินทราชานี้ไม่ได้ตั้งขึ้นสำหรับเป็นเจ้าปกครองเมืองเขมร เพราะมีนามเป็นคู่ๆ กัน ดังจะกล่าวต่อไปนี้ สมเด็จพระรามธิบดีที่ ๑ มีพระราชไอรสทรงพระนามพระรามศวร เมื่อพระรามศวรเสวยราชย์ครั้งที่ ๒ จับเจ้าทองล้น ไอรสบรมราชาธิราชที่ ๑ ประหารชีวิตเสีย เวลานั้นเมืองสุพรรณว้าง

พระไอรสสมเด็จพระรามศวรทรงนามพระยาราม คำที่เรียกเจ้าว่า พระยา มาจากมอญ อย่างเช่นพระนเรศวร มอญเรียกบิณยานนเรศวรเป็นตัวอย่าง พม่าก็เช่นกัน ที่จะรามเปล่าๆ นั้นคงไม่ราม คงจะเป็นรามศวร แต่เมื่อเรียกพระราชบิดาว่ารามศวรอยู่ตามเดิม จึงเรียกแต่รามเปล่าๆ เพื่อจะให้รู้จักว่าใครเป็นใคร ถ้าหากว่าเป็นเช่นนั้น พระราชไอรสใหญ่คงทรงนามรามศวรครั้งที่ ๒

ส่วนพระนครอินทฤอินทราชา ซึ่งครองเมืองสุพรรณที่เข้ามาเป็นเจ้าแผ่นดินต่อพระยารามนั้น สังกัดตามหลักฐานในพงศาวดารน่าจะเป็นพระไอรสพระรามศวรองค์ที่ ๑ ซึ่งเป็นเจ้าแผ่นดิน คงจะทรงนามรามธิบดีที่ ๒ เป็นน้องพระรามศวร ซึ่งเรียกว่า พระยาราม เพราะเหตุว่า

(ก) เมื่อเจ้าทองล้นตายแล้ว ไม่มีใครเป็นเจ้าเมืองสุพรรณ คงจะตั้งพระไอรสองค์ใหญ่เป็นพระรามศวร พระไอรสองค์ที่ ๒ ให้เป็นพระอินทราชาไปครองเมืองสุพรรณ

(ข) ในกรณีที่เจ้าพระยามหาเสนาถอดพระยาราม ซึ่งควรเป็นพระรามธิบดีที่ ๓ นั้นเสีย จึงไปเชิญพระอินทราชามาเป็นเจ้าแผ่นดิน

โดยไม่ต้องนัดหมายอย่างไรกันก่อน เช่นครั้งพระเทียมนราชา เพราะรู้ที่อยู่ว่าเป็นเจ้าองค์ถัดลงไป ซึ่งควรจะครองสมบัติ

(ค) เพราะเหตุว่า รามาริบัติที่ ๓ กับพระอินทรราชาเป็นพี่น้องท้องเดียวกันแท้จึงไม่ได้ฆ่าฟันกัน ครั้นจะให้ไปกินเมืองสุพรรณไกลไป จึงให้กินเมืองปทาศูจาม รามาริบัติที่ ๓ นี้ คงจะทรงเขลาฤทรงฉุนเฉียวดุร้ายอย่างไรสักอย่างหนึ่ง จนไม่เป็นที่นิยมของคน จนไม่น่ากลัวอันตรายลักษณะเดียวกันกับทวาราวดี แลเมงดงเมง เจ้าแผ่นดินพม่า

พระอินทรราชาองค์นี้นับว่าเป็นพระโอรสที่ ๒ ของเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงนามอินทรราชาครั้งแรก

พระอินทรราชาองค์นี้ มีพระราชโอรสทรงนาม เจ้าอ้าย เจ้ายี่ เจ้าสาม เหมือนกันกับเรียกว่า องค์ใหญ่ องค์กลาง องค์เล็ก น่าจะเดาว่าเจ้าอ้ายคงเป็นพระรามเศวร เจ้ายี่คงเป็นพระอินทรราชา เจ้าสามคงเป็นบรมราชา องค์ที่ ๓ นี้ เยื้องกันอยู่นิดหนึ่งกับคำจารึกศิลาที่พระบาท ๔ รอย อันอยู่เมืองชัยนาทก่อน ในนั้นว่าทรงพระนาม สมเด็จพระบรมบาล ครั้นเมื่อได้เป็นเจ้าแผ่นดิน จึงใช้นามบรมราชาธิราชเป็นครั้งที่ ๒ ถ้าหากว่าที่เดานี้ถูก เจ้าอ้ายพระยาเป็นพระรามเศวรครั้งที่ ๓ เจ้ายี่พระยาเป็นพระอินทรราชาครั้งที่ ๒ เจ้าสามพระยาเป็นบรมราชาครั้งที่ ๒

ราชโอรสของบรมราชาธิราชที่ ๒ องค์ใหญ่ทรงนามรามเศวรซึ่งภายหลังเป็นบรมไตรโลกนาถ เป็นรามเศวรองค์ที่ ๔ โอรสที่ ๒ เป็นพระอินทรราชา ซึ่งไปครองนครหลวง เป็นพระอินทรราชาครั้งที่ ๓

แผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ ที่นี้พงศาวดารพิสดารกับสังเขปเดียวกัน แต่พงศาวดารพิสดารเลอะไม่ควรเชื่อฟัง เอา ๒ แผ่นดินเข้าทบทวนเป็นแผ่นดินเดียว ควรจะสวรรคตในศักราช ๘๑๑ ก็ข้ามไปเสีย แลเห็นความปรากฏแตกต่างกันอยู่ แต่ประหลาดที่แผ่นดินนี้ไม่มีรามเศวร ไปมีอินทรราชาจะเป็นท่านรามเศวรสิ้นพระชนม์ไปเสีย ฤอินทรราชาน้องที่ไปครองเมือง

เขมร จะมาเป็นเจ้าแผ่นดินต่อได้กระมัง เพราะเสวยราชย์ก็ไม่วุ่นวายนัก แต่พงศาวดารย่อเขากล่าวว่า เป็นพระราชโอรสก็จะต้องเชื่อไว้ที เอาเป็น พระอินทราชาเมืองเขมรสิ้นพระชนม์ ราชโอรสจึงเป็นพระอินทราชา ควรจะมีรามเศวรนับเป็นองค์ที่ ๔ แต่ไม่มีร่องรอยเลยต้องดไว้ แต่อินทราชา องค์นี้นับว่าเป็นที่ ๔

ตอนนี้ไปเปลี่ยนธรรมเนียมเลิกตำแหน่งเจ้าพระยามหาอุปราช ยกพระเจ้าลูกเธอ พระบรมราชา อันควรจะนับว่าเป็นองค์ที่ ๓ เป็นมหาอุปราช ท่านองค์นี้เป็นรามาธิบดี ซึ่งในพงศาวดารนับว่าเป็นที่ ๒ แต่น่าจะนับว่าที่ ๔

ตอนนี้ไป พระอาทิตย์วงศ์ซึ่งปรากฏว่าบรมราชามหาพุทธางกูรคงจะเป็นนามเมื่อครั้งเป็นพระมหากุประาช นับว่าเป็นบรมราชาที่ ๔ แต่เมื่อเป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว คงเป็นรามาธิบดี นับเป็นที่ ๕

ต่อท่านองค์นี้ พระรัชฎา ทำนายไม่ถูกว่าจะได้เป็นตำแหน่งอะไร ฤไม่ เห็นว่าเด็กนัก พระไชยราชาก็โอดมาเป็นเจ้าแผ่นดิน พระยอดฟ้า ก็เด็ก พระเทียนราชาก็เป็นชั้นที่ ๒

ครั้นเมื่อพระมหาจักรพรรดิเป็นเจ้าแผ่นดินหรือตั้งแบบแก่นั้นอีก คือ พระราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระรามเศวร องค์ที่ ๒ ก็เป็นอินทราชา แต่เพิ่ม มหาเข้าข้างหน้าจึงเป็นมหินทร ควรนับว่าเป็นรามเศวรที่ ๕ อินทราชาที่ ๕ ต่อآنมาจึงเป็นอันเลิกไม่ใช้พระนามทั้ง ๒ นี้อีก

เมื่อพิจารณาเหตุผลตามที่มีตัวอย่าง พระรามเศวร ๕ อินทราชา ๕ มาเช่นนี้ จึงเห็นไปไม่ได้ว่า ตำแหน่งพระอินทราชาเป็นผู้ครองเมือง อินทปัตถ์ถือตราไอรพต ตราเขมรไม่ปรากฏว่าเป็นรูปข้างเลยในที่หนึ่งที่ได้ จึงเห็นว่าถ้าหากจะเป็นตราพระอินทราชา คงจะเป็นพระอินทราชาที่ครอง กรุงทวารวดีนั้นเอง

๙. ในระยะนี้ น่าจะวินิจฉัยเรื่อง ว่าเจ้าแผ่นดินจะทรงพระนาม รามาธิบดีทั้งหมด ฤใช้พระนามอย่างอื่นบ้าง มีเหตุที่น่าจะวินิจฉัยว่าคงจะ ทรงพระนามอย่างอื่นบ้างเป็นแน่ ดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

พระเจ้าอยู่ทอมนั้นทรงพระนามรามาริบัติเป็นแน่

พระราเมศวรคงจะทรงพระนามรามาริบัติเหมือนพระบิดา ไม่พึงสงสัย ควรจะนับว่าเป็นที่ ๒

เมื่อพระรามาที่ ๒ ตั้งขึ้นเสียแล้ว พระบรมราชาเมืองสุพรรณเข้ามาแย่งแผ่นดิน คงมีปรารถนาที่จะเป็นต้นวงศ์บ้าง ฤๅกระดากที่เจอกันบ้าง จึงเดิมทำอิราชเป็นบรมราชาอิราชนับเป็นที่ ๑ ท่านองค์นี้พวกลาวรู้จักกันมาก เพราะขึ้นไปปราบปรามกันเสียหลายเที่ยวหลายคราว ในหนังสือเหล่านั้นไม่เคยกล่าวว่พระรามาริบัติเลย เหตุฉะนั้นจึงเห็นว่าไม่ใช่ทรงนามรามาริบัติ

พระยารามเป็นเจ้าของแผ่นดินอยู่ถึง ๕-๖ ปี คงได้ตั้งพระนาม ถ้าตั้งแล้วคงไม่ตั้งอย่างอื่น คงเป็นรามาริบัตินับเป็นที่ ๓ เป็นแล้ว

พระอินทราชาที่มาแต่สุพรรณขึ้นเป็นเจ้าของแผ่นดิน เจ้าของชื่อรามาริบัติยังมีชีวิตอยู่อย่างหนึ่ง ฤๅจะนึกว่าไม่อยากจะให้คนทั้งปวงเข้าใจว่าเป็นลูกพระยาราม เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อยากจะให้ต่อไปภายหน้าคนเข้าใจว่าเป็นลูกพระนั่งเกล้า จึงไม่ใช่นามรามาริบัติ

เจ้าสามพระยาเป็นพระบรมราชาอยู่เดิม จะถือว่าแบบเขามีแล้วเข้ามาได้บ้านเมืองก็เป็นอัครจรรย้อย่างเดียวกับบรมราชาอิราชที่ ๑ และอินทราชาอิราชที่ ๑ จึงคงพระนามบรมราชา เต็ม อิราช เป็นองค์ที่ ๒

พระราเมศวรขึ้นเป็นเจ้าของแผ่นดิน น่าจะชื่อรามาริบัติหนักหนา ฤๅจะได้ชื่อแล้วเปลี่ยนเสียเมื่อทรงพระราชศรัทธา ยกวงเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นพระบรมไตรโลกนาถ แต่นามบรมไตรโลกนาถนี้ ไม่ใช่มีขึ้นใหม่ เป็นนามเจ้าแผ่นดินเมืองศรีอยุธยาเดิม เรียกว่า พระไตรโลกนาถปรากฏอยู่ในพงศาวดารเชียงใหม่ก็มี เทียบศักราชดูก่อนท่านองค์นี้นานชะรอยจะนึกอะไรขึ้นมาสักอย่างหนึ่งเกี่ยวแก่การสร้างเมือง เต็มบรมลงไปข้างหน้ามากกว่านามเดิมด้วย แลที่จะเปลี่ยนให้ชื่อรามาริบัติไม่ได้เป็นอันขาด ชื่อเสียงท่านโด่งดังมาก

พระอินทราชาที่ ๒ คงเอาอย่างอินทราชาที่ ๑ ใช้ พระนามเดิม ซึ่งไม่ใช่พระนามบรมไตรโลกนาถ เป็นที่ ๒ เห็นจะเป็นด้วยรู้ธรรมดาธรรมน้อย เพราะท่านองค์เก่าที่มีอยู่ในพงศาวดารเชียงใหม่นั้นก็เป็นผู้ที่รู้ธรรมดาธรรม แลทรงพระราชศรัทธามากเหมือนกัน

พระบรมราชาเป็นรามาริบัติในพงศาวดารว่าที่ ๒ ซึ่งถ้านับอย่างที่ นับมาแล้วควรจะเป็นที่ ๔ นี้มาแปลกไม่มีเค้ามูลว่า เหตุใดจึงได้มารื้อเป็น รามาริบัติขึ้นอีก ส่อให้คิดไปว่า ฤ็พระบรมไตรโลกนาถเมื่อยังไม่ได้ยกวง เป็นวัด จะใช้นามรามาริบัติดอกกระมัง

พระอาทิตย์วงศ์ ซึ่งเป็นพระบรมราชามหาพุทธางกูร คงจะเป็น รามาริบัติ นับเป็นที่ ๕ เป็นแน่

พระรัชฎาธิราชกุมารคิดไม่เห็น กลัวจะไม่ได้ตั้งพระนาม

พระไชยราชา น่าจะตั้งชื่อใหม่ เพราะอยากจะชนะคะคานอยู่ ผรั่งก็เรียกพระไชยราชาเสียด้วย จะเดาให้เป็นรามาริบัติก็แก่อยู่สักหน่อย

พระยอดฟ้า นั้น ก็เห็นจะไม่เป็นอันตั้งแต่งอันใด เพราะคิดไว้อย่างอื่นเสียแล้ว

ขุนวรวงษาอีก น่ากลัวจะตั้งตัวเป็นรามาริบัติ เพราะผลัดวงศ์ใหม่ แต่พงศาวดารเราไม่นับ

พระมหาจักรพรรดินั้นจะชื่ออย่างอื่นไม่ได้เป็นแน่นอน วันไว้แต่ถ้า จะชื่อรามาริบัติมาก่อน เปลี่ยนเป็นมหาจักรพรรดิเมื่อได้ช้างเผือกเช่นกับ บรมไตรโลกนาถ เช่นนั้นอาจจะเป็นได้

พระมหินทร์ คงจะไม่ได้เปลี่ยน ถ้าจะนับว่าเป็นอินทราชาที่ ๓ เห็นจะเป็นได้ แต่คงมีมาอยู่หน้าเช่นนั้น

พระมหาธรรมราชานี้เป็นพระสรเพ็ช วงษกรุญโสดม นี้เป็นตำแหน่ง พม่าตั้งตำแหน่งขานสเขตของพม่า เป็นเช่นนี้โดยมาก มีตัวอย่างเทียบ ซึ่งจะคัดได้จากกาเสตเดียงเมืองพม่า แต่เมื่อจะพูดให้ใกล้เจ้าฟ้าเมืองเชียงใหม่

ชื่อเจ้าหม่อมมหาศรีศัพเพชฌกูรพุทธวงษา เป็นโกลี ถ้าหากว่าจะไม่ได้รับชื่อนั้นใช้จริง ต่อมาภายหลังคงจะไม่ปรากฏอีกเลย นี่มาปรากฏเนื่องๆ ตกลงมาชั้นหลังเห็นจะเห็นกลับมาเป็นดิกันเสียแล้ว

แผ่นดินพระนเรศวรไม่มีเวลาหายใจ เห็นจะไม่ได้ตั้งแต่งอะไรกัน

แผ่นดินเอกาทศรถ พระนามก็โด่งดังเสียมากแล้ว จึงไม่คิดเปลี่ยนชื่อซึ่งเห็นว่าไม่ได้เปลี่ยนนั้น เห็นเจ้าแผ่นดินหลังๆ เอาพระนามนั้นมาใช้เนื่องๆ เหตุด้วยเป็นพระนามที่โด่งดัง มีตบะเดชะมาก

พระศรีเสาวภาค ยกที่จะวินิจฉัยอยู่น้อยหนึ่ง ให้วิตกไปว่าจะใช้สุวรรณภูมิแผ่นดินเดียวกัน ตั้งแต่พระมหาธรรมราชามาตลอดพระศรีเสาวภาค

พระเจ้าทรงธรรม ไปนึกขบใจพงศาวดารขุนหลวงหาวัดที่เรียกว่า พระไตรโลกนาถทรงธรรม ให้นึกเชื่อถือว่าจะได้มีพระนามบรมไตรโลกนาถ เพราะชำนานูในทางอรรถธรรม แลพระราชศรัทธาก็ล้ำหาญ แต่ตอนข้างปลายนี้ น่ากลัวจะเรียวเสียเต็มที่แล้ว จะไม่เข้าใจเหตุผลแบบธรรมเนียมเก่ากันมากนัก บางทีจะเป็นแต่ธรรมิกราชก็จะพอ เช่นตั้งชื่อวัดไว้

ต่อนั้นลงมาอีกก็จะไรๆ เรๆ ใช้โน่นบ้างนี่บ้าง ประเดี้ยวเป็นเอกาทศรถ ประเดี้ยวเป็นสรรเพช บางทีก็หลายๆ อย่างผสมกันตามแต่อาลักษณ์ เขาจะเขียนพระนารายณ์เห็นเลอะเทอะนัก เพราะเป็นผู้รำเรียนรู้นั่งสือมาก อยากจะตั้งนามให้วิเศษแต่เลือกไม่ตกลงใจว่าจะเอาอะไรดี เห็นนั้นก็ดี นี่ก็ดี จึงได้เก็บรวบรวมนามเจ้าแผ่นดินที่ดีๆ มาลงให้หมด เลยเป็นคัตลอกพระนามเจ้าแผ่นดิน ซึ่งอาจจะนับได้ดังต่อไปนี้ ๑. บรมราชาธิราช ๒. รามาริบัติ ๓. สรรเพช ๔. มหาจักรพรรดิ ๕. ราเมศวร ๖. ธรรมราชาธิบัติ ธรรมิกราช (หมายความว่า ทรงธรรม) ๗. สุริเยนทราธิบัติ (หมายความว่า อทิตยวงศ์) ๘. เอกาทศรถ ๙. ไตรโลกนาถ ๑๐. ประทุมสุริยวงศ์ นี่เป็นพยานชัดอย่างหนึ่งว่าเจ้าแผ่นดินมีชื่อต่างๆ ไม่ใช่ชื่อว่ารามาธิบัติอย่างเดียว ถ้าชื่อรามาธิบัติอย่างเดียว พระนารายณ์ก็คงจะพอ ด้วยเหตุว่าเข้าที่ใน

ทางอวดดารมาตั้งแต่พระนารายณ์ทำเหตุเรื่องนี้ขึ้น ต่อมาเจ้าแผ่นดินจะชื่ออะไรๆ ก็ได้ทั้งนั้น สุดแต่เนิกจะต้องการมากฤตต้องการน้อย จนเลยไม่มีใครเรียก กลายเป็นเรียกชื่อเดิม ๆ เรียกชื่อบ้างตั้งเช่น พระเพทราชา ขุนหลวงเสือ เป็นต้น แต่เขาก็วางไว้ เช่น

พระเพทราชา เป็นสมเด็จพระมหาบุรุษ วิสุทธิเดชอุดม จะเป็นถ่อมตัวฤประการใด จึงไม่ใช้คัตลอกของพระนารายณ์ แต่แผ่นดินขุนหลวงเสือ ขุนหลวงท้ายสระ ขุนหลวงบรมโกษฐ ความรู้ไม่พอเสียแล้ว ที่จะเลือกพันว่าอะไรเป็นอะไร บางทีสุวรรณบัฏเจ้าแผ่นดินมีก็แผ่นๆ จะบรรทุกลงไว้ในหีบเดียวกัน เวลาราชภิเษกก็นำไปถวายทั้งหีบ ไม่ต้องจารึกใหม่เลย แผ่นดินขุนหลวงหาว่าดีก็อย่างเดียวกัน แต่ครั้นมาถึงแผ่นดินสุริยามรินทร์ คิดขนานพระนามอะไรเหล่าๆ ขึ้น เดิมเข้าอีกแผ่น ๑ ก็เป็นบรมราชามหากษัตริย์บวรสุจวิต เป็นเรื่องเขลาทั้งนั้น เอาเป็นนิยายไม่ได้

แผ่นดินตากนั้นก็เดือนระเหิดทีเดียว ดูจะไม่มีผู้รู้ผู้จัดการงานอะไร ทำกระท่อมกระแทมไปตามที่ ความคิดที่ตั้งพระนามใหม่เป็นสยามยอดโยดาวจวนั้น ลักษณะเดียวกันกับมหากษัตริย์บวรสุจวิต ถึงราชภิเษกพระพุททยอดฟ้าครั้งแรก ที่เรียกว่าสังเขป ก็เป็นอย่างเดียวกัน ต่อการราชภิเษกครั้งหลังทำสังคายนาอันใหญ่ จึงตกลงใช้นามพระนารายณ์ที่เป็นคัตลอกนั้นมาแก้ไขตัดรอนที่รุงรังออกเสีย เป็นรูปเช่นพระนามที่รู้จักอยู่แล้วนั้น แต่ดูเหมือนจะพยายามใครที่จะให้เป็นรามาริบัติอยู่ทองมาก เพราะเหตุที่จะต้องเป็นผู้สร้างกรุง จึงเลือกรามาริบัติเป็นสำคัญ แต่เหตุไฉนจึงเป็นศรีสินทรมาจากคำแข่งน้ำฤอะไร ไม่เป็นศรีสุนทรอย่างเดิมได้ ความคิดที่อยากเป็นรามาริบัติที่ ๑ นี้ ต่อเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสร้างพระพุททยอดฟ้า พระพุททเลิศหล้า สำหรับถวายบังคมในวันถือน้ำ

ครั้นตกลมาแผ่นดินพระพุททเลิศหล้าแลพระนังเกล้า ก็ไม่แก้ไขอันใด จึงเหมือนกันทั้ง ๓ องค์

พระจอมเกล้าทรงพระราชดำริอย่างไรได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

แผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็เป็นของมูลหม่อมท่านทรงไว้ อีกนัยหนึ่ง กำลังเฟื่องในเรื่องคิดชื่อต่าง ๆ ไม่อยากให้มีเหมือนใครที่ถือกันอยู่ในเวลานั้น จนถึงเวลานี้ ชักให้ตั้งใจว่าจะเปลี่ยนกันเสมอไม่ซ้ำ จึงได้กลายเป็นถวายพระนามแผ่นดินที่ล่วงแล้ว ๓ พระองค์นั้นต่อไปด้วย อีกนัยหนึ่ง เช็ดเรียกชื่อเดิมๆ ชื่อว่าตั้ง จึงได้คิดเสียให้เสร็จ แลไม่นับที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ เพราะกลัวจะหลง ฤจะไปใส่คะแนน อย่างอื่นที่จำง่ายกว่า เช่น รามาธิบดีอยู่ของบรมราชาธิราช ขุนหลวงพะงั่ว บรมราชาธิราช สามพระยา เช่นนี้เป็นต้น จึงลงสันนิษฐานว่า พระนามเจ้าแผ่นดินที่ใช้มา เกือบจะอยู่ในพระนามพระนารายณ์ทั้งหมดยกอินทราชาฤๅมรินทร์เสีย เห็นจะเป็นด้วยถือว่าชื่อเสียงเกียรติยศ

ตัวอย่างชื่อพม่า

เจ้าแผ่นดินเมงดงเมง

นาม ศิริปวรไชยานันทรัฐบัณฑิต มหาธรรมราชาธิราช

เจ้าแผ่นดินทีบอเมง

นาม ศิริปวราทิตยโลกาธิปติบัณฑิต มหาธรรมราชาธิราช

พระมเหสีใหญ่ นาม ๑๐ พยา ของเมงดงเมง

นาม ศิริปวรมหาราชินทาทิปดิรัตนเทวี

พระมเหสี ภายหลังเปลี่ยนเป็นเมือสะเดาะเคราะห์

นาม ศิริปวรดิลรัตนเทวี

มเหสีกลาง มเหสีเหนือ มเหสีตะวันตก คงจะมีชื่อแต่ไม่ปรากฏ

แม่ทีบอ เลวลงไปกว่าชั้นที่ไม่ได้ชื่อแต่ปรากฏ ชื่อนำนันทาเทวี

อินชชะแผ่นดินปักนเมง เฮลียงเมง เป็นพระอนุชา มีชื่อยศ

ศิริสุธรรมราชา

อินแะแแผ่นดินเมงดงเมง ชื่อคะนองเมง พระอนุชามีชื่อยศ
มหาสุธรรมราชา

โอรสใหญ่เมงดงเมง

นาม ศิริมหาธรรมราชา

เมคราเมง ลูกเธอชั้นมิ่งนี้ เห็นจะเป็นชั้นลูก ได้รับชื่อยศเป็น
ศิริมหาสุธรรมราชา

ลูกพระมหาอุปราช เจ้าปเตียน เป็นมหาศิริธรรมราชา

ลูกเธอหลานเธอผู้หญิง ได้รับชื่อยศเวลาเจาะหู

องค์หญิงใหญ่เป็นเมียลูกอุปราช ชื่อ ศิริสุขสวัสดิเทวี

สุพยากยี (นางพระยาใหญ่) ชื่อ ศิริรัตนมังคลาเทวี

สุพยาลัด (นางพระยากกลาง) ชื่อ ศิริสุประภารัตนเทวี

สุพยาเล (นางพระยาเล็ก) ชื่อ ศิริสุประภารัตนเทวี

องค์อื่น ๆ อีก ชื่อจำยาก คล้ายลูกกรมมรา ดังนี้

ศิริสุรัตนเทวี

สุศิริรัตนเทวี

สุประภาเทวี

ศิริมังคลาเทวี

ลูกวังหน้าชื่อ ศิริสุสันทาเทวี

แลอื่น ๆ ยังมีอีกคล้ายกันดังนี้

ชื่อเจ้าประเทศราช

เมืองเชียงรุ่งชื่อ เกยียงยุ่งยี โสถถิ นครา มหาสิหปวร

สุธรรมราชา

เมืองตองเปง ชื่อ สิหประภารราชา

ชื่อพระ

อาจารย์เมงดงเมง เสดตะกาสโดะ จันทีมา ศิริตสุปวรมหาธรรม
ราชาธิราชกูรู

ครั้งที่บอเมง ๒ องค์ เห็นจะเป็นสังฆราชองค์หนึ่ง รองสังฆราช
องค์หนึ่ง ชื่อ ศาสตราจารย์ ธรรมศิริปฏิบัติ มหาธรรมราชาธิราชกูรู องค์หนึ่ง
ชาคณาภิ รัชชะศาสนปาละธรรมเสนาบดี มหาธรรมราชาธิราชกูรู

กองแก้วกองทอง

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภให้จัดการตกแต่งพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรซึ่งได้ทรงสถาปนาขึ้น ด้วยวิธีตกแต่งหลายอย่าง มีเขียนรูปภาพอันเป็นศิลปะอย่างประณีตเป็นต้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงรับหน้าที่เป็นผู้เขียนภาพด้วยพระองค์หนึ่ง เมื่อจะทรงเขียนภาพพุทธประวัติ ตอนราชาภิเษกสมโภชพระสิทธารถ ทรงสงสัยในข้อที่จะเขียนกองแก้วได้ตั้งว่าจะเขียนแก้วอะไร แลรูปร่างอย่างไร จึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชาวินิจฉัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานดังสำเนาต่อไปนี้)

ที่ ๑๐๘/๒๓๑๓

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๑

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยจดหมายของเธอ ลงวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ถามด้วยเรื่องกองแก้วได้ตั้ง ซึ่งฉันได้ตอบด้วยปากไปแล้ว แต่มาคิดเห็นว่า เธอคิดจะรวบรวมเรื่องที่ปรึกษาหารือกันครั้งนี้ ไม่ได้เขียนไว้เป็นหนังสือดูจะจากไป จึงคิดอ่านเขียนลงบัดนี้ เพื่อจะได้รวบรวมไว้ด้วย

แก้ว ๗ ประการตามซึ่งเธอค้นมานั้น ถูกต้องตามที่ฉันได้ทราบอยู่แล้ว แลได้เคยวินิจฉัยในเรื่องนังกองแก้วทอง เช่น นิทานทั้งปวงกล่าวเป็นอันมาก ด้วยได้นับจากหนังสือนครภณธ์

คือว่าถ้าจะนั่งบนกองแก้วทองเช่นที่ว่า ๆ กัน จะนั่งอย่างไร ขึ้นลงก็ยาก นั่งลงไปก็จะทลาย ฉันเคยติเตียนผู้แต่งว่าแต่งไม่มีความคิด แต่ครั้นเมื่อนึกนครภณธ์ในคำที่ว่า “ สติตเหนือพระที่นั่งบัลลังก์แก้วระหนกมณี เบื้องบนรัตนราชอินโภาส ” จึงมาคิดเห็นว่ามีบัลลังก์ต่างหาก รัตนราชอินโภาส อยู่ใต้บัลลังก์ หาได้นั่งทับรัตนราชสีงไปเปล่า ๆ ไม่ เมื่อได้ความเช่นนี้ก็เป็นที่พอใจ หายกริ้วเรื่องนังกองแก้วมานานแล้ว เป็นแต่จินตนาการผู้แต่งไม่มีความคิด มักร่ายเกินไป สิ้นครภณธ์ไม่ได้ แต่ไม่ได้นึกต่อไปอีกว่า กองแก้วนั้นจะได้กรูปร่างอย่างไร ครั้นมาฟังปัญหาครั้งนี้ เพราะได้คิดไว้แต่เดิมมาแล้ว จึงตอบได้ทันที ด้วยได้ทราบอยู่แล้วว่า สมบัติที่เขาสะสมกันในประเทศอินเดีย สะสมเพชรพลอยเป็นอันมาก แลเพชรพลอยที่สะสมไว้นั้น ไม่ได้เก็บไว้ในชามปากไปสตั้งมิวเซียมเช่นเมืองเตอร์กี เขาผูกเป็นเครื่องประดับมีคิ้วยเป็นต้น เมื่อเวลาต้องการจะแต่งตัวประดับประดาให้มาก จะซ้อนลงไปก็ชั้นก็ได้ มีตัวอย่างที่ให้เห็นดังนี้ คือลูกมหารายาวิเชียรนคระ อ่านสำเนียงว่า วิเชียรนาครา ซึ่งมีให้ฉันดูที่วังพักของพ่อเขาที่เมืองเบนนาริล สวมเสื้อ ๓ ชั้น ชั้นนอกเป็นเสื้อยาว มีสร้อยคออมรดกไพศณห์ ผ้าใหญ่ มียี่ก่าเพชรใหญ่ ครั้นเวลาจะออกมาขี่ม้า ปลดสร้อยค่อนั้นออกแล้วถอดเสื้อ เปลี่ยนผ้าโพกเป็นหมวก ซึ่งมียี่ก่าอีกเหมือนกันแต่ย่อลงมา เสื้อซึ่งเหลืออยู่ข้างในเสนอเพียงเข้า มีสร้อยคอเพชร ๒ สายซ้อนกัน ชั้นขี่ม้าควบขับไป จนเป็นที่ว้าร้อน ๆ เพราะเหตุที่จะขี่ม้ากระโดดโลดโผน จึงเปลื้องเครื่องชั้นนั้นอีกทั้งสร้อยคอด้วย เหลือเสื้อขาวก็มีสร้อยคออีก คราวนี้เป็นไข่มุกแต่ไม่สู้จะยืดยาว เปลี่ยนหมวกอีก คราวนี้ไม่มีเครื่องประดับหมวก เป็นสมกกิ่งแก้วกลาย ๆ ควบม้าขึ้นไปบนกระดานซึ่งทำเหมือน

เชิงตะพานข้าง แล้วให้ม้าโดดจากที่นั่น เครื่องประดับที่ประจำคงอยู่นั้น คือวงแหวนซึ่งสอดอยู่ในช่องหูข้างหนึ่ง ที่จุมุกซึ่งเขาเจาะร้อยวงแหวนลอดทอง มีเพชรเป็นรูปกลมห้อยทั้งที่จุมุกแลหู นี่เป็นตัวอย่างการแต่งตัวซ้อนหลาย ๆ ชั้น แต่ที่ไม่ซ้อน แต่งออกงานออกการนั้น ว่ากันเสียเกือบเป็นสร้อยงาม

ได้ความว่าพวกเจ้าแขกเหล่านี้ไม่ได้สะสมอย่างพวกฝรั่ง คือมีเงินฝากแบงก์เอาดอกเบี้ย แบงก์ของเขาคือมีเงินแล้วซื้อเพชรพลอยทำเครื่องประดับเหล่านี้เก็บไว้มาก ๆ การที่เขาออกมาแต่งเมื่อใดนับว่าเป็นดอกเบี้ยที่ได้ สมบัติเหล่านี้มีที่ซ่อนเร้นเช่นขุมทรัพย์มากต่อมากนั้น

มาคิดเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า การบูชาไฟไทธิบาทว์ ซึ่งเป็นวิธีมาแต่อินเดีย เขาก็ใช้พวงเงินพวงทองมาแขวนไว้เป็นมิ่งขวัญ ในการอภิเษก เช่นนี้ จึงเอารัตนราศีคือแก้วอันเป็นสมบัติมาไว้ได้ทีหนึ่ง เห็นว่าจะไม่ได้เอาเงินแท่งทองแท่งเงินเหรียญทองเหรียญมากอง แล้วเอาเพชรพลอยโรยคงจะเป็นเพชรพลอยซึ่งผูกเป็นรูปพรรณอันเก็บไว้เป็นสมบัตินั้น มาประดับประดาไว้ในใต้ที่หนึ่ง ฤๅจะเป็นสมบัติอันบิดามารดายกให้เป็นของขวัญในเวลานั้นก็ได้ เพราะฉะนั้น จึงขอวินิจฉัยว่าการซึ่งนั่งกองแก้วนั้นคงจะนั่งบนบัลลังก์ซึ่งอยู่เหนือกองแก้ว หาได้นั่งทับกองแก้วซึ่งเป็นของเลื่อนได้ไม่

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(คัดจากหนังสือวารสารศิลปากร ปีที่ ๓ เล่ม ๒ หน้า ๑-๒)

พระบรมราชวินิจฉัย เรื่องบายศรี (๑)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภให้จัดการตกแต่งพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร ซึ่งพระองค์ได้ทรงสถาปนาขึ้นด้วยวิธีตกแต่งหลายอย่าง มีการเขียนภาพด้วยฝีมืออันประณีต เป็นต้น ดังพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า “คือ คิดถึงการที่จะเป็นภาพอันงดงามมากกว่าที่จะให้เป็นการแสดงธรรม แต่ถ้าจะเขียนให้งาม และมีธรรมในนั้นด้วยก็ยิ่งดี แต่คงจะถือรูปภาพเป็นสำคัญ เพราะถือว่าเป็นเครื่องประดับฝาผนัง ไม่ใช่เอาฝาผนังเป็นธรรมกถึก” จึงได้มีพระราชดำรัสสั่งให้สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อครั้งทรงดำรงพระยศเป็นกรมขุน ทรงรับหน้าที่เขียนภาพด้วยพระองค์หนึ่ง แลสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้กราบบังคมทูลรับจะทำการสนองพระเดชพระคุณจนเต็มความสามารถ ดังข้อความตอนหนึ่งแห่งลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่งว่า “ข้าพระพุทธเจ้าจะทำให้ถึงคนเก่าเขาเท่านั้น เพื่อให้ปรากฏว่า คนรู้วิชาช่างเขียนเต็มตามวิธีของชาติแห่งตน ยังมีมาจนถึงรัชกาลของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท” เมื่อจะทรงเขียนภาพพุทธประวัติ ตอนราชาภิเษกสมโภชพระลิตธารดตามพระราชกระแสทรงดำริจะเขียนภาพบายศรีแลพิธีสมโภช จะได้ทำงาม

(๑) เอกสารของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เล่มที่ ข. ๒๔/๑๔

แต่เมื่อให้ภาพนั้นมีลักษณะถูกต้องตามขนบธรรมเนียมแลประเพณี จึงได้ทรงค้นเรื่องอภิเชก ที่ปรากฏในหนังสือวรรณคดีพระราชนิพนธ์^(๒) เรื่อง รามเกียรติ์ บทละครเรื่องอิเหนา แลบทละครเรื่องสังข์ทอง พร้อมกับมีบันทึกความเห็นแลวิธีสมโภชขึ้นกราบบังคมทูล ขอพระบรมราชวินิจฉัย ก่อนที่จะทรงเขียนภาพทูลเกล้าถวายเพื่อทอดพระเนตรตั้งสำเนาพระราชหัตถเลขา แลสำเนาลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลต่อไป

(สำเนา)

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ที่ ๗

กระทรวงโยธาธิการ

วันที่ ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑

ขอเดชะฯ

ข้าพระพุทธเจ้ามีความผูกพันที่ใคร่เขียนขึ้นอภิเชก เพราะเป็นชิ้นสำคัญในตอนแลวยสุข แต่คิดดูติดขัดไป คือว่าจะเขียนเมื่อรดน้ำ ก็จะมีพระมหาสัตว์ทรงขาว ปราศจากเครื่องอาภรณ์ มีพราหมณ์เข้าไปล้อมอยู่

(๒) พระราชนิพนธ์ทั้ง ๓ เรื่องนี้ คือ เรื่องรามเกียรติ์ เป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ ฉบับเขียนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พิมพ์ที่โรงพิมพ์ครุสมิต บางคอแหลม แต่ไม่ปรากฏว่าพิมพ์เมื่อไร พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๑๗ ส่วนพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสังข์ทองเป็นฉบับพิมพ์จำหน่ายเป็นตอน ๆ สันนิษฐานว่า พิมพ์ในระยะเวลาใกล้เคียงกับเรื่องอิเหนา

เท่านั้น เป็นขึ้นที่จะหางามไม่ได้ ถ้าเป็นละคร ก็เป็นขึ้นตลก จะไม่มีใคร
เข้าใจว่า ซี อะไร-อาบน้ำ ครั้นจะเขียนเวลาเขียนเขียนตามอย่างเขาเขียน
กันชุมๆ ก็ไม่พอใจ ไปนั่งเกาะบายศรีอยู่สองข้าง ไม่ถูกไม่ใกล้ต่อความ
จริง คิดยักย้ายไปทำอื่นก็หางามไม่ได้ จึงได้พลิกดูหนังสืออิเหนาเทียบ
ว่ากรออิเหนากอกจากครดน้ำกับเขียนเขียนจะมีอะไรอีกบ้าง ก็ไม่พบมีอะไร
กว่านั้น แต่ไปเห็นความที่ใช้บายศรีสองก็ได้ จึงได้สติว่า เขียนบายศรีสอง
หาหางามได้ดังแผนที่นี่

๑. พระมหาสัตว์

๒. ๓ นางพัด

๔. ๕ บายศรี

๖. ๗ ๘ พราหมณ์เบิกแว่น

ฤกษ์กัณฑ์หนึ่ง ๒. จะเป็นพระพุทธรูปก็ได้ ๓. จะเป็นโยธธรา ก็ได้
แล ๗, ๘. จะเปลี่ยนเป็นอมตย์ ฤกษ์ตรีพระญาติ ฤกษ์ตรีข้างหนึ่ง
อมตย์ข้างหนึ่งก็ได้ ความเห็นวิธสมโภช ได้ลงไว้ข้างท้ายจดหมายบันทึก
ซึ่งได้จัดไว้เมื่อคืน แลทูลเกล้าฯ ถวายมานี้แล้ว ขอพระราชทานพระราชวินิจฉัย

จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า นริศ

จดหมายบันทึกเรื่องบายศรี

๑. อิเหนา เล่ม ๑ หน้า ๒๓ กล่าวถึงสมโภชอิเหนาคราวแรก ประสูติ ใช้บายศรีทองสองสำหรับ (ไม่มีแก้วแลเงิน) ว่าดังนี้ “ตั้งบายศรีทองสองสำหรับ แชมยอดสดุดประดับดอกไม้ไหว สังข์กรดแว่นเวียนเทียนชัย แต่งไว้เสร็จถ้วนทุกสิ่งอัน”

๒. อิเหนา เล่ม ๓ หน้า ๘๘๗ กล่าวเมื่อทำวาทหลังสมโภชพระธิดาว่า “บัดนั้น จึงมหาเสนาหั่งสี่ ครั้นได้ฤกษ์งามยามดี ให้ลั่นฆ้องสามที่เป็นสำคัญ แล้วจุดเทียนเวียนแว่นไปเบื้องขวา รับส่งต่อมาเป็นหลั่นๆ” จะแปลว่าเหม ๔ โบด้วยฤมิใช่

๓. อิเหนา เล่ม ๒ หน้า ๘๗๕ กล่าวเมื่อโสกันต์สิยะตราว่า “ได้ฤกษ์พระโหรให้เบิกบายศรีขวัญ ลั่นฆ้องเข้าเป็นสำคัญ สังข์แตรแซ่สนั่นเป็นโกลา ตាំมะหงคลานไปจุดเทียน ติดแว่นแล้วเวียนไปเบื้องขวา” ที่นี้คนเดียวเบิกแว่น จะแปลว่า เหมใบเดียว ฤ ๔ ใบ ฤ ๓ ใบอย่างเดียวนี้ แต่เบิกคนเดียว

๔. อิเหนา เล่ม ๒ หน้า ๒๒๒๔ กล่าวเมื่ออภิเษกอิเหนากับนางกษัตริย์ว่า “เหล่าพวกกรมวังตั้งบายศรี เจ็ดชั้นล้วนมณีศรีใสหุ้มตาดสุวรรณอันอำไพ แว่นชัยสำหรับติดเทียนทอง” นี้จะเป็นบายศรีแก้วแต่อันเดียว ฤอย่างไร ส่วนการเบิกแว่นกล่าวต่อไปในหน้า ๒๒๒๘ ว่า “ตាំมะหงตรงเข้าไปจุดเทียน ติดแว่นวิเชียรเจิมจันทร์หอม” ที่นี้ก็เป็นคนเดียวเหมือนกัน แต่จะเป็นเหมใบเดียว ฤหลายใบเกือบจะได้ความในที่นี้ แต่ก็ยังไม่ได้ความ เพราะกล่าวรวบรัดมีที่ ว่าดังนี้ “ครั้นครบเจ็ดรอบตามตำรับ ตាំมะหงประจงจับทีละสอง มาปักลงไว้ในขันทอง ไบพลูรองอัคคีแล้วคลี่คลาย” จะเข้าใจว่าเหมสองใบก็ได้กระมัง ตอนนี้อยู่หน้า ๒๒๒๘

๕. อีเหนา เล่ม ๒ หน้า ๒๓๖๖ กล่าวเมื่ออภิเษกสังคามาระดา กับกุสุมาว่า “ครั้นเวียนเทียนสำเร็จครบเจ็ดรอบ ตามระบอบเสกสมภิรมย์ขวัญ โหราวับดับเทียนโบกควัน ถวายจันทน์จุนเจิมเฉลิมพัคตร์” ในที่นี้เป็นโหรเบิกแว่น

๖. รามเกียรติ์ เล่ม ๑ หน้า ๓๑๗ กล่าวเมื่อสมโภชพระรามว่า “ตั้งทั้งบายศรีนากทอง เงินงามเรืองรองลายเลขา พานสุวรรณรองแว่นรัตนาศุคนธาเทียนชัยรูจี” แล้วกล่าวการเบิกแว่นในหน้า ๓๒๐ ว่า “บัดนั้น บุโรหิตพดมาผู้ใหญ่ ได้ฤกษ์ก็จุดเทียนชัย ติดในแว่นแก้วรจนา” ในที่นี้บายศรีเป็นสามชุด เบิกแว่นคนเดียวอีก เห็นชัดในที่นี้ ว่าแต่ก่อนหาได้ใช้เทียนติดแว่นพร้อมเสร็จ ปักกับข้าวสารในหม้อ ฤในขันเช่นเดีวนี้ไม่ ใช้แว่นรวมไว้ในพาน จุดเทียนชัยซึ่งอยู่ที่ไหนยังไม่ได้ความชัดเจนนั้นก่อน แล้วจึงเอาติดแว่นส่งเวียนไป

๗. รามเกียรติ์ เล่ม ๑ หน้า ๔๐๓ กล่าวเมื่ออภิเษกพระรามกับนางสีดว่า “แว่นแก้วมรกตรูจี เทียนชัยบายศรีซ้ายขวา” แล้วกล่าวการเบิกแว่นเบิกบายศรีต่อไป หน้า ๔๐๖ ว่า “ได้ฤกษ์โหราให้เบิกบายศรี ลั่นฆ้องประโคมดนตรี กาหลอิ่งมีโกลา องค์ท้าวสหัสนันย์ก็จุดเทียน ส่งแว่นเวียนซ้ายไปขวา” ในที่นี้ปรากฏเป็นบายศรีสองโดยนิยมเป็นซ้ายขวา แลเบิกบายศรีก่อนจึงเวียนเทียน ไม่ใช่เวียนแล้วสามรอบ จึงเบิกอย่างเดีวนี้

๘. รามเกียรติ์ เล่ม ๑ หน้า ๔๕๔ กล่าวเมื่อเตรียมอภิเษกพระรามเป็นยุพราชว่า “แล้วตั้งกรดสังข์บัลลังก์รัตน์ เศวตฉัตรบายศรีซ้ายขวา” เป็นบายศรีคู่เหมือนคราวอภิเษกกับสีดา

๙. รามเกียรติ์ เล่ม ๔ หน้า ๒๐๓๔ กล่าวเมื่ออภิเษกพิเภกว่า “เพดานห้อยพวงพู่กลิ่น หอมประทีนดั่งทิพย์พิมานสุวรรณค์ บายศรีแก้วทองพรายพรรณ เจ็ดชั้นประดับเนาวรัตน์” แลการเบิกบายศรีแว่น กล่าวในหน้า ๒๐๓๖ ว่า “ได้ฤกษ์โหราให้เบิกบายศรีขวัญ ประโคมฆ้องกลองนี่นั่น

แต่รังสีสนั่นเป็นโกลา ฝ่ายว่าปุโรหิตก็จุดเทียนติดแว่นส่งเวียนไปเบื้องขวา ในที่นี้ก็กล่าวไม่ได้แปลกเป็นอย่างอื่นไป

๑๐. รามเกียรติ์ เล่ม ๔ หน้า ๒๑๓๐ ดังกล่าวอภิเษกพระราม เมื่อเสร็จศึกว่า “บายศรีแก้วกาญจน์นพมาศ โอบาสด้วยมณีโลहित แวนวิเชียรเทียนทองชวลิต ครอบเครื่องพิธีปราบดา” แลเบิกใบศรีกล่าวในหน้า ๒๑๓๖ ว่า “บัดนั้น ปุโรหิตไหวราผู้ใหญ่ ให้เบิกบายศรีแก้วแววไว แล้วจุดเทียนชัย พรายพรรณ ติดแว่นมณีนพมาศ รัศมีโอบาสฉายฉาน” ที่นี้ก็ไม่ได้แปลกไป

๑๑. รามเกียรติ์ เล่ม ๔ หน้า ๒๒๓๘ กล่าวเมื่ออภิเษกไพบนา สุริวงษ์ว่า “แว่นทองแว่นแก้วแพรวพรรณ บายศรีเจ็ดชั้นซ้ายขวา” เบิกหน้า ๒๒๔๐ ว่า “ได้ฤกษ์ไหวราให้เบิกบายศรีขวัญ จึงลั่นฆ้องชัยเป็นสำคัญ แต่รังสีเสียงสนั่นโกลา ปุโรหิตผู้เฒ่าก็จุดเทียน ติดแว่นส่งเวียนไปเบื้องขวา” ที่นี้เกือบจะสันนิษฐานได้ว่าแว่นใช้สองอัน

๑๒. รามเกียรติ์ เล่ม ๕ หน้า ๒๗๘๔ กล่าวเมื่ออภิเษกพระมงกุฎแลพระลพว่า “พื้นล่างพรมสูงหนึ่งลาด ม่านไขเครื่องมาศฉาบฉวย บายศรีทองชั้นพรรณราย แวนแก้วแพรวพรรณรายรุจี” นี้เป็นบายศรีเดี่ยว แลการเบิกว่า “ครั้นได้เวลาศุภฤกษ์ ราชครูให้เบิกบายศรี จึงเอาเทียนทอง จุดอัคคี ติดแว่นมณีจรณา”

๑๓. รามเกียรติ์ เล่ม ๕ หน้า ๒๙๐๔ กล่าวเมื่ออภิเษกที่ไกรลาสว่า “เพดานห้อยพวงพู่กลิ้ง มาลัยประทีปหอมหวาน บายศรีแก้วทองโอฬาร แวนรัตนัชชวาลเทียนชัย” ส่วนการเบิกกล่าวในหน้า ๒๙๐๖ ว่า “ได้ฤกษ์ให้ฆาตฆ้องชัย สหัสสนัยน์เป่าดั่งขลุ่ยบันลือ ลั่นองค์พระอิศวรทรงธรรม ก็จุดเทียนสุวรรณมณี เข้าติดประทับกับแว่นแก้ว เสร็จแล้วส่งให้พระฤๅษี”

๑๔. สังข์ทอง หน้า ๒๔๐ ว่า “บัดนั้น ปุโรหิตผู้เฒ่าทั้งสอง จึงจุดเทียนติดกับแว่นทอง กรประคองค้ำพรหมจันทร์”

เมื่อได้ตรวจดูตลอดทุกแห่งที่บันทึกไว้แล้ว สันนิษฐานใจตกลงได้
เช่นนี้ คือ

(ก) บายศรีไม่จำเป็นต้องใช้ ๓ เสมอไป จะใช้ ๑ ก็ได้ ๒ ก็ได้ ๓ ก็ได้

(ข) แลบายศรีนั้น จะเป็นแก้วแลทองเงินนากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
ฤสองสิ่ง ฤเจือกัน เช่น ทองแกมแก้ว ฉะนั้นก็ได้

(ข) เทียนซึ่งสำหรับเวียนเรียกว่า เทียนชัย ย่อมเห็นได้ว่าเป็น
เทียนสำคัญที่จะมีตั้ง ๔-๕ เล่มนั้นไม่ได้ จะต้องน้อยที่สุดราวกับว่าจะ
เล่มเดียว ฤเท่ากับบายศรีสำหรับเล่ม เทียนนี้จะวางไว้ในพานแว่นฤจะ
ปักเชิง จะเป็นเทียนที่ตาโหลจุดแล้วว่า “วันที่ตตวาอาจารย์ปาทำ” นั้นเอง
ก็เป็นได้

(ค) แว่นจะเป็นโลหะ ฤแก้ว ฤแกมกันก็ได้ มีเท่าเทียนชัย
ฤน้อยกว่า เอาเทียนชัยติดรวมลงสองสามเล่มในแว่นอันเดียวก็ได้ แว่นนี้
จะวางไว้ในพานที่จะเป็นพานที่รองเครื่องเจิมนั่นเอง

(ค) ชั้นซึ่งมีใบพลู สำหรับวางคะแนนแลดับไฟนั้น คงจะเป็น
ชั้นหมาก เพราะบายศรีเป็นตัวสำหรับ

(ข) ชั้นน้ำควรจะมีด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่ดูเหมือนเดี๋ยวนี้จะไม่
ได้ตั้ง

สิ่งที่จำเป็นควรมีคงจะเป็นเท่านี้ แต่ในเดี๋ยวนี้ตั้งอะไรๆ เกินไป
อีกหลายอย่าง ซึ่งสันนิษฐานเห็นว่าผิด คือ

(๑) สำหรับควานวน นี้เดิมเข้าเมื่อปราศจากความรู้ว่าบายศรี
เป็นสำหรับเสียแล้ว ไม่เป็นสิ่งที่ควรมี

(๒) เปิดแบ่ง นี่ก็เป็นของกิน ควรจะอยู่ในบายศรี แต่ที่มีพาน
รองตั้งไว้ต่างหากนั้น จะเป็นเดิมที่จะมีเจ้าสัวอะไรเขาทำเปิดพะโล้มากวาง
เห็นว่าเป็นของกินอย่างดี จึงให้เอาไปตั้งสมโภช แต่จะบรรจุลงในพาน
บายศรีก็ไม่มีระหว่างพอ จะทำลายให้เป็นชิ้นเล็กๆ ก็เสียตาย จะเสียนามไป

จึงตั้งไว้ต่างหากเหมือนของเคียง ต่อมางานหลังๆ ไม่มีเจ้าสัวเอามาถวาย ครั้นจะไม่มืออย่างงานก่อนก็จะเลวไป ครั้นจะจัดทำขึ้นเปิดไถ่ก็หายาก จึงทำเปิด อิมิตชั้นขึ้นตั้ง พอมีให้เกียรติยศตกต่ำไปตามที่ได้เคยมี ไม่เป็นสิ่งซึ่งควรมีเสมอไป

(๓) มะพร้าวนี้ก็ควรจะอยู่ในบายศรี แต่ที่มาอยู่ข้างนอกก็เพราะจัดลงในบายศรีไม่ได้เหมือนกัน แท้จริงแต่ก่อนคงไม่จำเป็นต้องมีมะพร้าวที่มาจำเป็นขึ้นเพราะมามีธรรมเนียมกินยอเกิดขึ้น คือ ดักของกินทั้งหลายอย่างละน้อยรวมลงในมะพร้าวแล้ว แลดักน้ำมะพร้าวจิบพอเป็นที่ว่ากินแล้ว ซึ่งงานชาวบ้านยังทำอยู่เช่นนี้ในทุกวันนี้ แต่ส่วนงานหลวงเห็นทำเช่นนั้นเป็นอาการอันปฏิกุล จึงย่อลงคงแต่ดักลมข้างบายศรีเติมลงในมะพร้าว เพราะฉะนั้น มะพร้าวนอกบายศรีจึงเป็นสิ่งอันไม่จำเป็นต้องมี จะดักขนมอย่างหนึ่งอย่างใดป้อนก็ได้เหมือนกัน

ส่วนผู้จุดเทียนชัยติดแว่นส่งให้เวียนไปนั้นต้องเป็นผู้ใหญ่อันมีความรู้ (ในทางเวท) จึงตกว่าที่เป็นปุโรหิต ที่กล่าวเป็นเสนาผู้ใหญ่บ้าง โหรบ้าง พราหมณ์บ้าง นั่นก็เป็นชนิดคนอันเป็นอย่างเดียวกัน เพราะปุโรหิตก็เป็นตำแหน่งเสนาผู้ใหญ่ แลชาติกำเนิดก็ต้องเป็นพราหมณ์ ทรงซึ่งคัมภีร์เวทแลโหราศาสตร์ จะใช้คนเดียวก็ได้ ฤมากคนแต่ไม่เกินกว่าจำนวนเทียนชัยก็ได้

วันที่ ๑๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๑

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายร่างรูปอภิเษก
พระสิทธารถด้วยอาการที่ตั้งบายศรี ซึ่งเป็นแต่ร่างชั้นแรก ค้นหาทรงที่
งามเท่านั้น ยังไม่ได้ที่ ยังหาได้จักเส้นไม้นั้น มาทอดพระเนตรโดยพระราช
ประสงค์เป็นอันกุละ^(๓) ทั้งสิ้น ในหนังสือปฐมสมโพธิมีแต่เพียงว่า “สมเด็จ
บรมกษัตริย์กัโรชาภิเษกพระมหาบุรุษให้เสวยราชสมบัติ ตั้งพระพิมพาเป็น
องค์อัครมเหสี” สิ้นความเพียงเท่านี้ ดูไม่มีทางวิวาหะอวาหะเจือเลย
รูปร่างเป็นอันนับว่าถูก แต่เป็นอย่างใหม่ไม่ใช่ครั้งพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้า
ออกเสียดายที่จะยกเสีย ไม่เอาเข้าคอมปิดกัน เพราะว่าดูที่งามอยู่ ถ้าหาก
จะเขียนแก้เป็นบายศรีตองจะเข้าคอมปิดได้ ข้าพระพุทธเจ้าจะรับใส่เกล้าฯ
แก้เสีย แลจัดเส้นขึ้นให้ดี

จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า นริศ

(๓) เป็นศัพท์แผลง ใช้ในความหมายว่า ทำหรือกล่าวเกินจริงเกินไป

(สำเนา)

พระราชหัตถเลขาเรื่องราชาภิเษกพระสิทธารถ

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย์

วันที่ ๑๒ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๓๕ ๑๒๑

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ได้รับจดหมายแลบันทึกรื่องบายศรี ซึ่งจะวินิจฉัยสำหรับเขียนหน้าต่างช่องที่ ๒ นั้นแล้ว ได้วินิจฉัยเรื่องบายศรีมาในแผ่น ๑ ต่างหาก

บัดนี้จะว่าด้วยเรื่องการราชาภิเษกพระมหาสัตว์ ฉันให้เกิดความสงสัยขึ้นมาเสียแล้วว่า รูปที่เห็นนึ่งเกาะบายศรีนั้น จะเป็นพระมหาสัตว์กับพระพิมพ์ ฤพระพุทธรูปดากับพระพุทธรูมารดาโชนแน่ พิเคราะห์ดูเนื้อความตามปฐมสมโพธิ ในราชาภิเษกบริวัตร ความย่อหนักย่อหนา ความที่กล่าวพิสดารอยู่ในวิวาหมงคลบริวัตร อันเป็นส่วนพระพุทธรูปดากับพระพุทธรูมารดา แต่ถึงดั่งนั้นก็มีความแน่ว่า เวลานั้นยังหามีบายศรีไม่ เป็นนึ่งกองแก้วจับพระหัตถ์ซึ่งกันแลกัน ท้าวสุทธาวาสมหาพรหมถวายพุทธานิสิญจน และประโคมเกิดอัศจรรย์ต่าง ๆ ต่อไปที่เดียว ดูปฐมสมโพธิ หน้า ๓๕ ฉันเห็นว่า ที่เขียนบายศรีข้างแต่ก่อนเห็นจะงมายเกินไป ดูไม่น่าจะเขียนเสียแล้ว

อนึ่ง รตนน้ำมูรธาภิเษกในที่นี้ ฤที่อื่น ๆ เช่น เวลสันดรชาดก เห็นจะไม่ได้หมายความว่าขึ้นมณฑปพระกระยาसनาน อานน้ำทั้งตัว ทำนองจะเป็นอย่างขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศ ฤยังไม่มีอัฐทิศก็ขึ้นภัทรบิฐที่เดียว รวบรวมความที่นึ่งเบื่องบนรัตนราศี เป็นตรงคำกว่าอื่น แลน้ำมูรธาภิเษกในเวลานั้น รตนแต่พระเศียร ไม่ใช่สรง ถ้าจะคิดไปตามทางความคิดเดิม ซึ่งเธอคิดจะขึ้นภัทรบิฐ

เข้าทีกว่ามาก แต่อย่าใช้เก๋อื่เจ๊กอย่างของเรา เสียอยู่น้อย ที่ครั้งพระมหาสัตว์ไม่มีเทวดา ถ้าเหมือนครั้งวิวาหมงคลบวิวัตระจะเขียนได้งาม

อนึ่ง ในการราชาภิเษกนั้น จะได้ทำวิวาหมงคลด้วยฤๅไม่ว่าความก็ไม่สู้ดี แต่เห็นจะได้ทำดอกกระมัง ขอให้พิเคราะห์ดูในปฐมสมโพธิ หน้า ๑๐๕ ถ้าหากว่าวิวาหมงคลด้วย ก็เป็นนั่ง ๒ คน ยึดมือกัน เครื่องที่จะขังน้ำอภิเษกนั้น สมกันทุกแห่ง ในหนังสือข้างฝ่ายพราหมณ์ มีมหาภารตเป็นต้น แลเวสสันดรชาดก ว่าใช้สังข์ ในมหาภารตใช้สังข์ทองคำโดพิลิกลันทีเดียว ในนครกัณฑ์ก็มีสังข์ทองแต่มีทักษิณาวรรตแลเงินด้วยเป็น ๓ นี้ท่านจะเอามาจากอรรถกถาฎีกาอันใดฤๅ

สำนวนหม่อมไกรสร อยากจะอวดว่าเข้าธรรมเนียมเหมือนพระราชนิพนธ์พระพุทธยอดฟ้า จึงจำต้องปล่อยให้บทยาว ๆ มีมากเพราะบรรจุคำลงไปไม่มีใครเหมาะ อยากจะให้เพราะแลแน่นแน่นทำนองพระราชนิพนธ์พระพุทธเลิศหล้า แต่เพราะไม่ถือทางเดียว ไปเอาอย่างอื่นด้วย จึงต้องเลยไปเช่นในบันทึกหมายเลข ๔ ที่ว่า “ตามะหงประจงจับทีละสอง” ไม่ได้ตั้งใจจะกล่าวเช่นนั้น แต่กลอนมันเป็นอย่างนั้น ครั้นจะว่าดาด ๆ ไปไม่มีใจความ ก็กลัวจะไม่เหมือนพระพุทธเลิศหล้า จึงต้องเลยติดตลกหกคะเมนเลยไป เช่น อีเนาไปหาจินตะหรา ก็ไม่ใช่ความคิดของตัวเองอีก เลียนพระราชนิพนธ์ละครนอกของพระพุทธเลิศหล้า

เพราะฉะนั้น การที่จะจับเอาหนังสือเหล่านี้เป็นหลักวินิจฉัยยกพระราชนิพนธ์พระพุทธยอดฟ้า ถึงตั้งใจจะให้เข้าแบบอย่างสักเท่าใดก็แต่งด้วยความคิดจะให้วิเศษอย่างปฐมสมโพธิ ถึงจะเกินจริงไปสักเท่าใดไม่ว่าพระราชนิพนธ์พระพุทธเลิศหล้ารักษากลอน ต้องการจะทำบทให้คล้องขาดบ้างก็ไม่ว่า สำนวนหม่อมไกรสรแล้วแต่จะเป็นไปอย่างไร ๆ ก็ดี ความที่กล่าวในหนังสือทั้งปวงนี้ เป็นชั้นกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น

ตามความเห็นของฉัน ว่าบายศรีเงินบายศรีทองที่เป็นพานซ้อน ๆ กันนี้ น่าจะเกิดในปลายแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้านี้เอง บายศรีแก้วจะมาทีหลังด้วยซ้ำไป เพราะบายศรีเล็ก มีแต่ทองกับเงิน แก้วเพิ่งมีขึ้นแผ่นดินพระจอมเกล้า ไม่ปรากฏในหนังสือแห่งหนึ่งแห่งใดเก่า ๆ ว่าตั้งบายศรีแก้วทองเงินสมโภชอะไรต่ออะไร รูปเขียนก็ไม่เห็นมี เห็นมีแต่บายศรีทอง การที่ประดับประดาบายศรีด้วยทองด้วยแก้ว ฉันเข้าใจว่า ที่เราใช้รดด้วยทองหน้าตะกั่ว สลักฟักทองมะละกอดัดเป็นลวดลาย แปลว่า เงินทอง ติดแวว เข้าก็เป็นพลอย ถ้าหากว่าจะได้ตกแต่งบายศรีด้วยเงิน ทอง เพชร พลอยจริง ก็น่าจะเอาสายสร้อยมารัดเอวบายศรี เอาพลอยหัวแหวนต่าง ๆ ประดับ ฤถ้ำจะว่าให้แกรนด์ขึ้นไป ก็มีเครื่องเพชรพลอยสำหรับประดับบายศรีไว้ประจำราชการ แต่เห็นจะเป็นเอาอะไรต่ออะไรบรรดาที่มี มาผูกติดเข้าอย่างผูกกระบังหน้าใสกันดีใช้ชั่วคราว บายศรีจึงต้องแต่งกันหนักแต่งกันหนา ไม่ใช่สั่งให้ทำวมังศรีเอามาตั้งง่าย ๆ เช่นเดี๋ยวนี

บายศรีที่ใช้ในกรุงเทพฯ นี้ แต่แรกคงจะใช้ไม้แกะตามธรรมเนียมจะให้งามแลให้แน่นหนา จึงได้ทำบายศรีลองทองเหลืองขึ้นเป็นครั้งแรก แล้วจึงได้มีบายศรีเงิน บายศรีทองเพิ่มขึ้น บายศรีแก้วนั้นเป็นมีขึ้นภายหลังที่สุด

ตอนนี้จะได้แก่นบันทึกตามลำดับตัวเลข แต่ขอยกรวมเกียรติขึ้นว่าก่อนตามอายุ

หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องรวมเกียรติ

๖. ซึ่งกล่าวถึงบายศรีมากในที่นี้ แปลว่าไม่มีของจริงจะเอามายกขึ้นกล่าวให้เหมือน กล่าวไปเพื่อจะให้เห็นว่า แกรนด์เหมือนอย่างเช่นฉันแต่งนิทราชาคริต

๗. ไม่ปรากฏว่าบายศรีทำด้วยอะไร แต่แวนเป็นมรกตเสียแล้ว ที่บายศรีก็จะทำด้วยมรกตประดับเพชรพลอย

๘. บายศรีไม่ปรากฏว่าทำด้วยอะไร

๙. ฉันเข้าใจว่า บายศรีต้องประดับด้วยทองแลเพชรพลอยอย่าง
เช่นที่กล่าวไว้แล้วข้างต้น

๑๐. } เข้าใจว่าทำนองเดียวกัน เป็นแต่ใช้บายศรีเดียวแล ๒

๑๑. } บายศรีซึ่งจะได้อีกในที่อื่น

เอาไปจากสังข์ ๓ ของเราก็ไม่รู้ แต่เป็นแต่ตั้งตัวรดน้ำ ไม่ใช่ตั้ง
เครื่องถอด ซึ่งกลัวว่าจะเป็นยายที่ ผู้ที่รดน้ำครั้งนี้คงเป็นพระพุทธรูปดา
ถ้ามีเวลาวินาที พูดยุ่ไปลอยที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ดูว่าบายศรีทำขวัญใครแน่
บางทีจะมี

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

คำวินิจฉัยบันทึกเรื่องบายศรี

ในการที่จะแก้บันทึกเรื่องบายศรี จำจะต้องพิจารณาก่อนว่าออกทอริตี
ที่อ้างเป็นหลัก ได้ตั้งขึ้นในสมัยใด

หนังสือรามเกียรติ์เป็นหนังสือแต่งแผ่นดินพระพุทธรูปอดฟ้า แก้วบข
เก่าซึ่งขุนหลวงตาก เปลี่ยนแปลง: ลอะเลือนไป เดิมที่ค้นหาฉบับไม่ได้สูญ
เสียเมื่อกรุงเสียขาดกระต่อนกระแท่น การแต่งหนังสือรามเกียรติ์ครั้งนั้น
ประชุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตและผู้จำบทเก่าได้เรียบเรียงแก้ไข เมื่อถวาย
ทรงแก้แล้วเสร็จเรียกว่า พระราชนิพนธ์

อิเหนาเป็นหนังสือมีมาเก่า ถ้อยคำไพเราะดีอยู่แล้วโดยมากเพราะ
เป็นหนังสือใหม่ของกรุงเก่า ไม่ได้แก้ไขใหม่ในแผ่นดินพระพุทธรูปอดฟ้า มาลงมือ

แก่นแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า ตอนต้นครึ่งพระบรมศพพระพุทธรูปอดฟ้า จึงได้เล่นงานเมรุสนุกนัก ตอนกลางเล่นครึ่งสมโภชพระยาเศวตகுญชร ตอนหลังที่สุดเล่นฉลองวัดอรุณ จับโสกันต์สี่ยะตราจนถึงลึกชี หมดพระราชนิพนธ์เพียงเท่านั้น

อิเหนาตอนปลาย เป็นเรื่องที่ชาววังซึ่งเป็นละครเอง ตั้งแต่ทำวรรณานันทมาลัยมา ไม่รู้จัก ไม่เคยได้ยิน เข้าใจว่าจะได้แต่งขึ้นเมื่อหม่อมไกรสรเล่นละคร ประสงค์จะให้แปลกแลให้จบ แต่ไม่ใช้สำนวนหม่อมไกรสรประชุมกันแต่อย่างพระราชนิพนธ์พระพุทธรูปอดฟ้า โวหารจึงไม่เสมอ

สังข์ทอง เป็นพระราชนิพนธ์พระพุทธรูปอดฟ้าแท้

ที่นี้จะว่าด้วยความมุ่งหมายในการแต่ง

พระราชนิพนธ์พระพุทธรูปอดฟ้า ตั้งใจจะให้ถ้วนถี่ต้องแบบอย่างด้วย ต้องการให้ถ้อยคำลึกแลไพเราะ ทั้งเป็นอัศจรรย์ด้วย ไม่รังเกียจข้อที่จะยียดยาวจนเล่นละครดูเบื่อ

พระราชนิพนธ์พระพุทธรูปอดฟ้า คิดย่นให้สั้น ไม่ให้บทยาวเยิ่นเย้อดูละครเบื่อเป็นที่ตั้ง แต่เลือกคำให้ไพเราะ ให้ถูกต้องด้วยแบบธรรมเนียมแต่ไม่พยายามที่จะว่าให้ครบครัน ยอมให้เลยไปตามกลอนบ้าง

๑๒. ชัดว่าเป็นบายศรีทอง บางทีเมื่อก่แต่งมาถึงนี้ บายศรีทองจะมีแล้ว

๑๓. กลับวนลงไปน่าจะปนกันเสียอีก

พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา

๑. บายศรีทองมีแล้วแน่

๒. }
๓. } เบื่อที่จะกล่าวถึงบายศรีซ้ำซาก

๔. อยากจะว่าเอาอย่างรามเกียรติ์ แลوردดีถ้วนต่าง ๆ

๕. ไม่มีบายศรีจะวินิจฉัย

พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสังข์ทอง

๑๔. ไม่ต้องการจะพูดถึงบายศรี

แต่นี้ไปจะได้ตอบคำวินิจฉัยของเธอ

(ก) ถูกแล้ว ถึงเดี๋ยวนี้ก็ยังถูก

(ข) เข้าใจว่าหากไม่เคยมีเลย แก้วทองเงิน ฤททองเงิน แต่ ๒ อย่าง ยังสมโภชลูกเธอองค์หญิงอยู่จนเดี๋ยวนี้ ทองอันเดียวยังสมโภชพระที่นั่งอยู่จนเดี๋ยวนี้ แต่ที่จะเจือกันไม่มี ที่เจือกันนั้น เข้าใจว่า บายศรีตองประดับ เป็นอย่างโบราณ

(ข) เทียนชัยนั้นแปลว่า เทียนซึ่งถ้าเป็นบายศรีตอง เขาเสียบไม้กลัดเหน็บไว้ที่ยอดบายศรี บางทีก็ใช้ปิดทอง เช่น ไขว้ครุฑละคร เป็นต้น ถ้าเป็นบายศรีเงินทอง ให้เชิงเทียนเงินแลทองเหมือนกันปักเทียนชัยตั้งอยู่ตรงบายศรี เพราะจะไปเหน็บด้วยไม้กลัดกับพานไม่ได้คือ เทียนที่ตาโหรแกจุดแล้วว่า วันดีวา ถูกแล้ว แต่ที่ในวังเขาใช้ปักบนยอดพุ่มเมื่อเวลาสมโภชพระที่นั่ง แลเทียนชัยนี้ ไม่ได้เอาออกติดแว่นเวียน แต่เมื่อเวลาดับ จำเป็นจะต้องเอาเทียนชัยนี้เข้าประกบกับเทียนที่แว่นดับด้วยทุกครั้ง เมื่อเวลาจะมาผูกมือ ถึงต้องขีดๆ ไฟขึ้นจุดใหม่ จึงเข้าใจว่า เทียนที่สำหรับเวียนเทียนนั้น เห็นจะเป็นของเพิ่มขึ้นใหม่ ดูให้ครึกครื้น แต่จุดแลดับนั้นจึงยังคงยื่นเทียนชัยไว้เป็นสำคัญ คนแต่สมโภชเจ้านายเด็ก ๆ ด้วยบายศรีนมแมว เอาเทียนชัยที่ปักนั้นมาวงรอบ ๆ ตัว ๓ หน แล้วจึงดับก็มี

(ค) แว่นจะเป็นอะไรก็ได้ถูกแล้ว แต่แก้วแกมเงินที่เรามีอยู่เดี๋ยวนี้เป็นแก้วห้อยระย้า เทียนไข ซึ่งมีอยู่ในวังลูฟ เมืองปารีส ซึ่งที่จะส่งมาเป็นบรรณาการ แต่มันจะหักหายไปเสียข้างไหน เหลือแต่แก้วที่ห้อยอันใดกลับเอาข้างล่างขึ้นข้างบนต่อด้าม ทีแต่ก่อนก็จะไม่มีมาก พานรองเครื่องเจิมอยู่ข้างจะเล็กกว่าที่จะรับแว่น แต่ฤจะเล็กลง เมื่อไม่ใช่วงแล้วก็ได้กระมัง

(ค) ถูกแล้ว

(ข) ทำขวัญอย่างเล็ก ๆ เขาก็มีชั้นน้ำ ตลอดจนบายศรีทอง แต่เมื่อมีเวียนเทียนไม่มีชั้นน้ำ เหมเห็นจะเป็นชั้นน้ำเสียจริง

สิ่งซึ่งเธอเห็นว่าเกินไป สันนิษฐานว่าผิดนั้น บางทีแต่ก่อนเขาก็จะรู้ แต่อยากจะเติมให้สูงขึ้น เพราะถือว่าเป็นของกินด้วยกัน ทำนองเช่นเครื่องสังเวद्य มีแต่บายศรีก็พอแล้ว เทวดาก็กินอิม ฤๅสมมตว่ากินอิม แต่เติมเครื่องสังเวद्यลงไปภายหลังด้วย จะให้เห็นว่ากินได้จริง ๆ ไซ้แต่เท่านั้น ยังซ้ำเครื่องสังเวद्यตำแหน่งเงินก็จัดแจงขึ้นอีก จึงเห็นว่าเป็นด้วยเหตุ แต่ไม่จำเป็นจะต้องมี

(๑) สำหรับนั้นเกินไป

(๒) - (๓) เปิดแป้งนั้นมันชอบกลอยู่สักหน่อย ในท้องมันมีไขอยู่ ลูกหนึ่ง ทำขวัญบายศรีนมแมว เขามีไขเป็นสำคัญ เสียบอยู่ยอดกรวยข้าว ทำขวัญแล้ว เขาให้กินไขนั้นเอง เรียกว่า ไขขวัญ คำว่า ไขขวัญ นี้ ดูก็เป็นทีจ็บอกจับใจคน เข้าใจกันซึ่มทราบมาก เช่น เจ้าพระยามหินทร์แกเรียกละครของเก่า ไขขวัญ ก็ดูไม่มีใครต้องถาม ว่าแปลว่าอะไรสักคนเดียว เข้าใจหมด แต่ทำขวัญบายศรีต้องบายศรีอื่น ๆ อย่างใหญ่ไม่มีไข ฤๅแต่เติมเขาจะมีไขอยู่ในบายศรีนั้นแล้ว เมื่อไม่จัดของคาวบรรจุในบายศรี ก็เลิกไขเสียด้วยสิมไป แล้วเลยไม่รู้มูลเหตุ ถ้าหากว่าจะมีเจ๊กเอาเปิดมาถวาย จะไม่ไขพะไล จะเป็นเปิดยัดได้ ไนไสนั้นจะยัดไขเข้าไปด้วยกระมัง ท่านผู้ที่ได้รับของถวายก็จะร้องว่า เออไขขาดอยู่ดีทีเดียว จึงได้เอาไปตั้ง แต่นั้นมาเปิดไก่หายาก อย่างเช่นที่ว่า จึงได้เอาไขยัดไว้ในเปิดแป้ง ถ้าจะเลิกเปิด จำจะต้องมีไขในบายศรี ฤๅอย่างไรจึงจะถูก มะพร้าวนั้นถูกแล้ว

เรื่องผู้จุดเทียนชัยนั้น ตามที่ว่าก็ถูกอยู่ เดิมเห็นจะเป็นเช่นนั้น แต่ชั้นหลัง ๆ มา เมื่อหาพราหมณ์ไม่ได้ ก็สมมตเสนาบดีผู้ใหญ่ซึ่งไม่ใช่เป็นพราหมณ์ให้จุดเทียนชัย เช่นแผ่นดินพระพุทธรูปอดฟ้าว่าเจ้าพระยารัตนาพิพิธเป็นผู้เคยจุด เห็นจะเป็นมาแต่แผ่นดินตากเมื่อไม่มีพราหมณ์ อย่าง

เช่นเมืองลาวที่ไม่มีพราหมณ์ เขาก็มีตำแหน่งพระยาพรหมปัญญาเป็นหน้าที่
ทำขวัญ แล้วเรียกว่า พาม ด้วยมาภายหลังในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า
ถูปลายแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า เป็นเจ้าพระยาศรียรรมาธิราช ซึ่งเป็น
เชื้อพราหมณ์รับตำแหน่งนั้น ไม่ได้ใช้พราหมณ์มวยๆ ตลอดมาจนแผ่นดิน
พระนั่งเกล้า กลายเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่จุด การสมโภชข้างใน เป็นต้น
ว่า โสกันต์ พิธีตรุษ สมโภชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอประสูติ ๓ วันแลเดือน ๑
ชั้นหลังสมโภชพระชนมพรรษา ใช้ทำวนางจุดเทียนชัยเบิกแวงทั้งสิ้น ตลอด
ลงมาจนถึงเมื่อทำขวัญฉันเอง ก็ยังว่าใช้ทำวนางจุดแวงเมื่อทำขวัญ ๓ วัน
ต่อทำขวัญเดือน จึงได้ตั้งต้นเอาพราหมณ์เข้ามาจุดแวง ท่านเล่ากันมาว่า
เช่นนี้ เพราะฉะนั้น การซึ่งกล่าวว่าคนนั้นบ้างคนนี้บ้าง เห็นจะว่าไปตาม
เวลากาล แต่ผู้ที่ควรจุดแท้นั้นคงต้องเป็นปุโรหิต แลเข้าใจว่าแต่ก่อนใช้คน
เดียรมากกว่าที่ใช้ ๒ คน ๓ คน

หม ๔ ไบนั้นไม่มีแน่ เสนาบดีคงไปตีฆ้องเสียบ้าง

(คัดจากหนังสือนิยายสารศิลปากร ปีที่ ๘ เล่ม ๔ หน้า ๒๖-๓๙)

เรื่องพลับพลาที่เสวยกับเรื่องเสาชิงช้า
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีไปมากับ
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

เรื่อง ถวายแบบพลับพลาที่เสวยกับเรื่องเสาชิงช้า

วันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายแบบพระเสาวคนธ
กุฎีที่เสวยสวนแง่เต่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำขึ้นเป็นสองแบบมีลายน้อย
แบบหนึ่ง มีลายมากเต็มตำราแบบหนึ่ง แบบใดจะชอบด้วยพระราชประสงค์
แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

เนื้อที่ในประธาน มียาว ๓ วา กว้าง ๖ ศอก และยังมีเกยลากว้าง
๓ ศอก อีกรอบตัว คิดด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะพอเพียงโดยพระราชประสงค์
ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทำให้มีฝา เพราะไม่เห็นเหตุที่จำเป็นที่จะต้องมี จะ
เป็นที่บังทึบ ทำให้ไม่สำราญพระราชหฤทัย

แบบนี้ข้าพระพุทธเจ้าทำด้วยตักใจอยู่สักหน่อย พระสติคิดว่า
ได้ทำแบบทูลเกล้าฯ ถวายคราวหนึ่งแล้ว ต้องพระราชดำนิว่ารูปดี
ข้าพระพุทธเจ้าจึงหลีกเลี่ยงจากรรรมดาไปมากสักหน่อย เพื่อให้พันธุ์ดิน
ออกจะครบๆ อยู่ถ้อยไรก็จะเป็นได้ ถ้าทรงพระราชดำริเห็นครบ จะเขียน

แก้เสียใหม่หันลงมาหาให้ใกล้รูปตีนนั้นง่าย แล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

อนึ่ง แบบที่ทำนี้ ฝรั่งเศสว่าเอาอย่างได้แต่บันไดอย่างเดียว ข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่อยากเขียนอย่างนั้น แต่หากไม่มีที่ไป จะทำบันไดหน้าเดียวมีพลสิงห์ก็ทึบ ไม่เข้ากันกับบังอวดโปร่ง จะทำราวก็สั้นเพราะบันไดมีน้อยชิ้น ส่วนราวไม่งาม ลองทำอัมจันทร์ก็ยื่นออกไปเรื่อร่าอยู่มาก จึงตกลงต้องบีบเป็นอัมจันทร์ฝรั่ง อยู่ข้างจะเสียใจ ถ้าจะให้พ้นได้ก็อย่างเดียว แต่ต้องมีรูปสิงห์ยื่นแทนขวาข้างบันไดซึ่งข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่าเกินต้องการไป กระบวนแต่งผืนนั้นก็ทำได้หลายอย่าง ถ้าจะแต่งให้ตีเต็มทีก็ต้องปิดทองทั้งตัว ถัดลงมาเปิดทองล่องชาด ถ้าหากจะหลบทองคิด ด้วยเกล้าฯ ว่าไม่ทำอะไรหมด ให้เป็นไม้อยู่เฉยๆ ดูจะก็เก๋ดี แต่ดูจะไม่แล้วอยู่สักหน่อย ฤกระไร ถ้าจะเขียนขึ้นไปอีกหน่อยก็เพียงใช้สอได้สลายด้วยสีเขียวแดง พื้นทั่วไปคงเป็นเนื้อไม้ วิธีนี้ตามแบบที่เขาเขียนปราสาทวิมานกันมาแต่ก่อนๆ ต้องกันกับแบบเก่าข้างประเทศรัสเซีย เห็นจะเป็นอย่างดีพอแก่พระเกียรติยศ ถ้าทาสีต่างๆ เห็นจะเลวเป็นศาลาวัดไป จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ต่อไปนี้จะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในเรื่องเสาชิงช้า ข้าพระพุทธเจ้าได้ไตร่ตรองหาที่มาของเสาชิงช้า เห็นความไปอย่างหนึ่งเรื่องทีกรมหลวงดำรงเล่า ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ฟัง แต่ไม่จับใจ เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นทำนองเดียวกับเรื่องบอกรูปยายกะตาตำข้าวในดวงพระจันทร์ ไม่น่าดีที่จะถือเอาว่าเป็นหลักอันถูกต้อง

ในฉันทอนิรุทธกล่าวชมเมืองว่า “มีฉัตรภกรธงชัย เหนือตรีบุรีโรประดับด้วยแก้วแกมกล” ในฉันทสมุทโฆษะว่า “ธงชัยทำนุกุโบ แลสะบัดคือกรกาย” ในเรื่องอื่นที่เก่าๆ เกือบจะทุกเรื่องที่ชมเมืองแล้ว ต้องกล่าวถึงเสาชิงช้าอันนี้ คิดด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นเครื่องประดับสถานที่อย่างหนึ่ง ฉัตรนั้นต้องอยู่ยอดเสา ธงออกจะยาวห้อยเป็นธงจระเข้ อันนี้ก็ตั้งกัน

กับธรรมเนียมจีน ที่ใช้ธงยาวมีตัวหนังสือแลยอดผูกกิ่งไผ่นั้น

ธงจะเห็นงามได้ก็แต่กลางวัน กลางคืนไม่เห็นอะไรเป็นเครื่องประดับให้หรูหรา จึงชักโคมขึ้นแทนที่ธง แต่โคมเป็นของหนา เมื่อชักขึ้นกับรอกเบียดเสียดตะแคงไป จึงต้องต่อไม้ลูกคัลกียื่นออกมาเมื่อคราวปรารภจะให้ประณีตหน่อย ปลายไม้ลูกคัลกียื่นนั้นก็เลยยากเสียเป็นกระหนกรูปศิระชะหงส์ให้พริ้งเพราะขึ้น เสาโคมชัยพิธีจึงเปรี๊ยะเป็นตัวอย่างอันเปอเฟกต์ เสาหงส์ตามวัด เดิมทีที่จะคือเสาโคมชัยเรานี่เอง กลางคืนชักโคม กลางวันชักธงประกาด เป็นเครื่องแต่งวัดยกขึ้นเวลาฝังงาน

ทีนี้จะต้องคิดว่าปลายไม้ลูกคัลกียื่นอย่างไร จึงเฉพาะต้องบากเป็นรูปศิระชะหงส์ ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นเหมาะกว่ารูปอื่น เพราะว่าหงส์เมื่อสังเกตตามรูปเก่าๆ มักจะไม่ใคร่อยู่ปากเปล่า คงจะคาบอะไรๆ อยู่เสมอ นึกได้ในลายเสาศระนครวัด หงส์ก็คาบพุดอกไม้ ในลายบานมุกวัดบรมพุทธรามก็คาบกระหนก เรือหงส์ซึ่งไม่เข้าในลวดลายก็ยิ่งอุตสำหรับทรงพู่ห้อย ยิ่งในบทกลอนก็มีเช่น ในฉันทอนิรุทธว่า “พริ้งพรายเหมหงส์พ ูคาบวัลทองดู ประดุจกระพือยบายบ” บทร้องหนึ่งเกริ่นเชิดฉิ่งก็มีว่า “ระเนระนงหงส์คาบใบโพธิ์” ลายประดับหมากพนมหงส์ก็คาบใบโพธิ์ แบบลายมีดังนี้จึงเป็นอันควรที่จะแขวนโคมกับปากหงส์ เป็นอันเข้าแบบงามกว่าแขวนกับอื่น

ต่อมาเมื่อเห็นเสารงนั้นงาม ประสงค์จะให้มียุทธจำที่อยู่เสมอ จึงทำขึ้นให้ประณีตแลถาวร คือฉัตรยอดใช้โลหะปรุเป็นลายแทนกระดาดไม้ ลูกคัลกียื่นเป็นหงส์เสียทั้งตัว เป็นทรงทวยอย่างนี้ แต่เป็นไม้แบนอย่างทวยทีหลังคงจะได้มีช่างอะไรเวลาๆ แต่อยากทำของให้ดี จึงคิดสลักเป็นหงส์ตัวกลม เมื่อทำดังนั้นก็เป็นอันติดข้างเสาไม่ได้ ต้องตั้งบนปลายเสาซึ่งที่ฉัตรฉัตรไม่มีที่ปักก็เลยต้องปักร้อยลงไปบนหลัง โคมที่ชักในคราวแรก ก็คงจะชักที่ปากหงส์ แต่ไม่ใช่ได้สลักที่วันหงส์ก็คงคะมำลงมา เพราะว่าที่ติดมีอยู่แต่

เฉพาะที่ปลายเท้ามีแรงเหนียวที่ปลายปากมาก ก็เป็นอันงดตัวให้เดือยที่เท้า โยกคลอนถอน ฤหัทได้ง่าย ภายหลังจึงต้องทำไม้ลูกคลักชักธงอย่างเดิม หงส์จึงขึ้นไปอยู่ไม่มีมูล ข้าพระพุทธเจ้าเคยได้ยินชาววัดเขาเรียกว่า เสาโคมกันโดยมาก นั่นเป็นคำส่อให้เห็นว่าหงส์ไม่ได้เป็นปรีณติเปอลในเสานั้น เมื่อเห็นเหตุฉะนี้แล้ว ปรีณติที่จะทำเสาหงส์นั้นก็เป็นอันคิดตก คือยอดจะทำเป็นฉัตรเพียง ๓ ชั้น ใต้นั้นลงมาจะเป็นหงส์ อย่างมากพนม ๔ ตัว ยืนผินหลังเข้าหาฉัตร ผินหน้าออกสี่ทิศ คาบโคมพู่ เท้าหงส์จะยืนรวมอยู่บนปัทมกระลัมป์ มีเชิงตั้งบนเม็ดกำแพงแก้ว เมื่อดูเข้ากันหมดทั้งทรงจะเป็นพุ่มระย้ากินนรตั้งบนเม็ดกำแพงแก้ว ฝรั่งจะว่าเอาอย่างถูกระไรก็ตามที่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า

นริศ

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชานัดเลขขา)

ที่ ๘๕/๒๐๔๓

ส ขนตุสิด

วันที่ ๒๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยตั้งแต่ได้รับหนังสือวันที่ ๑๓ มีถากก็ดเกะกะ ทั้งมีเวลาสบาย แทรกจนบรรจบรอบเข้าวันนี้ (วัน ๑ ที่ ๒๐)

อย่างที่พระสติตยเขียนมานั้น ไม่ใช่แต่รูปปั้นธรรมดา มันออกจะ
 โกงโค้งงอขวิดเป็นวัดบวรสถาน เหตุด้วยอยู่ตรงหน้าบ้านดูชินตาไปฤกระไร
 ทั้งโตเกินที่มากไปด้วย ส่วนกว้างยาวที่กะมานี้ดีแล้ว แต่ช่างเหมาะลงที่ศาลา

มุงจากอยู่ ๒ หลังเดี๋ยวนี้จริง ๆ แต่เดิมฉันคิดว่าจะ
 ทำพอไปนั่งดูงาน ครั้นไปนั่ง ๆ อยู่เสมอ กลับนึกว่า
 น่าจะร้อยไม่ได้ ด้วยมันช่างเหมาะดีเสียจริง ๆ ทั้งทาง
 ลมแลหนทางเข้าออก จึงได้บอกว่าอยากจะทำเอาที่ ๒
 อย่าง คือไว้ซ้ายหลังหนึ่ง ขวาหลังหนึ่ง นี่เป็นความ
 คิดเกิดขึ้นใหม่ทีหลังสั่งให้เขียนอย่าง แต่ยังไม่ได้อัด
 ลอบดูพื้นที่ แต่กว้างถมไป ลงได้ง่าย คิดว่าหลังหนึ่ง
 จะยกพื้นในประธาน แต่พื้นอีกหลังหนึ่งจะให้เสมอก
 กันกับเฉลียง ที่เธอเรียกว่าเกยลาสำหรับใช้ตั้งเก้าอี้
 เพื่อผู้ที่เขาชอบนั่งเก้าอี้มาหาฤจะนั่งด้วยกัน
 มาก ๆ ถ้ายกพื้นขึ้นไว้เช่นนั้นจะเป็นเฉพาะที่
 พระราชาองค์เดียว ไม่มีใครอาจขึ้นไปนั่งส่วน
 ที่เดิมนั้น แต่แรกคิดว่า จะทำให้เป็นที่ใคร ๆ
 มาหา เข้าไปนั่งได้ลักษณะเดียวกันโดยยกพื้นแต่
 ห้องเดียว ฤตั้งพระแท่นนั่งกันได้อย่างไทย ๆ

ถ้าจะมีการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาอย่างฝรั่ง ยกเตียงไปเสีย แต่ที่ตรงนั้นเป็น
 ช่องแดด จึงได้นึกถึงฝา แต่ถ้าทำ ๒ หลังนี้แล้ว จะทำขึ้นอีกในที่นั้นทีจะพื้นเฝือก
 ดเสียจะดีกว่า เพราะพลับพลาตำรวจเขาให้มีอยู่หลังหนึ่งแล้ว ที่นั้นจะ
 ปลูกต้นไม้ให้ร่มเงาได้

ข้อซึ่งฝรั่งจะหาว่าเอาอย่างนั้น เห็นจะไม่สู้ดูมันได้ ถ้าจะว่า น่าจะ
 กล่าวว่าเป็นอย่างพม่าด้วยประดับประดามาก แต่เรื่องพม่าเคยว่าเอาอย่าง
 ไทย เห็นจะไม่มีการว่าไร

เรื่องปิดทองทั้งตัวนั้น จะถูกฝรั่งตีว่าเป็นอย่างออเรียลเตอล อันศัพท์นั้นแปลว่าตะวันออกเท่านั้น แต่เวลานั้นใช้ราวกับจะมีค่าต่อว่าก็ป่าเถื่อนเท่านั้น เพราะข้างเขาถ้าปิดทองแล้วเขาเอาไว้ในร่ม ที่สลักทิ้งไว้เปล่า ๆ เช่นทองพระโรงเจ้านาย ดูของเขาก็แล้วดีอยู่จะเป็นทางที่กล่าวกันได้ฤไม่ว่าลายสลักอยู่กลางแจ้ง ไม่ล่งรักแลหาสีผุเร็ว เธอจะได้เคยเห็นตัวอย่างความจริงอย่างไร

เรื่องเสาชิงช้านั้นยอมแล้วว่าถูก ในเรื่องใช้เสาชิงช้าตามเมืองโบราณนั้นได้ใช้มาก ไม่แต่เท่านั้น รถพระอินทร์ก็ใช้ธงเสียนักหนาทีเดียว มีใช้ปักแต่ปลายงอน ข้างแซกก็ใช้ที่ฝั่งศพซึ่งทำด้วยศิลา ๕ ชั้นบ้าง ๓ ชั้นบ้าง จึงถึงยอด ตามชั้นเหล่านั้นมีเสาชิงช้าทำด้วยเหล็กปักกลายรอบทุกชั้น ว่าเวลางานชักธงผืนผ้า แต่ไม่ได้เคยเห็นเวลาชัก ความคิดที่จะทำเห็นจะงามดีอยู่ จัตรนั้นไม่จำเป็นนักที่จะต้องเป็นตะเกียง ถ้าหงส์คาบโคมพู่ดวงซึ่งงอนคยก็จะสว่างพออยู่

(พระปรมาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)
เรื่อง พลับพลาสวนแ่งเต็ง (๑)

วันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

พระราชหัตถเลขาหลวงวันที่ ๒๑ ได้ทราบเกล้าฯ แล้ว

พลับพลาหลังหนึ่ง ซึ่งทรงพระราชดำริจะให้ทำพื้นไม้ลัดนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า มีอันตรายอยู่ เพราะเหตุว่า แบบนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้คิดทำเป็นพลับพลาไม้เฉลียง เป็นแต่ได้ส่งเชิงชายให้
ยาวผิดกว่าที่เขากันตามปรกติ แลที่พื้นทำเกยลว (ฤจะเรียกอย่างต่ำ
ก็คือนอกชาน) ประกอบเข้ารอบพื้นพลับพลา กว้างพอเสมอปลายเชิงชาย
ให้ดูเข้ากันเป็นที่ว่าเฉลียงก็ได้ พอที่จะอาศัยใช้เกยลานั้นรวมไอดัดได้เท่า
คาดปะรำเท่านั้น ถ้าฝนตกพื้นเกยลาคงเปียกอาศัยไม่ได้ คงอาศัยได้แต่
บนพื้นพลับพลาที่ยกสูงไว้ ถ้าหากว่าลัดพื้นในประธานลงเสมอเกยลาคแล้ว
เวลาฝนตกเห็นน้ำจะนองพื้นหมดทั้งหลัง ไม่มีที่ไ้ใช้ได้เลย เพราะเหตุฉะนั้น
ถ้าจะโปรดเกล้าฯ ให้พื้นเสมอกัน จะต้องให้ทำฐานเล็กกว่าแบบเขียนเข้าไป
สักหน่อย พอให้ชายคาย้น น้ำตกห่างพื้นพื้นสักหน่อย จึงจะห่างจากอันตราย
ส่วนเรื่องลายสลักอยู่กลางแจ้งไม่ลงรักหาสินั้นความจริงเป็นผู้เร็ว
ข้าพระพุทธเจ้าหาหน้ได้คิดเห็นในวันนั้นไม่ ท้องพระโรงเจ้านายก็ใช้สลักกัน

๑ พลับพลาหลังนี้ เข้าใจว่าบัดนี้เรียกว่า ศาลารวมภิรมย์ ตั้งอยู่ในสวนแ่งเต็ง
สนามหน้าพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต เดิมมีศาลาสำราญมุขมาตยาตั้งอยู่ ณ
มุมซ้ายขวาของพระที่นั่ง แต่บัดนี้ได้ย้ายศาลาสำราญมุขมาตยาไป ณ พิศิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ พระนคร

แต่เพียงหย่องเท่านั้น ซึ่งไม่เป็นที่ถูกน้ำฝนจิ้งนิก ตัวอย่างสิ่งที่ทำสลักมาก
ในที่แจ้แจ้ ก็เป็นของอย่างดีที่ต้องปิดทองเสียโดยมาก มิฉะนั้นก็ทาแดง
ที่เป็นไม้เปล้าเห็นมีแต่รูปที่เขาเขียนไว้เก่าๆ ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูล
ก็แต่ตามที่ได้เห็นรูปเขียนมี ที่แท้ของจริงไม่ได้เห็นมีเลย แต่ถึงอย่างไรก็ดี
บัดนี้ได้เห็นโทษแล้วว่าทำทิ้งเนื้อไม้ไว้เปล้าไม่ทนต้องคิดทาสี แต่ถ้าจะทา
แดงตามแบบเก่า ข้าพระพุทธเจ้าเห็นเป็นอย่างไรไปไม่ทราบเกล้าฯ ช่วง
ไม่รักเสียจริง ๆ จะทาสีต่าง ๆ อย่างข้างไทยก็ต้องใช้สีสด ก็ดูไม่พินทำด้วย
พื้กทองมะละกอ บางทีทาสีไม้ทั้งตัวจะเป็นดีกว่าอื่น ความดูรู้สึกก็จะเท่า
ไม้เปล้า ฤบางที่จะทำไปอย่างอื่นได้อย่างไรที่ดีกว่านั้น เวลานี้ยังคิดไม่
เห็นได้ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ตริตรองแลลองป้ายสีดู จะเข้าที่อย่างไร จะได้
กราบบังคมทูลให้ทราบฝ่าฯ ฯลฯ ในภายหน้า

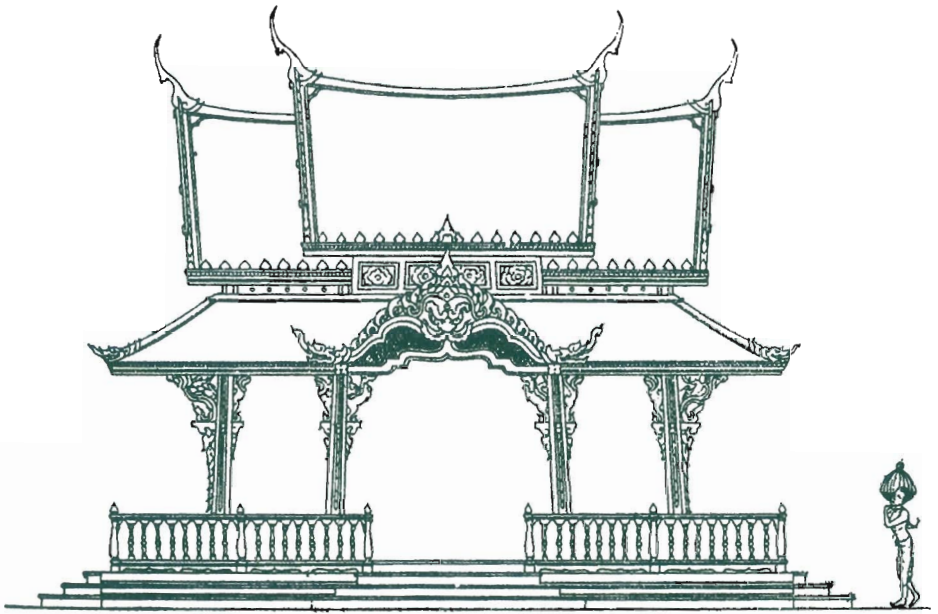
แบบที่ข้าพระพุทธเจ้าคิดทูลเกล้าฯ ถวายนั้น หลักก็อยู่เอาที่เอา
เครื่องยอดมาประดับกับคฤหา ตกลงเป็นมณฑลหลังคาวาวไม่แหลมเท่านั้น
ถ้าพิจารณาละเอียดไม่มีอะไรเป็นอย่างพม่า แต่ถ้าดูแต่เค้าแล้วพินกันไป
ไม่ได้ เพราะความจริงไทย ลาว เขมร พม่า กระทบอนาคติเด็กเป็นแบบอันหนึ่ง
อันเดียวกัน ข้าพระพุทธเจ้าเคยคิดตัดสินว่า ใครจะเชี่ยวชาญกว่า ใครเห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่า พม่าที่ ๑ ไทยที่ ๒ เขมรที่ ๓ ลาวที่ ๔

ควรมิตรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

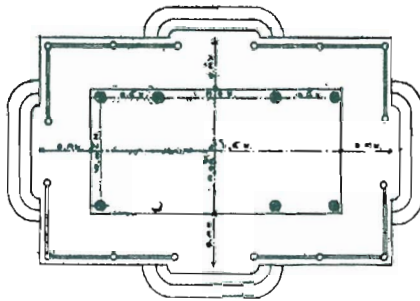
(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า

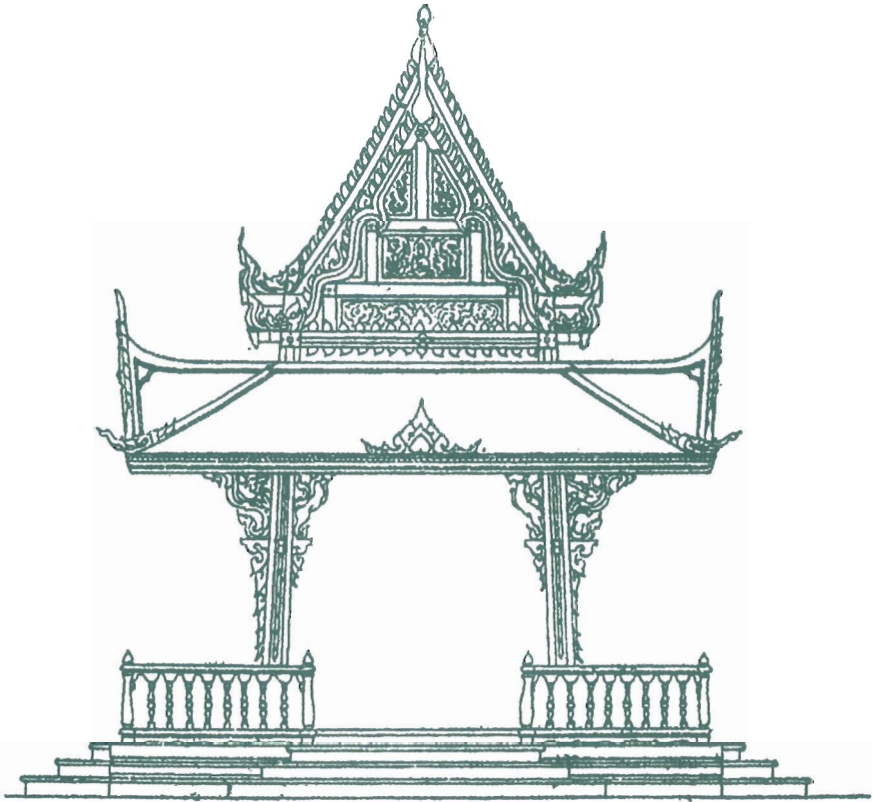
นริศ

ขอเดชะ

ကန်ဝှံ ၁၃၀၀

ขลุ่ยขลุ่ยลาววิเศษขลุ่ย
 ขลุ่ยระนาดเอก

ทศวรรษ ๑:๕๐

บันทึก ๑ กรมการดนตรี ๑๒๒

พระบรมราชาธิบาย ว่าด้วยลายจีนซึ่งเขียนเครื่องถ้วยกระเบื้องกังไส

บรรดาเครื่องภาชนะต่าง ๆ ที่ทำด้วยกระเบื้องกังไส มีลายเขียนคราม กิติ สิกิติ บรรดาที่ทำในเมืองจีนแล้ว ย่อมมีเค้ามูลเป็นที่ตั้งทั้งสิ้น ตามคำกล่าวมาว่า มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง ทรงพระราชดำริที่จะผูกลายสำหรับเขียนภาชนะต่าง ๆ จึงให้ประชุมนักปราชญ์ ซึ่งมีความรู้แลสติปัญญา คิดผูกลายขึ้นให้อ่านออกเป็นการแสดงสวัสดิมงคล ลายซึ่งนักปราชญ์ทั้งหลายได้คิดขึ้นนั้นต่าง ๆ กัน นับด้วยร้อยเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น เครื่องภาชนะอันมาแต่เมืองจีน จึงมีเป็นลายอย่างหนึ่งเหมือนกันมาก ๆ ถึงว่าจะต่างโดยวิธีวางหย่อมวางระยะ ก็ยังสังเกตได้เป็นพวก ๆ เช่น ลายภาพ ฮก ลก ชิว ลายเป็ยเขียน เป็นต้น หาได้เขียนถ่ายอย่างจากของที่เป็นอยู่จริงอย่างเช่นฝรั่ง ฤเขียนตามกระบวนลายซึ่งเป็นความคิดของช่างผูกขึ้น เช่น ลายกระหนก ลายทรงข้าวบิณฑ์ ซึ่งออกจากไปไม้ดอกไม้ของไทยเราเขียนไม่ลายที่จีนเขียนโดยลำพังตัวเองแล้วย่อมเป็นนิมิตมงคล ตามที่นักปราชญ์ทั้งหลายได้ผูกขึ้นไว้แล้วทั้งสิ้น ยกเสียแต่ลายซึ่งทำตามตัวอย่าง เช่น เทพนม นรสิงห์ เป็นต้น ซึ่งเราเขียนส่งออกไป ฤเป็นลายใหม่ ๆ ซึ่งผู้เขียนเป็นแต่ช่างเขียนสามัญ คิดจะยกลายให้แปลกไปไม่รู้เค้ามูลจะเขียนขึ้นโดยไม่มีนิมิตมงคลบ้าง ของเช่นนี้โดยจะมีก็น้อย แลย่อมเป็นของใหม่ ๆ ทั้งสิ้น

ในลายซึ่งนักปราชญ์ได้ผูกขึ้นเหล่านั้น ย่อมประกอบด้วยนิมิตมงคลใน ๓ อย่าง คือ ฮก ๑ ลก ๑ ชิว ๑ เป็นพื้นทั่วไปโดยมาก นอกจากฮก ลก ชิว มีมงคลอื่นเจือปนอีกนั้น คือ ในกระบวนเป็ยเขียน คือ เทวดาผู้สำเร็จ

ทั้งแปด มงคลแปด ยันต์แปด แลประกอบด้วยธาตุทั้งหลาย คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ทอง ฤๅไม้ ด้วยอีกอย่างหนึ่งบ้าง ผู้ซึ่งชอบตรวจดูลายของเงิน ที่เขียนในภาชนะต่างๆ ควรจะสังเกตดูตามแม่ลายฤๅที่ตั่งแห่งนิมิตมงคล ซึ่งเขาผูกขึ้นไว้ อันจะได้กล่าวโดยสังเขป พอเป็นตัวอย่าง ดังจะว่าต่อไปนี้

อะไรเป็น ฮก ลก ซิว

ฮก คือ วาสนา

ลก ความบริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ แลบริวารสมบัติ

ซิว ความยั่งยืน

ว่าด้วยต้นคิดสิ่งซึ่งพึงปรารถนา

๓ ประการนี้ จะเกิดขึ้นที่ใด เมื่อใด

ธรรมที่พึงปรารถนา ๓ ประการนี้ ได้เกิดนึกกันขึ้นเมื่อใดที่ใด เห็นว่าจะเกิดขึ้นในหมู่ประชุมชน ซึ่งอยู่ฝ่ายเหนือประเทศอินเดียต่อแดน จีนนั้นก่อน เพราะอาจจะเทียบได้ในระหว่างคติจีน แลคติศาสนาพราหมณ์ จะยกแต่อย่างเดียวพอเป็นเอกเทศว่า ตามลัทธิข้างอินเดียซึ่งมาในคัมภีร์เวท คนที่อยู่สันโดษไม่เปิดช่องให้มีบุตร ผู้นั้นเป็นชนบาป ผู้ใดไม่มีบุตรซึ่ง สำหรับจะเช่นสรวงส่งสักการะเมื่อเวลาตาย ผู้นั้นเป็นคนอาภัพ เพราะฉะนั้น ผู้ใดไม่มีบุตร ต้องรับผู้ใดผู้หนึ่งเป็นบุตรเพื่อจะได้ส่งสักการะศพเมื่อเวลาตัวตายดังนี้ การที่ถือเช่นนี้ ฝ่ายจีนถือเหมือนกัน ไม่คลาดเคลื่อนเลย จึงต้อง เห็นว่าเป็นลัทธิเดียวกัน เกิดขึ้นในฝ่ายเหนือประเทศอินเดียแลประเทศจีน แล้วถือตามกันแพร่หลายลงมาจนถึงชายทะเล ทั้ง ๒ ประเทศ

ข้อซึ่งว่าเกิดขึ้นเมื่อใดนั้น ย่อมถือกันว่า เป็นธรรมเนียมมีมาแต่สร้าง โลก แต่การสร้างโลกของชาติใดประเทศใด ย่อมกล่าวต่าง ๆ กัน แต่เมื่อจะ คิดเอาส่วนข้างแน่นอนที่สุด ฮก ลก ซิว นี้ คงเกิดขึ้นไม่ต่ำกว่า ๖,๐๐๐ ปี

เพราะพงศาวดารจีนที่ได้จดหมายไว้ มีเกินกว่ากำหนด ๖,๐๐๐ ปี แลคงจะเป็นเวลาพร้อมกับพระอิศวรพระนารายณ์ ตามที่มีเรื่องราวของสองประเทศนั้นยันถึงกัน

เทียบ ฮก ลก ซิว
ด้วยพระเป็นเจ้าทั้ง ๓

ฮก ลก ซิว นี้ ถ้าจะเทียบด้วยพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ซึ่งนับถือกันในประเทศอินเดีย ก็เกือบจะลงรูปกันได้ คือ ตามในคัมภีร์มหาภารตจะยอมกล่าวยกย่องพระนารายณ์เป็นใหญ่ หาใช่พระอิศวรเป็นใหญ่ เช่น เราเข้าใจกันไม่ การที่ถือว่าผู้ใดเป็นใหญ่ เห็นจะเป็นไปตามหมูลัทธิต่างกัน ฤคความปรารถนาของคนจำพวกนั้นต่างกัน พระนารายณ์เป็นพระเดชสำหรับที่สังหารผลาญโลก จะทำคุณให้แก่โลกนี้ก็ด้วยปราบปรามสัตว์บาปหยาบคาย จึงนับว่าเป็นผู้มีอานุภาพ มีวาสนาใหญ่ พระนารายณ์มีครุฑเป็นสิริประจำธงหน้าจรวด ฤจะว่าทรงครุฑก็ตาม ถ้าหากว่า พวกจีนจะแปลคำ ฮก นี้ ว่าเป็นพระนารายณ์ ก็น่าจะเป็นได้ เพราะฮกมีอาการคล้ายพระนารายณ์ ส่วนสิริฤพาหนะเป็นค่างคาว ค่างคาวเป็นสัตว์ประหลาดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีขามี่แขนเหมือนสัตว์สี่เท้า แต่มีปีก จะว่าเป็นเครื่องหมายแห่งครุฑเลือนๆ มา ก็ชอบกลอยู่

ส่วนพระอิศวรนั้น ข้างฝ่ายอินเดียถือว่าเป็นผู้ให้โลกสมบัติแลบริวารสมบัติแก่มนุษย์ทั้งปวง จึงเรียกว่า พระคุณ พระอิศวรมีโคเป็นพาหนะ ส่วน ลก ข้างจีนนั้นเล่า เป็นที่ตั้งแต่งโลกสมบัติแลบริวารสมบัติ มีกวางอันเป็นสัตว์สี่เท้าเป็นพาหนะทำนองเดียวกัน

พรหม ตามลัทธิข้างอินเดีย ไกล่ข้างเทวดาน้อยกว่าไกล่ข้างพระพรหมย่อมเกิดขึ้นจากฤษีต่างๆ ด้วยความประพฤติดี มีอายุอยู่ยืนนานจนเลยเป็นพรหมไป ฤจฤติไปเป็นพรหมๆ มีหงส์ฤห่านเป็นพาหนะ ข้าง

ฝ่ายจีน ชิว เป็นผู้มียายุยืนอย่างเดียวกัน สัตว์ที่ใช้เป็นเครื่องหมายสำหรับ ชิว คือนกดำ เป็นสัตว์สองเท้าคล้ายกับน่าน

การที่ยกขึ้นเทียบกันนี้ เป็นว่าโดยความคิดเทียบเคียงกันดู เพื่อให้เห็นว่า ธรรมที่ยกขึ้นว่าพึงปรารถนา ๓ ประการมาจากที่ใด แต่จะหาหลักอ้างอิงให้แน่นอนว่าเป็นครูเดียวกัน ยังหาเคยพบไม่ เพราะฉะนั้น การที่เทียบนี้ ต้องนับว่าเป็นแต่ลองเทียบดูเท่านั้น

ฮก ลก ชิว โดยนาม

ฮก ลก ชิว ถ้าจะไม่ตั้งรูปอะไรเป็นที่หมาย กล่าวแต่กิริยาของความ เป็นไปแห่งอาการ ๓ อย่าง ซึ่งเป็นนามธรรมแล้วก็เป็นอย่างนี้

ฮก คือวาสนา ได้แก่ความเป็นใหญ่ เป็นอิสระ ฤมียศบรรดาศักดิ์ อาจจะทำให้การทั้งปวงสำเร็จได้ด้วยอำนาจ

ลก ความบริสุทธิ์ด้วยโภคสมบัติ คือ ประกอบพร้อมด้วยเครื่องอุปโภค บริโภค แก้วแหวนเงินทอง แลบริบูรณ์ด้วยบริวารสมบัติ มีบุตร ภรรยา ญาติมิตร คนใช้สอย เป็นต้น

ชิว เป็นผู้มียายุยืนนาน เพราะไม่มีโรค เป็นต้น

ธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นที่ปรารถนาของมนุษย์ทั้งปวงเมื่อผู้ใด ประกอบด้วยธรรมอย่างใด ก็นับว่าผู้นั้นเป็นฮก เป็นลก เป็นชิว ฤผู้ใด ประกอบพร้อมทั้ง ๓ ประการ ก็กล่าวว่าผู้นั้นประกอบพร้อมทั้งฮก ทั้งลก ทั้งชิว ดีจริงหนอ ดังนี้ เพราะเหตุฉะนั้น ฮก ลก ชิว จึงนับว่าเป็นมงคล เป็นที่ตั้งแห่งการซึ่งจะอำนวยพรแก่กัน

แสดง ฮก ลก ชิว โดยรูปมนุษย์

ฮก ลก ชิว นี้ เมื่อจะกระทำนิमितเครื่องหมาย ย่อมจะทำได้หลาย อย่างหลายประการ เมื่อจะแสดงเครื่องหมายโดยรูปมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์

ประเสริญว่าสรรพสัตว์ทั้งปวง ข้างจีนย่อมทำรูปดังนี้

ฮก เป็นรูปเจ้าฤๅษีนางสวมหมวก มีใบหูกางออกไป ๒ ข้าง มีมือถืออยู่ี่ แสดงวาสนา

ลก เป็นรูปเศรษฐี สวมหมวกมีเส้าข้างหลังสูง มีผ้าคลุมลงไป เบื้องหลัง แสดงโภคสมบัติ มีมืออุ้มเด็ก แสดงบริวารสมบัติ

ชีว เป็นรูปคนแก่ ถือไม้เท้ามือหนึ่ง ถือผลไม้มือหนึ่ง แสดงความเป็นผู้มีอายุยืนแลมั่นคง

แสดง ฮก ลก ชิว โดยรูปสัตว์

ฮก ใช้หมายด้วยค้างคาว ซึ่งเป็นสัตว์วิเศษมีขาเป็นสี่เท้า แต่มีปีก เป็นสัตว์ซึ่งไม่รู้จักลงยังแผ่นดินเหมือนนกทั้งปวง เป็นที่หมายแห่งวาสนา

ลก ใช้รูปกวางดาวซึ่งมีดวงขาวๆ พร้อมไปตามตัว เปรียบดัง กระแปะ แสดงโภคสมบัติ

ชีว หมายด้วยนกดำ ซึ่งเป็นสัตว์ที่ไม่มีผู้ใดได้เห็นตายอยู่ในที่ แห่งใด เช่นกับเราพูดกันว่า กาไม่รู้จักตาย นอกจากมีผู้ทำอันตราย เพราะไม่เห็นศพกาตายอยู่ในที่แห่งใด

แสดง ฮก ลก ชิว

โดยเครื่องประดับทองฟ้า

เมื่อจะแสดง ฮก ลก ชิว โดยเอาเครื่องประดับในทองฟ้าเป็นนิมิต

ฮก ใช้รูปพระอาทิตย์ เพราะมีอำนาจ อาจจะทำอันตรายแก่คน ทั้งปวง ฤๅษีทั้งปวงได้โดยรัศมีอันเร่าร้อน แต่รัศมีอันเร่าร้อนนั้นเอง อาจ จะให้แสงสว่างแลให้ชีวิตแก่สัตว์แลพืชพันธุ์ทั้งปวงให้เป็นอยู่ได้

ลก ใช้พระจันทร์เป็นเครื่องหมาย เพราะมีรัศมีแจ่มใส เป็นที่ควร ยินดี แลเป็นที่อุปการะแก่น้ำขึ้นลง เป็นต้น

ชิว ใช้ดาวเป็นเครื่องหมาย เพราะดาวเป็นของไม่มีขึ้นมีแรม
ย่อมตั้งอยู่ในท้องฟ้ายั่งยืน

แสดง ฮก ลก ชิว

โดยพฤษชาติ แลบุปผชาติ

เมื่อจะแสดง ฮก ลก ชิว โดยพฤษชาติแลบุปผชาติเป็นนิมิต
ฮก ใช้ดอกพุดตาน ฤโบตัน ซึ่งข้างจีนถือกันว่า เป็นดอกไม้วิเศษ
ถ้าปลูกลงไว้แห่งใด ปลูกต้นไม้อื่นๆ ร้อยอย่างล้อมรอบ คงจะโน้มยอด
ฤหันดอกเข้าหา เป็นพระยาดอกไม้

ลก ใช้ดอกเบญจมาศ ซึ่งมีกลีบสลับซับซ้อน แสดงความมั่งคั่ง

ชิว ใช้ต้นสน เพราะเหตุว่า ต้นสนเป็นไม้ที่ใหญ่ แลทนยิ่งกว่าไม้
อื่นๆ ในเมืองจีน

แสดง ฮก ลก ชิว ด้วยผลไม้

เมื่อจะแสดง ฮก ลก ชิว ด้วยผลไม้

ฮก ใช้ส้มมือซึ่งเป็นผลไม้อันงาม ฤจะว่าเป็นอัศจรรย์เพราะมี
ลักษณะอย่างมือ มีนิ้วเหยียดออกดั่งมือฮกก็ว่าได้

ลก ใช้ผลทับทิม ซึ่งมีเมล็ดมาก แสดงความบริบูรณ์

ชิว ใช้ผลโถ ซึ่งเป็นผลไม้มีรสบริโภครุ่มชื่นน้ำใจ ป็นอุปการะแก่
ความมีอายุยืนนาน

เมื่อเขียนภาชนะต่างๆ อันเป็นที่แคบ เช่น ปากขวด เชิงขวด เป็นต้น
จะนำลายใหญ่ๆ ไปเขียนลงไม่ได้ นักปราชญ์ทั้งหลายนั้นจึงได้คิดลายอัน
เป็นเครื่องหมายเล็กๆ ให้เหมาะแก่ที่ซึ่งจะเขียนเป็นลายต่างๆ มากอย่าง
จะยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างแต่สำหรับเดี๋ยว คือ ฮก ทำเป็นลายมีพื้นฐาน
คล้ายรูปค้างคาวต่อๆ กัน ฤคล้ายกระจิง เช่น เราเรียกกันว่า คอเสื้อ เป็น
เครื่องหมายของ ฮก

ลก ใช้ลายสันฐานคล้ายลูกคลื่น อันเขียนโดยกระบวนลาย มีใช้คลื่นจริง ๆ เมื่อเขียนรีดผอมหนักเข้าก็เป็นรูปคล้าย ๆ รั้ว ซึ่งเราเรียกกันว่า ลายราชวัติ เป็นเครื่องหมายของ ลก

ชีว ลายซึ่งขีดไปเป็นเส้น ๆ แล้ววงม้วนกลับ แปลว่ายาว ซึ่งเราเรียกกันว่า ประแจจีน เช่นนี้ เป็นเครื่องหมายของ ชิว

หลักเครื่องสังเกตุ ฮก ลก ชิว

การซึ่งผู้ใดจะคิดพยายามพรรณนาเครื่องหมายแห่ง ฮก ลก ชิว ให้ทั่วถึงถนัดได้ในเวลานี้ ยังเป็นการที่พันวิสัยจะทำได้อยู่ เพราะเหตุที่เราทั้งหลายเพิ่งได้ลงมือสังเกตุ แลจะหาเงินเป็นครูบาอาจารย์ก็ยาก เพราะเหตุว่า ผู้ซึ่งไม่ได้เป็นนักปราชญ์แลเป็นช่างจะบอกชื่อลาย ซึ่งนักปราชญ์แลช่างเขาคิดผูกพันขึ้นไว้ นอกจากได้สังเกตุมาก ๆ อาศัยเค้าเงื่อนที่รู้แล้วค่อยเดาต่อไปนั้นไม่ได้

แต่ควรสังเกตุไว้เป็นหลักว่า ถ้าเครื่องหมายสำหรับ ฮก แล้ว คงจะเป็นสิ่งซึ่งวิเศษหายาก มีอานุภาพมาก มีสง่า ฤกษ์เรืองมากเป็นเกณฑ์ ถ้า ลก แล้ว มักจะเป็นสิ่งซึ่งมากโดยประมาณนับ ฤกษ์เป็นพิฆพันธุแพร่หลายเป็นเครื่องเย็นชุ่มชื่น เป็นเครื่องมั่งคั่งสมบูรณ์เป็นเกณฑ์ ชิว คงจะเป็นเครื่องที่ทนทานถาวร ฤกษ์ดียวเป็นเกณฑ์ เมื่อสังเกตุตามทางเช่นนี้ คงจะเห็นได้ว่าลายอันนี้ ผู้เขียนตั้งใจจะให้เป็นนิมิตเครื่องหมายมงคลอันใด

เครื่องหมายด้วยตัวหนังสือ

ในที่สุด เมื่อไม่ได้คิดลวดลายเป็นปริศนาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็เขียนด้วยตัวหนังสือตรง ๆ ว่า ฮก ฤกษ์ ฤกษ์ ชิว เช่นนั้น แต่รูปแห่งตัวหนังสือที่เขียนนั้น ย่อมยกเยื้องไปได้ตั้งร้อยอย่าง คงอ่านว่าฮก ว่าลก ว่าชิว อย่างเดียวกัน บางทีก็ประกอบด้วยลายขอบ เช่น ลายชิวยาว อ่านว่า ชิว แต่มัก

จะเขียนลายน้ำลงไว้ข้างล่าง เขียนคอเสื้อไว้ข้างบน ก็อ่านเป็น ฮก ลก ซิว ได้เหมือนกัน

เขียน ฮก ลก ซิว ไม่ครบสาม

สิ่งของบางสิ่ง เขียน ฮก ลก ซิว ไม่ครบ ๓ อย่าง บางทีก็แค่ ๒ อย่าง บางทีมีแต่อย่างเดียวเช่นนี้ มักจะเป็นปริศนาให้ต้องคิดผสมกับภาษานั้น เช่น ถ้วยมีลาย ฮก อย่างหนึ่ง ซิว อย่างหนึ่ง เมื่อรินน้ำลงในถ้วยนั้นเป็น ลก นับว่าเป็นครบ ฮก ลก ซิว เช่นนี้ก็มี แต่บางสิ่งมีแต่อย่างเดียว จะเป็นเขาเขียนมงคลแต่อย่างเดียวสองอย่างหายไปตามขึ้น เช่นนั้นมีบ้างฤประการใด ยังสังเกตไม่ได้แน่

ลองเทียบ ฮก ลก ซิว อย่างใหม่

การซึ่งจะกล่าวพรรณนาถึงเครื่องหมายแห่ง ฮก ลก ซิว ไม่ถ้วนนั้น เพราะเหตุว่า ถ้าหากว่าเราจะลองคิดเครื่องหมาย ฮก ลก ซิว เาเองก็อาจจะคิดได้ให้สนิทสนมดี จนถึงถ้าหากว่าเราพบนักปราชญ์ ซึ่งเป็นต้นคิดตำรานิมิต ฮก ลก ซิว เกือบจะเชื่อใจได้ว่า จะเห็นชอบว่าใช้ได้อยู่ คือถ้าจะถือเอาดอกกุหลาบ เป็นฮก เพราะเป็นดอกไม้ที่ามรุ่งเรืองในเมืองเรา ดอกบานขึ้น เป็นลก เพราะเหตุมีเกสรแลเมล็ดมาก ดอกบานไม่รู้โรย เป็นซิว เพราะเหตุที่เป็นดอกไม้ทนทานเช่นนี้ ก็หวังใจว่าจะเข้าภูมิแบบลาย ฮก ลก ซิว ได้

จัดโต๊ะให้เข้า ฮก ลก ซิว

เมื่อลงปลายที่จะจบเรื่องกล่าวด้วย ฮก ลก ซิว สังเขปนี้ จึงต้องกล่าววว่า ฮก ลก ซิว แสดงธรรม ๓ ประการ ซึ่งมนุษย์ปรารถนาด้วยกันทั่วหน้า เมื่อผู้ใดปรารถนาจะให้พรผู้ใด โดยการที่จะจัดตั้งโต๊ะ จึงจำเป็น

ต้องจัดให้ประกอบด้วย ฮก ลก ซิว ทั้ง ๓ ประการ ตามแต่ที่สามารถจะจัดให้เป็นได้ เช่น มีขาม ๒ ใบ ขวดใบหนึ่ง ขามใบหนึ่ง บรรจุผลส้มมือ ขามใบหนึ่งขังน้ำ ขวดปักไม้สน เช่นนี้ อาจจะนับว่าเป็น ฮก ลก ซิว ได้ถึงในสิ่งอื่นๆ ก็อาจจะประกอบให้เป็น ฮก ลก ซิว ได้ ในภาชนะอันเดียว ฤกษ์ยามเหมาะได้ เช่น ลายเขียนเหมือนกัน ถ้าตั้งเข้าในวิธีแสดงมงคลได้เช่นนั้น ก็นับว่าเป็นตั้งโต๊ะดี

เรื่องโป๊เขียน

ยังมาตราอื่นที่นับว่าเป็นมงคลใช้วาดเขียน นอกจาก ฮก ลก ซิว ก็มีอยู่อีกมาก เช่น เขียนฤกษ์ผู้สำเร็จ ช่างจีนเป็นที่นับถือ เขียนแต่ลำพังลายนั้นเป็นลายมากอย่างหนึ่ง มักจะเขียนแทรกแซง ใน ฮก ลก ซิว ก็มีชุม ถ้าจะแฉ่งเป็นลาย ซึ่งช่างมักจะหยิกยกมาเขียน ก็เป็นส่วนรูปของเขียนผู้นั้น อย่างหนึ่ง สัตว์ซึ่งเป็นพาหนะผูกกับเขียนผู้นั้นอย่างหนึ่ง อาวุธ ฤกษ์บริวารของเขียนผู้นั้นอย่างหนึ่ง บางทีก็เขียนแต่รูปแลอาวุธฤกษ์บริวาร บางทีก็เขียนแต่เครื่องบริวาร ผู้ซึ่งจะสังเกตลายช่างจีน ควรจะเรียนรู้รูปเขียน ทั้งพาหนะแลอาวุธฤกษ์บริวารไว้ด้วย จึงจะสังเกตที่มาของลายนั้นได้ เมื่อเขาเขียนหยอดแทรกแซมไว้ในที่แห่งใด ใช้คุมเข้าเป็น ฮก ลก ซิว ได้บ้าง เป็นมงคลเนื่องมาจากโป๊เขียนบ้าง จะได้อ่านออก

มงคลแปด

ยังมีเกณฑ์ที่สำหรับเขียนแทรก ฮก ลก ซิว คือ เป็นมงคล ๘ อย่าง ช่างจีน ๒ อย่างๆ หนึ่ง คือมักจะเขียนอยู่ในหมวดลายยั่ว แต่บางทีไปเขียนหยอดลงไว้ในลายอื่นแต่อย่างเดียว สองอย่างก็มีบ้าง บางทีก็ยกไปประกอบเป็น ฮก ลก ซิว

ยันต์แปดคณะจันท์

ยังมีลายอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นแต่เส้นขีด ๆ ไว้ระยะต่างกันทั้ง ๘ อย่าง ซึ่งเข้าใจได้ชัดเจนว่าเป็นคณะจันท์ ซึ่งใช้หมายแทนครุ ลหุ เช่นนี้ ก็มีเขียนบ้าง ลายซึ่งเป็นคณะจันท์เช่นนี้ เป็นพยานให้แลเห็นชัดว่า คำที่กล่าวมาแล้วแต่ก่อนว่า ต้นเหตุแห่งลายนี้มาแต่ประเทศข้างเหนืออินเดีย เพราะฉะนั้น วิธีกำหนดคณะจันท์จึงได้เป็นแบบเดียวกันกับภาษามคร ลายเช่นนั้นมักจะมาแต่เมืองธebet ซึ่งหลวงจีนเป็นผู้ครองเมือง แลเมืองเกาหลิดือเป็นยี่ห้อสำหรับแผ่นดินด้วย

ลายปลา ๒ ตัวอมหางกัน

ลายอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นรูปปลาไม่มีเกล็ด เขียนไว้แต่ตาอมหางกันเป็นวงกลม ย่อมใช้ประกอบกับลายคณะจันท์แปด ซึ่งกล่าวแล้วข้างบน นั้นเป็นนิจ แต่บางทีเขียนแต่เฉพาะลายปลา กล่าวแล้วข้างบนนั้นเป็นนิจ แต่บางทีเขียนแต่เฉพาะลายปลาอมหางอย่างเดียวผสมไว้ในลายอื่น ๆ บ้าง พิศเราะห์ดูลายอันนี้ น่าจะเป็นลายที่สืบมาแต่ประเทศอินเดียเหมือนกัน แต่ที่ประเทศอินเดียเขาใช้หน้าปลาชนกัน หางปลาชนกัน ฤชนแต่หน้าปลา หางห่างกันออกไป เครื่องหมายอันนี้ว่า เป็นเครื่องหมายสำหรับพุทธศาสนา แต่เกาหลิดือรับเอาไปใช้เป็นยี่ห้อสำหรับแผ่นดินเหมือนกัน แต่ข้างจีนใช้ว่า เป็นเครื่องป้องกัน ฤเป็นสวัสดิมงคลในที่ต่าง ๆ โดยมาก

เกณฑ์แม่ลายอย่างอื่น

จะพรรณนาด้วยเครื่องประกอบ เป็นที่ตั้งของการเขียนลวดลาย ซึ่งเป็นเกณฑ์แทรกนอกจาก ฮก ลก ชิว ซึ่งได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างบน ก็เป็นอันยากที่จะกล่าวให้ทั่วถึงได้ การที่ตรวจสังเกตุก็ยังไม่ว่างถึงกัน แล

ไม่รู้ทั่วถึงในประเทศบ้านเมือง ของข้างจีนที่จะสังเกตประกอบยาก เช่น เครื่องหมายตระกูล ฤจำพวกของมนุษย์ซึ่งเขาแบ่งในเมืองจีน เป็นอ่านหนังสือพวกหนึ่ง หนาบฟันพวกหนึ่ง ตกเบ็ดพวกหนึ่ง จูกระบือพวกหนึ่ง อันเป็นเครื่องประกอบฤเป็นหลักของลายเขาไม่เช่นนั้น เป็นต้น คงยังมีอีกมากซึ่งผู้ศึกษาลายข้างจีนควรจะค้นคว้าต่อไป จะพรรณนาในที่นี้คงจะ ไม่ทั่วถึงไปได้

ธาตุ

อีกประการหนึ่ง กำหนดด้วยธาตุข้างจีน ก็มักจะใช้ประกอบในการสวัสดิมงคล นำมาเป็นนิมิตในการวาดเขียนได้ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ ทอง ฤไม้ด้วย แต่ธาตุทั้งปวงนี้ก็มักจะรวมใช้เป็น ฮก ลก ซีว ได้ เช่น ไฟ เป็น ฮก เป็นต้น เมื่อผู้ศึกษาลายได้พิจารณาโดยถ้วนถี่ คงจะสังเกตจับที่ตั้งของลายเขียนแห่งจีนว่าไม่ได้เขียนถ่ายจากของที่เป็นจริง ฤเขียนเดาๆ ไป คงมีเค้ามูลซึ่งเป็นเกณฑ์ที่ตั้งสำหรับจะเขียนแสดงสวัสดิมงคลลึนทุกลาย ด้วยประการฉะนี้แล

(จบพระราชนิพนธ์เพียงนี้)

พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ ๕

(พระราชหัตถเลขา ๖ ฉบับที่นำมาลงพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ เป็นพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีพระราชกระแสดำรัสสั่งให้อำลักษณ์เขียนเพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทรงลงพระบรมนามาภิไธย แต่ไม่ทันจะได้ถวาย ทรงพระประชวรหนัก เสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงควรนับได้ว่าเป็นปัจฉิมลิขิตในรัชกาลที่ ๕ =ป.ก.)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือที่ ๔๔/๗๒๔๕ ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ว่าเครื่องแต่งตัวพลตระเวนที่ใช้อยู่เวลานี้ โดยเฉพาะหมวกอยู่ข้างหนักแล้วร้อน ทั้งไปเหมือนกับพลตระเวนแขกในเมืองสิงคโปร์ บัดนี้ได้คิดเครื่องแต่งตัวขึ้นใหม่ทั้งนายแลพลตระเวน คือเครื่องแต่งตัวเต็มยศสำหรับนายพลตระเวน ควรเปลี่ยนใช้ผ้าดักหลาดสีกาก็มีแถบกางเกง แลคอผ้าเสื้อดีแดงเลือดหมู มีแถบเงินที่ปากแลคอเสื้อ ดังเช่นนายตำรวจภูธร แต่เทียบกับลำดับชั้นนายทหารบกผู้บังคับการกรมกองตระเวนมีลวดลายที่คอแลผ้าเสื้อ เทียบชั้นนายพลเจ้ากรม ปลัดกรมกองตระเวนเทียบชั้นนายพัน สารวัตรใหญ่ สารวัตรแขวง นายหมวด เทียบชั้นนายร้อย นายยามใหญ่ เทียบชั้นจ่านายสิบ ส่งรูปตัวอย่างทุกเครื่องแต่งตัวมาหาหรือขึ้นทูลเกล้าฯ

สีที่เรียกว่ากากีนั้นแปลว่าอะไร เข้าใจๆไม่ จะแปลให้ฟัง ภาษาเปอร์เซียน กากีว่า แผ่นดิน สีกากีแปลว่า สีแผ่นดิน แผ่นดินเมืองเปอร์เซียน เป็นทะเลทราย สีจึงได้เป็นเช่นนี้ ไทยเราแต่งสีนั้นก็เข้ากับผิวเนื้องามคืออยู่ใช้ได้

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง พระยาราชานุประพัทธ์

ได้รับหนังสือที่ ๕๔/๑๐๙๐๔ ลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ ว่าชายยุคล ที่ซ่มพรที่แจงว่า ที่ดินในมณฑลนครศรีธรรมราช เป็นพื้นที่อุดม ราษฎรทำการเพาะปลูกเรียกสวนไร่นามาก แลตั้งแต่ทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับกรุงอังกฤษแล้ว ชาวอังกฤษได้มาขอซื้อที่ดินสำหรับทำการเพาะปลูกมากขึ้น เห็นสมควรจะจัดให้มีข้าหลวงเกษตรสำหรับตรวจตราแนะนำวิธีการเพาะปลูกให้มีผลเจริญขึ้นต่อไป ส่วนผู้ที่จะเป็นข้าหลวงเกษตร เห็นว่าหลวงแผ้วพลภักดีข้าหลวงมหาดไทยมณฑลนครศรีธรรมราช มีวุฒิสามารถจะรับราชการในตำแหน่งนี้ได้ ขออนุญาตตั้งหลวงแผ้วพลภักดีเป็นข้าหลวงเกษตรเป็นข้าหลวงออกโฉนดแลเป็นกรรมการตำแหน่งนา ในมณฑลนครศรีธรรมราช ในชั้นต้นจะให้เงินเดือน ๗ ละ ๓๐๐ บาท ตั้งแต่พฤศจิกายน คกนี้ เป็นต้นไปนั้นได้ทราบแล้ว ขออนุญาตให้ตั้ง

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือมีมายังกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ที่ ๓๙๐/๗๒๔๖ ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ เรื่องรอร่างทับคนตายที่ถนนเจริญกรุง ริมปากตรอกท่าบริษัท เรือเมล์จีนสยาม ตำบลบางรัก เมื่อวันที่ ๑๖ เดือนนี้ นายเล็กคนขับหนีจับตัวยังไม่ได้นั้น ทราบแล้ว เป็นธรรมเนียมถ้ารถทับแล้วหนีรอดทุกคราว เช่นนี้ ไม่ได้ตัวเลขฤกษ์ใดๆ ใจกันหนัก

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง กรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรประการ

ได้รับหนังสือมีมายังกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ที่ ๒๓๗/๖๐๙๒ ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ เรื่องปลูกศาลาบ่อน้ำที่เมืองฮอมเบิกว่า บัดนี้ พระยาศรีธรรมศาสตร์ มีบอกมาว่า แฮร์วันเตอร์เลอบเค ตำแหน่งเบอร์เกอมาสเตอร์ของเมืองฮอมเบิก แจ้งว่า เมื่อลงมือปลูกสร้างศาลาเสร็จแล้ว จะมีการฉลองแลได้ทำบาญชีรายชื่อผู้เกี่ยวข้องแก่การนั้นมาขอตรา ๘ นาย พระยาศรีธรรมศาสตร์เห็นว่าเป็นการล่วงลามากอยู่ ถ้าจะให้ก็ควรให้แต่ ๓ นาย และการปลูกสร้างศาลานี้ มีสเตอร์ลอคต์ รับแต่ที่จะรับหีบเครื่องไม้ที่ส่งจากกรุงเทพฯ ให้แก่เจ้าพนักงานของเมืองฮอมเบิก ส่วนการปลูกสร้างเป็นธุระมิวนิสึเปอลของเมืองฮอมเบิก แลว่ามีสเตอร์ลอคต์แจ้งว่า มิวนิสึเปอลได้บอกว่าบ่อน้ำที่เจาะไว้แต่เดิม เอมเปอเรอได้ให้ผู้อำนวยการย้ายที่มาเจาะ

ขึ้นใหม่ในที่ใกล้ ๆ กับบ่อที่เป็นส่วนของเอมเปอเรือให้เจาะเป็นคู่กัน ได้
ใช้จ่ายเงินค่าย้ายบ่อ ๒๕,๐๐๐ มาร์ค ขอให้มิสเตอร์ลอตซ์ ช่วยขอเงินใช้
ให้แก่เมืองสอมเบ็กด้วย มิสเตอร์ลอตซ์ได้บอกให้มิวนิสเปอลพูดมายัง
สถานทูต พระยาตรีธรรมศาสตร์ได้คอยฟังการเรื่องนี้ ยังหาได้รับคำชี้แจงจาก
มิวนิสเปอลประการใดไม่ ส่งสำเนาไปบอกพระยาตรีธรรมศาสตร์ กับสำเนา
คำแปลหนังสือเบอร์เกอมาสเตอร์มาด้วยนั้นทราบแล้ว เรื่องราวมันจะลำบาก
เสียแล้ว ดูเข้าใจกันไปคนละทาง ๒ ทาง เห็นจะไม่จบง่าย ๆ

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ

ได้รับหนังสือที่ ๘๐๒๙/๙๓ ลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ ส่งบาญชี
เปลี่ยนแปลงอัตราเงินเดือนกองป้องกันกาฬโรค ซึ่งกระทรวงมหาดไทยส่งมา
ขอเปลี่ยนแปลงใหม่ ตั้งแต่สิงหาคม ศกนี้เป็นต้นไป จำนวนเงินแลคนคงเดิม
แต่ขอขยายอัตราสูงขึ้นบ้างบางตำแหน่ง รวมในช่องถัวเดือนละ ๓,๔๒๐ บาท
กระทรวงพระคลังเห็นสมควรอนุญาตได้ ขออนุญาตให้กระทรวงมหาดไทย
ถือจ่ายเงินเดือนกองป้องกันกาฬโรคตามบาญชีเปลี่ยนแปลงที่ส่งมาตั้งแต่
สิงหาคม ศกนี้ เป็นต้นไปนั้น ได้ทราบแล้ว อนุญาต

สวนดุสิต

วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก^{๔๓} ๑๒๙

ถึง เจ้าพระยายมราช

ได้รับหนังสือที่ ๔๕/๗๒๔๗ ลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ว่าการที่จะจัดทำ
โคมไฟฟ้าในถนนราชดำเนินกลาง ถนนราชดำเนินใน ถนนหน้าพระลาน
กรมสุขาภิบาลได้กำหนดจะให้หุ้มดวงโคมตลอดไปจนถึงถนนมหาธาตุแลเลย
ไปตามถนนสนามชัย จนถึงป้อมมณีปราการ ส่งแผนที่กำหนดดวงไฟมา
ให้ดู แลหาหรือมาว่าถนนหน้าพระลานตั้งแต่ถนนราชดำเนินในไปถึงป้อม
อินทรีรังสรรค์ แลถนนสนามชัย ตั้งแต่ถนนราชดำเนินในถึงป้อมมณีปราการ
ทั้ง ๒ นี้ จะควรปักเสา सबเป็นพื้นปลา ฤ็ปักเสาแต่ด้านเดียวด้านใดนั้น
ทราบแล้ว ให้ปักข้างสนาม

(คัดจากวารสารศิลปากร ปีที่ ๔ เล่ม ๓ พ.ศ. ๒๔๙๓ หน้า ๑-๓)

